

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1908

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1907-1908.* E.J. Brill, Leiden 1908

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003190801_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Handelingen.

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 10^{den} Juni 1908.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1908.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 10^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elf uren*, in het gebouw der *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Prof. Dr. L. KNAPPERT, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van den Heer Prof. Dr. IS. VAN DIJK: 'Over Stijl'.

III.

Verslag van den staat der *Maatschappij* en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende hetzelfde tijdsverloop.

* Door het Bestuur zal worden voorgesteld de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Voorstel der Maandelijksche Vergadering om van de interessen van het Fonds eene som van ten hoogste 600 gld. te stellen ter beschikking der Commissie voor Taal- en Letterkunde, voor de uitgave der verzamelde werken van BELLAMY.

X.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van het aftredende lid, Dr. G. KALFF en van het overleden lid Mr. A. TELTING. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

1. *a.* Dr. A. KLUYVER.
- b.* CH. A. VAN OPHUYSEN.
2. *a.* Mr. S. GRATAMA.
- b.* Dr. B.A.P. VAN DAM.

XI.

Verkiezing van een Bibliothecaris in de plaats van den volgens art. 75 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal bestaat uit de Heeren:

- a.* L.D. PETIT.
- b.* Dr. G. KALFF.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris.*

De presentielijst werd geteekend door de Bestuursleden: L. Knappert, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, J.S. Speyer, J. Verdam, G. Kalff, H. Brugmans, C.H. Th. Bussemaker, S.G. de Vries, *Secretaris*, door L.D. Petit, *Bibliothecaris*, door de Leden:

S.D. van Veen, P.J. Blok, G.W.W.C. bn. van Hoëvell, J.M. Hoogvliet, W.J. Leendertz, A.A. Vorsterman van Oyen, H.M. Werner, J.H. Abendanon, C.H. Ph. Meyer, C. Bake, Mej. E.M.A.J. Soer, Mej. J.A. Wolters, Mej. A.G. de Leeuw, Mej. A. van der Flier, K.H. de Raaf, F. Pijper, Is. van Dijk, G. Wildeboer, G. Hulsman, M. Esser, S. Baart de la Faille, V. Loosjes, C.A. Verrijn Stuart, H.E. van Gelder, D.C. Hesseling, Ch. A. van Ophuysen, J. Craandijk, J.H.C. Kern, P.D. Chantepie de la Saussaye, G.F. Haspels, W.B. Kristensen, C.J. Wijnaendts Francken, B.D. Eerdmans, P.A.A. Boeser, H. Blink, K. Sneyders de Vogel, G.A. van den Bergh van Eysinga, I.H. Gosses, J.H. Holwerda, G. van Rijn, C.W. Vollgraff, G.J. Boekenooogen, Th. Morren, H. IJ. Groenewegen, G.J. Dozy, S.J. Fockema Andreae, L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck, A. Beets, L.A. van Langeraad, Mevr. Th. van Duyl, A.G.C. van Duyl, J.F. Gebhard Jr., P. Fijn van Draat, T.J. de Boer, E.B. Koster, A.A. Beekman, J. de Josselin de Jong, W. Draaijer, J.B. Breukelman, F. Smit Kleine.

I. De Voorzitter de Heer Dr. L. Knappert opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgave afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I).

II. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten eerst punt III-VIII van den Beschrijvingsbrief en eerst daarna II te behandelen.

III-IV. Door den Secretaris en den Bibliothecaris worden hunne verslagen voorgelezen omtrent den staat der Maatschappij en hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar en omtrent den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop. De Voorzitter betuigt aan beiden dank en deelt mede, dat deze verslagen in de Handelingen zullen worden gedrukt (zie hierachter Bijlagen III-IV).

V. Namens de Commissie in de Maandvergadering van 3 April benoemd tot nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), bericht de Heer Ch. A. van Ophuysen, dat hij met zijn medelid den Heer Dr. K. Sneyders de Vogel alles nauwkeurig heeft nagegaan en in de beste orde heeft bevonden, zoodat de Commissie zich gaarne aansloot bij de goedkeuring reeds door het Bestuur daaraan verleend. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de Commissie en aan den Penningmeester, wien hij tevens hulde brengt voor zijn nauwgezet beheer.

VI-VII. De Verslagen der Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door hare Secretarissen HH. Dr. J.S. Speyer en Dr. C.H. Th. Bussemaker voorgelezen. Beide worden in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen VI en VII).

VIII. Namens de Commissie voor stemopneming in de Maandvergadering van 8 Mei benoemd, doet de Heer W. Draaijer mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe Leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Maandvergadering, 25 gewone en 8 buitenlandsche Leden. De Commissie waarin

met den Heer Draaijer zitting hadden HH. Dr. D.C. Hesseling, J. de Josselin de Jong, Dr. W.B. Kristensen, Ch. A. van Ophuysen en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 173 stembiljetten. Van de voorgestelde candidaten voor het buitenlandsch lidmaatschap hebben twee een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd: de Commissie stelt voor beiden als gekozen te beschouwen. Nadat dit door de Vergadering was goedgekeurd, wordt medegedeeld, dat gekozen zijn (in alphabetische orde):

Gewone Leden:

A.S. Carpentier Alting te 's-Gravenhage.
 Mr. J.H. Carpentier Alting te Leiden.
 Mr. N. Beets te Amsterdam.
 B.J.M. de Bont te Amsterdam.
 Mr. P.G. Bos te 's-Gravenhage.
 Ed. Cuypers te Amsterdam.
 Jhr. J. Feith te Hilversum.
 Dr. P.J.M. van Gils, S.J., te Rolduc.
 Dr. H.E. Greve te 's-Gravenhage.
 Dr. F. de Haan te Batavia.
 Dr. G. Jelgersma te Leiden.
 Mr. H. Krabbe te Leiden.
 P. fr. Bon. Kruitwagen, O.F.M., te Woerden.
 K. Lake te Leiden.
 Dr. I. Mendels te Groningen.
 Dr. H.M. van Nes te Leiden.
 Dr. R. van Oppenraay, S.J., te Katwijk a.R.
 J. Postmus te Amsterdam.
 Jhr. Mr. D.G. Rengers Hora Siccama te Utrecht.
 Th. M. Roest van Limburg te Rotterdam.

C.S. Adama van Scheltema te Parijs.
Mr. S.R. Steinmetz te Amsterdam.
M.J. Ternooy Apèl te Amsterdam.
Dr. H. Visscher te Utrecht.
Dr. J. van Wageningen Jr. te Groningen.

Buitenlandsche Leden:

René de Clercq te Gent.
Hub. Elffers te Rustica (Kaapstad).
O. Hauser te Weenen.
Amaat Joos te Sint-Nicolaas.
F.S. Malan te Kaapstad.
C.W.H. van der Post te Philippolis (Transoranje).
J.H. de Waal te Kaapstad.
Dr. C.A. Wilkens te Kalksberg (Oostenrijk).
Dr. E. Zarncke te Leipzig.

De Voorzitter betuigt dank aan den Heer Draaijer en aan de overige leden der Commissie voor hunne werkzaamheid en schorst hierop voor ongeveer een uur de Vergadering.

II. Na heropening der Vergadering wordt het woord verleend aan den Heer Dr. Is. van Dijk voor zijne aangekondigde voordracht 'Over Stijl'. Deze voordracht, door den Spreker welwillend ter uitgave afgestaan, is hierachter gedrukt (Bijlage II). Onder luide teekenen van instemming der aanwezigen betuigt de Voorzitter den Heer Van Dijk den hartelijken dank der Vergadering voor zijne voordracht, die wel niet tot gedachtenwisseling reeds thans aanleiding gaf, maar zeker door velen met vrucht is aangehoord en met veel belangstelling nader overwogen zal worden.

IX. Het voorstel der Maandelijksche Vergadering om van de interessen van het Fonds eene som van ten hoogste 600 gld. te stellen ter beschikking der Commissie voor Taal- en Letterkunde, voor de uitgave der verzamelde werken van Bellamy, wordt namens het Bestuur aanbevolen door den Heer Dr. G. Kalff. Hij wijst er op, dat van Bellamy veel goeds nog vrijwel onbekend bleef. Onder het nog onuitgegevene is veel van het beste van hem, vooral als letterkundig criticus. Eene volledige uitgaaf van alles wat bijeengebracht kan worden, lijkt een nuttig werk. De bedoeling is die te doen verschijnen in twee kloeke deelen, proza- en dichtwerken. Voor de bewerking daarvan heeft zich welwillend beschikbaar gesteld een bij uitnemendheid bevoegd geleerde, Mejuffrouw Dr. J.A. Nijland. Aldus zal zeker een belangrijk werk tot stand kunnen komen, dat velen zeer welkom zal zijn.

Na deze toelichting wordt het voorstel met algemeene stemmen aangenomen.

X-XI. Bij de verkiezingen van twee Bestuursleden en van een Bibliothecaris worden benoemd tot Bestuursleden HH. Dr. A. Kluyver en Mr. S. Gratama en herbenoemd tot Bibliothecaris de Heer L.D. Petit.

Bij de hierop volgende rondvraag betuigt de Heer Dr. H. IJ. Groenewegen den Voorzitter zijn dank voor de wijze waarop hij in zijne toespraak ter opening der Vergadering Potgieter heeft herdacht. Hij verbindt hieraan de vraag, of het Bestuur ook verder aan eene hulde aan Potgieter deelneemt, nl. eene geldelijke bijdrage gaf voor het eerlang te Zwolle te onthullen gedenkteecken en bij die plechtigheid de Maatschappij zal doen vertegenwoordigen.

De Voorzitter antwoordt hierop, dat het Bestuur zich veel moeite heeft gegeven om eene bijzondere hulde aan

Potgieter te doen brengen juist in deze Vergadering. Het plan daartoe is echter wegens verschillende omstandigheden niet tot uitvoering kunnen komen. Eene geldelijke bijdrage voor het gedenkteeken werd niet gegeven en over vertegenwoordiging bij de onthulling is nog niets besloten. Hij verklaart zich bereid deze zaak nader door het Bestuur te doen overwegen.

De Heer Dr. C.H. Th. Bussemaker merkt op, dat het bezwaarlijk zal aangaan zich te laten vertegenwoordigen bij eene plechtigheid waartoe men niet is uitgenoodigd.

De Heer Mr. C. Bake wijst er op, dat het wel noodig zal zijn eerst eene geldelijke bijdrage te geven voor het gedenkteeken, alvorens men besluit de onthulling bij te wonen, wanneer ten minste het benodigde bedrag nog niet ten volle is bijeengebracht en verdere gaven dus nog kunnen worden aangenomen.

De Heer Groenewegen verklaart de zaak verder te naderer beslissing aan het Bestuur over te laten. Hij voor zich acht het zeer gewenscht, dat de Maatschappij bij deze huldiging niet achterblijve en zou in het algemeen wenschen, dat bij dergelijke gelegenheden de Maatschappij in het vervolg bijtijds hare deelneming zou betoonen.

De Voorzitter herhaalt zijne bereidverklaring het Bestuur nader in deze te raadplegen, wijst er echter tevens op, dat de Maatschappij volstrekt niet gewoonlijk achterblijft bij dergelijke huldebetuigingen. Zoo is b.v. integendeel voor het oprichten van het Const. Huygens-monument te 's-Gravenhage juist door de Maatschappij het initiatief genomen.

Hierop wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten, waarbij de Heer J. Craandijk zich tot tolk der aanwezigen maakt door hem dank te betuigen voor zijne leiding.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, Leden onzer Maatschappij!

Wij zijn deze maal gekomen tot onze 142ste jaarvergadering, wat een achtingswaardig getal is voor eene maatschappij en een aangenaam getuigenis aflegt van hare levenskracht. Met vreugde begroet ik namens het bestuur u allen, hare leden, die van verre of van nabij naar hier gekomen zijt, in dezen welaangenamen tijd des jaars; in dit gebouw dat aan de traditie en aan zijne witgekalkte properheid eene bekoring ontleent welke zijne schoonheid het niet geven kan; in deze stad, die nu sinds bijkans 1 1/2 eeuw onze jaarvergadering ontvangt als een voorrecht, haren anderen privilegiën niet onwaardig.

Met blijdschap dan heet ik u welkom, en als ik deze gewenschte vergadering aanzie is het mij alsof wij niet weg waren geweest. Inderdaad er is sedert den 12^{den} Juni des vorigen jaars weinig veranderd in onze Maatschappij en hare naaste omgeving - of gij moest bij het binnentreden van dit huis een blik hebben geslagen op het Stadspark aan de overzijde, vóór 25 jaren nog on-, thans al te dicht bebouwd, tot groote schade van het stukje natuur, dat daar gegroeid was, tot bedreiging van de manhafte

figuur van Pieter Adriaansz., die het helaas benauwder krijgt dan hij het zelfs bij het beleg ooit gehad heeft. Weinig veranderd: u wachten de gewone werkzaamheden, u zal daarna de gewone maaltijd versterking en lafenis bieden, goede gewoonte evenzeer, want gemeenschappelijke tafelvreugde verbindt de harten en, zoo wij op onze vergaderingen het gevaar liepen - wat wij zeker niet doen - van vijandige woordenwisseling of booze stemming, wij mochten overwegen dien maaltijd aan de samenkomst te laten voorafgaan.

Weinig verandering in het werk, dat onze Maatschappij doet. De maandvergaderingen zijn gehouden, de commissies voor Taal en voor Geschiedenis zijn samengekomen, de bibliotheek is beheerd en uitgebreid en door velen gebruikt. Dr. Molhuysen's *Catalogus van gedrukte brieven aan en van Nederlanders* is voltooid en ook van deze plaats past het den geleerden bewerker daarmede van harte geluk te wenschen. Van de uitgaven der Maatschappij herinner ik voorts aan *De reis van Jan van Mandeville* thans, zij het niet uit verbolgen oceaen, in behouden haven aangeland. De *Handelingen* zijn verschenen; ook de *Levensberichten*, deze laatste niet als eene aangename kitteling van dwaze ijdelheid, noch als onverkwikkelijk getuigenis van malle wederzijdsche aanbidding in een klein onderonsje - maar als gepaste bijdragen voor de kennis van onzen tijd en zijne beschaving, waaruit zonder twijfel lateren putten zullen. Want ik behoef het hier wel niet te zeggen, dat eene biografie naar den vorm tot de goede letterkunde en naar den inhoud tot de gewaardeerde historische documenten behooren kan. In deze zelfde vergadering zal u een voorstel tot eene nieuwe uitgave bereiken, welke uwe belangstelling overwaardig is. De betrekking tot binnen- en buitenlandsche

zusterverenigingen bleef vriendschappelijk, de staat der geldmiddelen is niet onbevredigend en de onderscheidene besturen zoowel als de leden kweten zich (ik ben nu toch eenmaal in den stijl der troonrede vervallen) loffelijk van hun taak.

Deden zij het waarlijk? Over uw bestuur staat het oordeel aan uzelf. Slechts worde mij vergund mijn persoonlijken dank uit te spreken voor alle hulp en voorlichting van onzen secretaris ondervonden. Ik heb mij laten vertellen, dat er een land is, waar men tot den minister gemakkelijk nadert, doch tot den secretaris-generaal moeielijk toegang verkrijgt. Met reden: de eerste komt en gaat, de tweede blijft. Zoo ook in onze Maatschappij, en het is mij gegaan als mijnen voorgangers: het eigenlijk bewind lag in des schrijvers hand. Op den dag, dat de voorzitter zijne plaats inruilt aan zijn opvolger moest de kreet weêrklinken: 'de president is dood, leve de secretaris!'

Maar de leden? Ik verblijdde mij, dat alles onder ons naar oude gewoonte was gegaan. Want de oude gewoonte is hier meteen goed: arbeiden aan de wezenlijke kennis van onze taal, onze historie, onze letteren, onze oudheden - eene taak van uitnemend belang, die verleden en heden omvat - bij uitstek nationaal is - de waardigste voorwerpen van studie biedt - ideale goederen aandraagt. Laat dit blijven. Laat telken jare van tiental tot tiental, iedere voorzitter op de schoonheid dezer dingen wijzen. Slechts wenschte ik, dat meer leden aan dat werk deelnamen. Onze maandvergaderingen konden beter bezocht zijn, schoon ik niet klagen wil; het moest minder moeite kosten de schrijvers te vinden van onze levensberichten, vooral de leden onzer Maatschappij buiten Leiden konden, gebruik makend van art. 51 onzer Wet in hunne woon-

plaatsen vergaderingen houden als onze maandvergaderingen, kringen vormen, waar zij tot taal- en geschiedbeoefening samen kwamen als leden der Maatschappij, nederzettingen, die zich hunner betrekking tot de moederstad levendig bewust waren. Op deze mogelijkheid heeft ook voor twee jaren de toenmalige voorzitter als op een gevolg van den strijd van 1896 gewezen. Gij, die misschien van verre hierheen kwaamt, welkom en nogeens welkom. Wij verheugen ons, dat gij onzer gedenkt en uw gemeenschapsgevoel versterken komt; doch weest ook leden van Letterkunde in uwe eigen stad, houdt daar haar vaandel op, het is wezenlijk de standaard der natie, van onzen Nederlandschen stam, die telkens meer moge worden als

‘... een frissche boom,
in vetten grond geplant bij eenen stroom,
die op zijn tijd met vruchten is beladen
en sierlijk pronkt met onverwelkte bladen’.

Weinig verandering - nog eens en voor 't laatst. Behalve dan dat ook dit jaar de dood ons gewaardeerde medeleden heeft ontnomen. Ik vervul den droevigen plicht mij opgelegd en noem u hunne namen. Het is P. van Eeghen, de Amsterdamsche mercator sapiens, uit een oud geslacht, dat de liefde voor kunst en wetenschap als gewijde overlevering bewaarde, zelf kunstkenner, die ons o.a. Jan en Kaspar Luyken zooveel nader bracht, kunstbeschermer en warm liefhebber zijner vaderstad, voor wier geestelijk leven hij krachtig heeft gewerkt. Het is mr. A. Telting, de archivaris, de grondige kenner onzer stadsgeschiedenis, onzer oude rechtspraak, getrouw bezoeker ook van de vergaderingen onzer historische commissie, een stil en bescheiden man, dien wij zeer zullen missen. Het is mr. C.P.L. Rutgers, archivaris

ook hij, een man, zegt zijn vriend en biograaf jhr. mr. J.A. Feith, ‘van hooge ontwikkeling en scherpen geest, van aangename, hoffelijke vormen en royale levensopvatting’, en zóó hebben wij hem inderdaad gekend. Met u breng ik hulde aan de nagedachtenis van mr. A.A. de Pinto. Man van de rechtspraak en van de rechtsgeleerde wetenschap beide, heeft hij zijn vaderland onschatbare diensten bewezen, tot op het einde van zijn 79-jarig leven van ongebroken energie. Vol toewijding aan zijn hoog rechterlijk ambt, vol liefde voor het Portugeesch-Israëlietisch kerkgenootschap, groot muziekminnaar en voortreffelijk classicus is hij heengegaan ‘multis bonis flebilis’. Een hooge leeftijd de zijne! Nog hoger waren de dagen der jaren geklommen van Anthony Winkler Prins. Hij is 91 jaar geworden en met hem ging de laatste der vijf Braga-redacteuren heen, die eenmaal hunnen geesel zwaaiden over letterkundige beunhazen en kritikasters. Zijn *Geïllustreerde Encyclopaedie* is allen bekend. Binnen deze stad ontviel ons dr. D. de Loos, de oud-directeur der hogere burgerschool, door hem geörganiseerd en 35 jaar bestuurd, grondig kenner van, uitnemend schrijver over ons (vooral middelbaar) onderwijs. Heengegaan is de ook in dezen kring zoo welbekende figuur van dr. J.H. Gallée, die nog niet lang geleden in ééne onzer samenkomsten over onze oude boerenwoningen gesproken had, de Utrechtsche hoogleeraar, over wien vooral de stad zijner inwoning rouw gedragen heeft, de keener onzer oudere en jongere dialecten. Ook voor onze Maatschappij is zijn afsterven een groot verlies. Ons werd, eindelijk, ontnomen de oud-kolonel der kavallerie J.A. Ort, die zulk een ijverig beoefenaar was van onze vaderlandsche oudheden.

Van de buitenlandsche leden hebben wij het heengaan

te betreuen van professor Kuno Fischer, den wijsgeer, eerst te Jena dan te Heidelberg; van E. Sophus Bugge, hoogleraar te Kristiania, ook buiten de kringen der wetenschappelijke germanisten bekend om zijne *Studiën over de nordiske Gudé og Heltesagns Oprindelse* 1881, waarin hij betoogt, dat zij niet ouder zijn dan de 9de eeuw en, door middel van de vikings, van Iersch-christelijken oorsprong. Aan zijn vaderland, dat hij zoo liefhad, ontnam de dood Edmondo d'Amicis, den schrijver o.a. van *L'Olanda*, den patriottischen sociaal-demokraat, den strijder voor de belangen van den soldaat. Eindelijk noem ik Johannes Fastenrath van Keulen, die in 1899 de Kölner Blumenspiele stichtte, een soort Landjuweel, de oude Provençaalsche later Spaansche Jeux floraux. Want de Spaansche letterkunde in Duitschland bekend te maken was zijne liefste taak.

De droeve nekrologie is ten einde. Maar somwijlen is er aanleiding dooden te herdenken, vroeger reeds van ons heengegaan doch niet vergeten, omdat wij hen zeer hebben liefgehad en hun invloed voortduurt ja toeneemt met den tijd. Aan zulk eenen denk ik en gij hebt reeds vermoed, dat ik den naam ga noemen van Everhardus Johannes Potgieter. Binnen enkele dagen, den 27sten Juni ving vóór honderd jaar dat leven aan, dat voor het geestelijk bezit van ons volk zoo vruchtbaar zou zijn. Toen hij den 3^{den} Februari 1875 stierf was hij geen lid meer onzer Maatschappij: acht jaar te voren had hij voor dat lidmaatschap bedankt. Waarom? Het lustte mij niet die geschiedenis na te pluizen. Voor welgevalliger taak had ik mij voor te bereiden. Het is waar en het zij gul beleden: voor Potgieters letterkundige nagedachtenis hadde ik wel gewenscht, dat, na wat Huët, Beets, Polak, J.H. Groenewegen, Albert Verwey

geschreven hebben, bevoegder hand in deze achtbare vergadering nog eens zijn geliefd beeld voor u opgeroepen had. En zeker heeft het aan mij niet gelegen. Maar zoo liefde en bewondering rechten verleen, dan mag ik die voor mij opeischen. Want het gaat mij, gelijk het gewis u gaat: van jongs af hebben wij den man in zijne werken vereerd. Zijn modelofredenaar¹ wil ik niet wezen; zijnen lof wil ik verkondigen uit een dankbaar gemoed. Het is daarbij een rustig gevoel, dat gij niet wacht of ik mij mengen zal in den strijd om zijn persoon en zijne beteekenis als om Achilles' wapenen. 'Consedere duces', en het is niet onaangenaam te staan in de 'vulgi corona'. Want mij lokt het lied der vredige herdersfluit en zoo ik dichter ware, ik press den man in mijn gezangen, die nationaal als weinigen, de eer der natie op 't hart gedragen heeft. 'Weinigen' zegt J.H. Groenewegen in zijn bekend boek, 'hebben hartelijker, eerlijker, onbaatzuchtiger hun volk liefgehad dan hij'². En een ander, die hem zeer na heeft gestaan, getuigt desgelijks, dat vaderlandsliefde zijn groote hartstocht was³. Gij zult de uitspraak niet wraken uit verstoordheid op den man, die tegenover Potgieter niet immer eene schoone rol speelde. Wij willen niet vergeten, dat Huët zijne trage briefwisseling met den grijsaard, die hem zoo onzelfzuchtig heeft liefgehad, toch door het schrijven van de *Persoonlijke herinneringen* voor een deel heeft goedgemaakt. Intusschen, niet op anderer zeggen gaan wij af: wij hebben Potgieter in zijne werken en die getuigen van hem als van den vaderlander bij uitnemendheid. Dus zult gij heden niet hooren over Potgieter als

1 Prof. de la Saussaye in *Onze Eeuw* 3, I, 389.

2 J.H. Groenewegen, *E.J. Potgieter*, 1894, blz. 397.

3 Cd. Busken Huët, *Potgieter 1860-1875*, 1877, blz. 15.

prozaïst, als dichter, als kritikus. Het zou niet van mijne bevoegdheid zijn u te leiden op dit gebied, waar slechts de geschoolde literator-historicus uw betrouwbare gids zou kunnen zijn. Uit zijn mond zoudt gij gaarne u laten herinneren, dat hij de letterkundige critiek ten onzent vestigde, dat hij het letterkundig leven en streven heeft hervormd, gelijk zijne tijdgenooten Thorbecke, Buys het de staatkunde, Kuenen, Hoekstra, Scholten, Tiele het de godsdienstwetenschap hebben gedaan. Van zulk een bevoegde zoudt gij zonder bezwaar het oordeel aanvaarden, dat Potgieter ons een proza schonk, dat wel niet altijd van het blad kan worden gespeeld, maar dat óók ‘op ons afkomt als een man’ en dat zijne schatten dengene ontsluit, die het met begeeren genaderd is, krachtig, zuiver, uitbeeldend, trots zijne soms vervlochten samenstelling. Het is zijne schuld niet, dat men bladzijden uit zijne werken op examens heeft gebruikt als stilistische ‘puzzles’ en zouden wij niet weten, dat het genieten van echte kunst inspanning vergen mag, vergen moet, wij aan wie dat door de school van 1880 tot vermoeiens toe is geleerd? Zijn proza dan en zijne poëzie en zijne critiek hij heeft het al dienstbaar gemaakt aan den bloei der vaderlandsche letteren, gelijk zijn *Gids* in waarheid een gids is geweest op een terrein, waarop velen den weg bijster waren geraakt.

Potgieter als vaderlander. Heeft hij onze natuur niet liefdevol bespied, gekend en bezongen? Het Nijmeegsche land, de Veluwe, het Gooi hadden zijn hart, maar vooral was het Hollands duinzoom waarvan hij de glorie verkondigd heeft:

‘De weelde van zijn dubb'le vergezichten:
 Hier overvloed, die 't stedental deed stichten,
 Ginds majesteit! Wat zwerk hem moog verlichten,
 Ontzag gebiedt zelfs rustend de Oceaan

O zoom des duins! die de eigenaardigheden
 Eens wilden wouds, door wilder zee bestreden
 Ann weelde huwt, als slechts dit westersch Eden
 ons biedt’.

Maar niet u behoef ik uit te leggen, dat in weinig liefelijker plaatsen iemands snoeren vallen kunnen, noch dat de liefde voor ons duinlandschap wel zuiver nationaal is. Eene beking gaat er van uit van hetzelfde allooi als die geoefend wordt door onze oude vaderlandsche romans en ik verbaas mij niet, dat het Potgieter was, die, zelf door de lectuur van *Maurits Lijnslager* opgewekt, liefde voor die vergeten letterkunde heeft gevraagd en met name de juffrouwen Wolff en Deken - sprak nog Bilderdijk in eene zijner knorrige buien niet van de laffe en onkiesche pen van juffrouw Wolff? - tot de natie heeft teruggebracht, die haar thans eerst begint te waardeeren. Mij herinnerde tante Wilhelmina van Ulsen wel vaak aan Christina de Vrij uit de *Willem Leevend*; en nu wij van Nederlandsche vrouwen spreken, als wij tegenwoordig met voorliefde onderzoeken welke rol, soms door de thans geheel vergetenen onder haar, in onze historie is gespeeld, Potgieter is het wederom, die vóór Fruin, Rogge, Polak, mej. Naber ons van Maria van Utrecht, Maria van Reigersberch, Maria van Engeland gesproken heeft.

Liefgehad heeft hij het volk des lands, met zijne deugden en zonden, die hij heeft geloofd of gekastijd; voor zijne oude gewoonten en gebruiken had hij hart, alles wat zijne ontwikkeling kon bevorderen was van zijne sympathie zeker, gelijk hij ernstig nadenkt over wat wij nu noemen sociale vragen en verklaart (hoort gij er niet den klank in van Moddermans woord, dat straf geen kwaad mag zijn?) dat Jan Hagel en Jan Rap, in stede van door allerlei straffen, door leeren-arbeiden, door wijze

opvoeding verbeterd worden moeten. Dit is vaderlandsliefde op haar best en inderdaad ontleenen zijne beste stukken hun gloed en hunne bekoring aan de heiligheid van zijn nationaliteitsgevoel. In dezen teruggetrokken, eenzamen man laaide een hartstocht voor land, volk, taal en historie, die wel menig verkild gemoed tot warme liefde aanblazen mocht.

Het is niet te sterk gezegd. Ik weet het, zijne liefde vertoont zich vaak als gekwetste liefde, hij mist in zijnen tijd wat vroeger dagen bezaten, uit een onbevredigend heden ziet hij met heimwee terug naar gouden eeuw van grootheid en pracht. Men zegt ons, dat zich verdiepen in glorierijk verleden ongeloof teekent in eigen tijd en dat menschen, die met hunne gedachten immer ronddolen in die gulden dagen van nationale kracht zich voor hun eigenlijke taak in het heden te zwak gevoelen. De opmerking is juist, behalve nog, dat wezenlijke historiekennis dikwijls aan het heden den prijs uitreiken zal. Doch men zou Potgieter geheel miskennen, zoo men in hem die zwakheid vermoedde. Hij heeft Oud-Holland niet geïdealiseerd, maar in zijn eigen Holland van het midden der 19de eeuw miste hij de energie, de stoerheid, de blijheid, welke ook in de 17de niet aller bezit, maar toch wel kenmerkende karaktertrekken waren. Niet toevallig waarlijk dat zijn misschien allerschoonste opstel den Jan Salie-geest striemt en geeselt. Dit was Potgieters 'Carthago delenda' en hij is heilig verzekerd dat Jan niet eer wat zal kunnen doen voor Janmaat en voor Jan Compagnie vóór Jan Salie, die kwelgeest, zijn huis uit is. Hij, die zooveel en zoo uitnemend in onze 17de eeuwse literatuur gelezen had, wist al te wel wat toen ontbrak en toen ontsierde, maar met een oneindig welbehagen heeft hij zich verlustigd in de kerngezonde,

overbruisende levenskracht, in de alles wagende ondernemingszucht, in den heroïeken durf van een geslacht, dat in zijne expansie, in zijn uitblinken en zijn voortbrengen van het geniale op ieder gebied immers ook in onze oogen als een wonder is.

En Potgieter zag die nationale kwijning verbijzonderd in het Amsterdam zijner liefde:

‘Heb ik daarom vest en wallen
 Viermaal uitgelegd gezien?
 Dat gij dus die laat vervallen
 Traag van handen, slap van knien?’¹

Hoe verlangend heeft hij in het verschiet gestaard naar

‘Schooner dageraad aan 't IJ
 der kwijnende, waar d' aard voor knielde’²

en dat de trotsche stad niet langer als keizerin de kroon droeg van Europa, het mocht voor de rede verklaarbaar zijn, het heeft zijn gevoel bitter gegriefd. Laat ons blijde zijn, dat hij niet meer heeft beleefd, dat zij ook zelfs niet meer (wat althans niet noodig was) aan Amstel en aan IJ zich heerlijk opendoet. Wij hebben het centraal station er dwars tusschen gezet.

Het was niet vreemd, dat Potgieter in zijne dagen door vaderlandsliefde kwam tot terugzien. Wat hij 't vurigst liefhad ontbrak schier ten eenen male en wij mogen het er veilig voor houden, dat hij zich over onze rijker dagen zou hebben verblijd. Toen, in 1840 .. in 1850... Was niet 's mans hartstochtelijke bewondering voor onze groote zeevaarders nieuw en ongehoord? De *Liedekens van Bontekoe* zijn van 1840, eene apotheose

1 Uit *Haasje Claesdochter*.

2 Uit *Uurwerk van 't metalen kruis*.

voor den zeevaarder zelve en voor wie, als hij, onvervaard de paden der zee bewandelden. Zijn gansche hart had hij weggeschonken aan die geniale kooplieden, wier blik en wier vloten eene wereld omspannen, aan De Moucheron, aan Lemaire, aan Lijntgens met hunne rijke kennis, hunne breede idealen, hunne energie, kooplieden, zeevaarders, ontdekkers, staatslieden alles te gelijk. Nú nemen wij hunne journalen met eerbied in de hand, nú hebben historici hun leven van dag tot dag onderzocht, nú gaat eene afzonderlijke vereeniging hunne reisjournalen uitgeven - toén moest Potgieter voor hen de plaats der eere opeischen en het zijnen landgenooten duidelijk maken, dat de geschiedenis van Houtman, Heemskerk, Barendsz, Van Noort, van walvischvaarders en Oost-Indievaarders, van Janmaat en Jan Compagnie inderdaad 'om strijd het penseel de aandoenlijkste stoffe aanbod'.¹ Leest wat thans Bakhuyzen van den Brink, Brugmans, Heeres e.a. over deze dingen geschreven hebben: het is de geest van Potgieter die er uit spreekt. De geschiedenis van onzen handel en van onze zeevaart in den aanvang der 17de eeuw zou, zeggen wij met Brugmans,² fabelachtig schijnen, zoo zij niet kon worden waargemaakt. In haren glans en in hare glorie dan heeft Potgieter als gezwolgen, maar dat hij deze gouden bladzijde onzer historie heeft ontdekt - het was zijn vaderlandsch gemoed dat hem aandreef. Te smartelijker moest hem de tegenstelling zijner dagen vallen en met grimmigheid maakt hij melding van de bekende volksironie, dat het standbeeld van De Ruyter te Vlissingen niet naar zee ziet, of men vreesde, dat hij zich onzer

1 Uit *Het rijksmuseum te Amsterdam*.

2 In *Historisch leesboek*, 1906, blz. 246.

onbeduidendheid schamen zou.¹ Geen wonder dan, dat waar hij de vlag bezingt, die eens over alle zeeën woei, dezelfde aandoening over hem komt:

‘Waar ooit, o vaderlandsche vlag,
In volle zee, op vreemde reede
Mijn blik uw banen wapp'ren zag,
Daar bracht zij zoete droomen mede’..²

Zouden wij ons schamen met hem in te stemmen:

‘Wat oog
Blijft droog?
Ginds waait de vlag,
Die werelden ons winnen zag’.³

In waarheid nog ‘klopt ook ons het hart van vreugd en ontzag wanneer het haar banen begroet’ en Potgieter, de Vlag bezingend, heeft klanken gevonden voor eene der heiligste menschelijke aandoeningen. Hier, eindelijk, vloeit de bron van zijne liefde voor het soldatenleven. Leest zijne *Jacoba. Rijmen gevonden in het kamp van Zeyst* - het is geene verheerlijking van den gruwel des oorlogs (waarvan hij te Antwerpen iets had gezien) maar een fier, vaderlandsch pleidooi voor algemeenen dienstplicht, voor wat een volk kloek en weerbaar maakt. Ons met ons, ook helaas nationaal, lijdelijk verzet tegen algemeene volkweerbaarheid, ons mag Potgieter de vraag stellen of antimilitarisme niet al te vaak de dekmantel is, waaronder zich het verslapte lichaam verbergt van den tuchteloozen Jan Salie.

Potgieter als vaderlander. Het beeld is aan fraaie trekken zóó rijk, dat de keuze verlegen maakt. Gunt mij nog enkele luttele oogenblikken, want ik mag niet

1 Uit *Het rijksmuseum te Amsterdam*.
2 Uit *Bronbeek*.
3 Uit *Eene halve-eeuw wake*.

zwijgen van Potgieters onverholen sympathie voor de blijheid, de levenslust van het volk zijner droomen. Altijd heeft mij aangetrokken en bekoord zijne liefde voor het gezond-natuurlijke in dat oude geslacht, dartel, ja onkiesch soms naar onzen smaak, maar wat in die dagen van wondere energie niet anders was dan de overvloedige levenskracht, de naar alle zijden uitweg zoekende levenslust eener kerngezonde natie. Potgieter oordeelt, dat wie een volk slechts van zijne deftige, van zijne zondagszijde ziet het maar ten halve kent en, voeg ik er bij, maar ten halve vermag te waardeeren. Wij begeeren het geheel te kennen, ja met voorliefde wenden wij ons - niet, het moge duidelijk worden gezegd, naar de ruwheid, de gemeenheid, de wreedheid in de gedragingen van dat voorgeslacht, dat zelfs in zijne gouden eeuw der barbaarschheid nog niet gansch was ontgroeid - daarheen niet, schoon wij het onderzoek ook daarvan niet zullen verwaarloozen - maar gaarne verwijlen wij bij wat ons op het doek, op het tooneel, vooral in het lied wordt geopenbaard van hun lust in het leven en in wat het leven in stand houdt. Deze zinnelijkheid niet in al hare uitingen, doch zeker in haar wezen te waardeeren schijnt mij eene daad van vaderlandsliefde. Geen ijzige leer, die het natuurlijke zondig noemde heeft dezen gloed kunnen dooven en telkens weer vermeien wij ons in dat schouwspel van een liefhebben van het leven in zijne volheid, dat zich openhartiger uit dan onze zeden toelaten, het zij, maar dat met dat al verre is van die half-ascetische, half-sceptische afkeer van het natuurlijke leven, die onze wereld vaak wonderlijk met reinheid verwacht. Er zijn er, die zich geërgerd afwenden van onze oude blijspelen en kluchten, ja zelfs hunne gevoelige ooren stoppen voor Vondels bruiloftszangen, voor Hoofts minneliederen - Potgieter

plaatst om dezen laatsten bundel de Hollandsche zangster aan de zijde der Italiaansche muze - zij mochten zich afvragen of niet dit blij verheerlijken van eene in zich zelve ongerlijke drift hooger staat en frisscher is dan eene dekadente preutschheid, die zich van het leven afkeert. Het geldt èn der vaderen eer èn onze liefde voor dit geslacht. Hunne openhartige kunst kende toch niet de verfijnde gemeenheid van den modernen tijd. De gulle dartelheid van *Galathea ziet de dag breekt aan* is reiner en veel minder gevaarlijk dan onze demi-vierge-lyriek; en bruiloftsliederen, die de vreugden bezingen zelfs van

‘..verborgentheên, die overheilig zijn
En niet alleen de zon, maar zelfs de maneschijn
Vervloecken...’¹

vertolken zij niet gezonder toestanden en inderdaad zuiverder zeden dan de giftige uitwassen eener letterkunde, die den weerklank geeft van eene averechtsche huwelijksmoraal? Het moet mij van het hart: nu schelden de menschen den *Spaansche Brabander*, den *Warenar*, de *Trijntie Cornelisdr.* plat en schudden het hoofd over de uitgelatenheid der 17de eeuwse Thalia, maar zonder schamen hooren zij in volgepropte schouwburgzaal de geraffineerde gemeenheden aan van *De liefde waakt*. Dit is bedenkelijke moraal en in deze dingen zijn wij niet vooruitgegaan. Wie hoort dan niet en wie voelt niet mede den weemoed in Potgieters herhaalde vraag, als hij verteld heeft, dat Jan in oude dagen op de bank bij de schouw zijn Jannetje kuste, dat het klapte of een ander maal op de luit het *Heilige Venus die 't roer houdt*

1 Uit Vondel's *Ridderlijk bancket voor Adam van Lochorst en Juffer Cornelia Pauw*.

aller harten klinken liet: 'Jan Salie! wat kwaad stak daarin? Jan Salie! hebt gij ooit liefgehad?'

Ik sprak van Breêro. Potgieter brengt ons daarbij nog op een ander punt. Hij zegt, dat onze oude kluchtspelen walgelijk worden gescholden door de kieskeurigheid dezes tijds, maar dat het ontsluieren van iedere geheimenis in Cats niemand schijnt te stuiten. Hij hield niet van Cats en behalve dat ik die antipathie deel, zie ik er eene openbaring te meer in van zijne vaderlandsliefde. Vader Cats vadere men zooveel men wil - maar Potgieter ziet niet, dat hij eenig deel heeft genomen in de bewegingen zijns tijds en hij ontzegt hem alle sterk sprekende persoonlijkheid. Als hij de dichters dier periode vergelijkt met verschillende waterlandschappen heeft hij voor Cats het beeld gereed van de trekschuitvaart, die, effen en kalm, geene andere beweging kent dan die door de snik voor een oogenblik veroorzaakt wordt. De vergelijking behaagt wonderwel. En wat Potgieter aangaat, teekent het niet het zuiver oordeel van zijn nationaliteitsgevoel, dat hij niet hoog kan opzien tegen den man, die, bij zijne gaven, toch een Holland op zijn smalst vertegenwoordigt, nuchter, eindeloos voortrijmend, de heiligste mysteriën smakeloos ontledend, berekenend ook daar waar hij de betoovering moest ondergaan eener eerste liefde, laag bij den grond ook in die eigenaardige godsvrucht, waarvan de plompheid onzen weêrzin wekt.¹ Iemand als Potgieter, die dweept met het krachtige, het heroïeke, met zilten zeewind, die de zeilen bolblaast, met burgemeesteren, die als keizers regeeren en schutters, die aan den maaltijd zitten als paladijnen - hij kon niet ophebben met den poëet, die aan dat stoere gespeend

1 Kalf over Cats.

gaat en wiens populariteit toch eigenlijk een schadepost is in het boek onze nationale karaktertrekken.

Mijne toespraak nadert haar einde. Slechts op nog ééne vraag willen wij antwoord erlangen. Valt voor Potgieter vaderlandsliefde samen met liefde voor het huis van Oranje? Zonder twijfel - zoo gij niet denkt aan die dwaze liefde, die blind heet te zijn. Reeds Erasmus zegt ergens, dat echte liefde juist scherp ziet.¹ Aan zijne gevoelens ten dezen noch ook aan zijne vroomheid kan twijfelen wie de juichkreet en de bede leest aan 't einde van *Jan, Jannetje en hun jongste kind*: 'Oranje boven!' en 'God zegene ons'. Als hij ons in het Trippenhuys (hoe zou hij van ons Rijksmuseum genoten hebben!) voert voor het geliefde beeld van prins Willem I klinkt het van zijne lippen: 'Staar ze aan die eerbiedwaarde trekken tot uw hoofd zich buigt, tot uw hart van dank overvloeit'. Frederik Hendrik is hem de stralende uitbeelding der gouden eeuw en ik denk, dat hij Hooft gaarne zal hebben nagezegd: 'Schoon prinsenoog gewoon te flonk'ren'.² En de koning-stadhouder? Hij vereert en bewondert hem, maar als hij gewaagt van den ijselijken gruwel van 20 Augustus 1672, dan voert hij ons, met fijn gevoel, voor een portret van Willem III, dat in de schemering hangt. Zeker hij heeft Oranje liefgehad. Als een beeld van het verval in de 18de eeuw (wij zijn daarover wat gunstiger gaan denken) spreekt hij smadelijk van portretten van vorsten en vorstin nen uit het huis van Oranje in pastel!

Maar Potgieter wil niet, omdat hij vaderlander is (en wie Oranje waarlijk in 't hart draagt kan het evenmin

1 Erasmus, *Coll. VI, Epithalamium* in fine.

2 Hooft, *Klaghte der Prinsesse van Oranje*.

willen), dat hun glorie gezongen worde ten koste van wie in vroeger eeuwen vaak hunne politieke tegenstanders waren. Daaraan heeft o.a. Bilderdijk zich schuldig gemaakt. Het is eene zonde waartegen Potgieter protesteert met die prachtige bladzijde, die het opneemt voor de eer van mannen als burgemeester Hooft, Oldenbarnevelt, Jan de Witt en wie hun gelijken mogen. Den eersten ('hoe heeft hem Amsteldam ervaren wijs en simpel, Een hoofd vol kreuken, een geweten zonder rimpel') voert hij bij monde van zijnen zoon sprekende in: 'mij heught noch hoe ik in mijne kindsheid mijnen zaalighen vaader hoorde zeggen, dat hij de nakomelingen van zijnen Heere, den Prinse hooghloffelijker gedachtenisse niet aanschouwen kon zonder dat hem de vernieuwing van 't geen wijlen zijne vorstelijke doorluchtigheid voor deze landen gedaen en geleden had, tot weenen beweeghde'. Hij herinnert ons hoe het grijze hoofd zich bukte ('dat hoofd, dat heilig hoofd, dat spring- op springvloed schutte, dat Nassau's glorie stutte..'), hij vraagt of de schim van Jan de Witt op het Groene Zoodje nimmer aan Bilderdijk verschenen is, om dan die te recht beroemde regelen te schrijven: 'Wij wenschen tevens, dat zijne (H.C. Hoofts) historie, zoowel in onze burgerlijke als in onze vorstelijke jeugd, eene vlam van ijver naar glorie stoke, eenen gloed van graatigheid, om de dappere daden van landslieden, medeburgen, bloedverwanten, voorzaten en voorouderen te achterhalen of voorbij te streven, dat zij ons volksvrijheid en vorstengezag verzusteren leere door wetten welke, beiden grenzen aanwijzende, beiden waarborgen - dat zij dit doe in tegenoverstelling dier geschiedenis des vaderlands, op welke zelfs de bladzijde, die den lof van De Ruyter verkonden moest, niet vrijbleef van de vlekken des lasters'.

Potgieter de vaderlander - nu eerst hebben wij hem vóór ons: dankbaar voor de groote dingen door de Oranjes gewrocht, maar meteen de glorievolle nagedachtenis eerend van die geniale burgerregenten, die aan de grootheid van ons land niet minder hebben bijgebracht. De gruwzame dood van de twee uitnemendsten hunner is de donkerste bladzijde in onze historie. Doch de oude gevoeligheden hebben geen recht meer van bestaan en wij omvatten, als Potgieter deed, beiden in onze dankbare heugenis, de tegenstanders van toen vereenigend in de apotheose onzer geeftdriftvolle vereering.

Hij dan, die op zoo velerlei wijze ons den waren vaderlander vertoont, die aan de verlevendiging van ons nationaliteitsgevoel door zijne meesterlijke pen zoo krachtig heeft gearbeid, hij heeft het wel aan ons verdiend dat wij hem ook te dezer plaatse gedachten. Bene meruit de patria. En wie wij overigens zijn mogen, als leden van dit bij uitstek nationale lichaam vereenigen wij ons in dankbare hulde.

Bijlage II. Voordracht van den heer Dr. Is. van Dijk. Stijl.

Geachte Hoorders!

Ik beken dat ik tegen dit uur wel eenigszins heb opgezien. Er waren voortdurend onderscheiden personen in mij aan het woord. De druk besprokene en soms niet twijfelachtig veroordeelde was de spreker van dit oogenblik. Hoe is het mogelijk, zoo begon de een, hoe is het mogelijk dat iemand moed heeft een onderwerp aan de orde te stellen, waarover, direct en indirect, toch reeds niet weinig gezegd is? Dat moet natuurlijk uitloopen op refereeren en op het bekende citeeren, dat belooft fraai te worden.

Wellicht, zoo vergoelijkte ietwat ironisch een tweede, wellicht zal de spreker enkele eigen gedachten geven. Hiertegen merkte een derde stille verklager ondeugend op: eigen gedachten geven, daar zal toch een zware wijs op gaan bij een onderwerp, als het aangekondigde. - Zou de spreker misschien niet weten, insinueerde een vierde, dat dit onderwerp, reeds in zijn naaste associaties, verre van eenvoudig, dat het veelomvattend is, niet weten dat wie over stijl spreekt, ook zal moeten spreken over letterkunde, over wat men heden ten dage 'woord-

kunst' pleegt te noemen? Waarbij nog komt, zoo besloot gansch bezwarend een vijfde, waarbij nog komt dat wie óók contemporaine verschijnselen binnen den kring van zijn beschouwing wil trekken, stellig gevaar loopt gevoeligheden gaande te maken, die in ons kleine lieve vaderland zoo onaangenaam kunnen zijn, omdat wij hier immers allen neven en nichten van elkander zijn.

Ik heb natuurlijk aan die pénibele onderhandelingen over en met mij zelf een eind moeten maken. Ik heb het gedaan op tweeërlei wijze. Vooreerst bracht ik mij gaarne te binnen de dagen mijner jeugd, toen ik, als de technische term luidt, op kostschool 'lag' in Noord-Brabant. Wij jongens berekenden destijds in dagen, uren, minuten, in seconden soms, den tijd, die ons scheidde van de heerlijke zomervacantie, als het vrije veld met zijn rijke kleuren en zijn geur van droog-gewonnen hooi ons onbetwist zou mogen opwachten. Zóo letterlijk heb ik dit voorbeeld van berekening nu wel niet gevolgd, maar ik heb toch bij mij zelf gezegd: de dag van deze vergadering nadert van zelf wel, geen bezwarende overwegingen vermogen hem tegen te houden, en het geval, als het er eenmaal toe ligt, is toch ook niet zoo, of ik kom er wel door.

En wat nu verder aangaat de gevoeligheden der neven en nichten, ik heb mij zelf aan enkele regelen van gedrag gebonden. Slechts bij uitzondering zal ik namen noemen en mij daarbij niet eens bepalen tot ons eigen land. Al verder zal mij niet verlokken de gemakkelijke virtuositeit in bovenarmsche en luid klinkende uitspraken, waaraan men onze ooren al te zeer gewend heeft. Ook zonder gedruisch zal mijn overtuiging, hoop ik, niet in het duister blijven. Ten slotte wil ik althans *trachten* te volgen het schoone voorbeeld, ons door Vinet gegeven

in zijn al te weinig gekende letterkundige kritieken. Vinet verheft inderdaad de letterkunde en haar geschiedenis in de zedelijke sfeer. Dit staat natuurlijk mijlen ver af van, mijlen ver boven het vragen naar 'zedelijke strekking' in een of ander kunstwerk. Het ongelijk van sommige critici bestaat volgens hem veel minder daarin dat zij te sterk afkeuren dan dat zij al te matig en schriel prijzen. Dit laatste vindt hij het kenmerk van een bekrompen geest. 'Ik signaleer', zegt hij, 'bij een schrijver niet als gebreken de kwaliteiten, die hij niet heeft, maar de kwaliteiten, die hij behoort te hebben'. Vinet stelt den gouden regel: 'wij moeten laten varen de kleine en gemakkelijke kritiek der gebreken, voor de groote en moeilijke kritiek der schoonheden'. Zijn streven is het 'het kwaad der (achter de uiting liggende) gedachte aan te toonen en aan te tasten in de symptomen van het kwaad: den stijl'. Dit dunkt mij bijzonder billijke, en te gelijk bijzonder opbouwende, immers genezende kritiek. Aan het voorbeeld, dat ik mij stelde, zal het dus niet liggen, als ik het doel mocht missen.

Maar nu ter zake. Wij stellen de vraag: wat is Stijl? Het zou mij geen moeite kosten tien, twaalf goede bepalingen of korte omschrijvingen van stijl op te noemen. Men kent Buffon's bepaling: 'Le style c'est l'homme', of nauwkeuriger, meen ik: 'le style est l'homme même'. Kortaf definieert Swift: 'Style is: proper words in proper places'. Deze definities zijn zeker goed, zij zijn eigenlijk al te goed, d.w.z. zij zijn zoo praegnant dat wij er, zonder uitvoerige toelichting, weinig of niets aan hebben. Geestig, maar te algemeen, te weinig directe bepaling is een omschrijving, die ik vond bij een Engelsch auteur: 'stijl is kenteeken van de meest zuivere geestelijke

aristocratie, van het meest smetteloze intellectueel blauw bloed'. Intellectueel blauw bloed, en dat nog wel smetteloos, is zeker een kostelijke zaak, maar men komt er toch niet mee, als men volledig zeggen zal wat stijl is. Is het maar niet het best dat ik verdere opsomming varen laat en dat ik geef mijn eigen eenvoudige bepaling, om die bepaling dan geleidelijk toe te lichten in haar samenstellende deelen? Mijn definitie luidt dan als volgt:

*Stijl is het vermogen van een eigen uitdrukking van Gedachte en Gevoel,
door woord en beeld en klank.*

Het zou kunnen zijn dat ik met mijn eenvoudige bepaling bij sommigen eenige teleurstelling gewekt heb. Allicht zegt men: moet er iemand heel uit Groningen komen om iets zóo eenvoudigs een uur lang toe te lichten? Voor het oogenblik kan ik wel niet anders doen dan den wensch uitspreken dat het mij gelukken moge deze teleurstelling zoo al niet weg te nemen, dan toch aanmerkelijk te verzachten. Laat ik, om u zonder abstracte beschouwingen te brengen in het eerste zesde deel van mijn bepaling, laat ik een weinig mogen experimenteeren, men doet dat immers tegenwoordig zoo gaarne. Ik onderstel dan twee gevallen. Ik onderstel dat wij allen, vroeger of later in ons leven, wel dagen, tijden gekend hebben van óvervloeiend geluk, van werkelijk zoo rijke, wellicht zoo diepe vreugde, dat onze levensboom soms bloesems bloesemde, als de staf van Aäron. Ik onderstel, al verder, dat wij allen gekend hebben of kennen eenige aanraking met het natuurleven, dat wij verstaan wat iemand jaren geleden mij schuchter meedeelde, men is altijd schuchter in deze dingen: ik heb eens, zeide hij, op een schoonen, lichten

morgen de Drentsche heide zien bloeien en gloeien, ik werd geslagen met ontroering. 't Moet wel, zoo ging hij voort, hetzelfde geweest zijn wat gij geloovigen immers noemt het besef van Gods natuurlijke immanentie in de schepping. Een derde anders voor de hand liggend geval - onze *smart* in het leven - laat ik onbesproken, men experimenteert daar liever niet mee, ik breng dit geval zoo aarstonds over op een derde.

Welnu, laten wij allen de proef thans eens nemen, laten wij in onze voorstelling een blad papier vóór ons leggen en daarop schrijven, daarop uitdrukken, b.v. in tien, twintig regels, wat ons aan vreugde of ontroering in den aangeduiden zin wel eens door de ziel gegaan is. De ware conditie is immers aanwezig: wat in het leven onderging, mag nu leven in onze tien, twintig regels. Denkt gij dat de proef zou meevallen? Ik vrees hier voor teleurstelling, ik vrees dat wij veeleer dikwerf zouden moeten zeggen: hoe staat het daar nu alles zoo koud en levenloos, zoo strak en dor op het papier, wat toch eens leefde, werkelijk *leefde* in mijne ziel. De vreugde leefde, de ontroering *leefde*, o, het leven leefde, en onze woorden zijn zoo dood, zoo doodgeboren. Willen wij de zaak nu eens aan een dichter in handen geven? Ik kies thans het derde geval. Gij kent Tennyson's *In memoriam*, een gedicht, dat men, voor een goed deel ten onrechte, te lang, te gerekt heeft gevonden. In ieder geval, er zijn daarin echte regels, die men niet weer vergeet, en die bijzonder gelukkig voelbaar maken wat uitdrukking beteekent. Als Tennyson ons zeggen zal hoe diep hij maanden lang getroffen is, om het wel nooit te vergeten, door het heengaan van een jong gestorven vriend, zegt hij o.a. dat hij met den dood niet rechten wil over dit heengaan, maar dat hij hem, den dood, niet

en nooit vergeven kan dat zij nu den klank van elkanders stem niet meer kunnen hooren:

‘He put our lives so far apart,
We cannot hear each other speak’.

Om op de lijn van dit roerend-eenvoudige te blijven, denk ik aan wat Wordsworth van den ouden jager zegt, wiens vrouw gestorven is, de oude jager staat een oogenblik vóór zijn hut, en gaat dan voor het eerst weer op jacht:

‘Perhaps to himself at that moment he said,
‘The key I must take, for my Ellen is dead’;
But of this in my ears not a word did he speak,
And he went to the chase with a tear on his cheek’.

Dit is alles zóo eenvoudig dat wij licht meenen het ook wel zoo te kunnen, totdat wij het beproeven!

Laat ik nòg eens experimenteeren. Wij hebben allen in onze omgeving menschen, die ons het een of ander medeelen kunnen met althans iets van een persoonlijken klank, een persoonlijke kleur. Hoe vreemd toch: zoodra deze menschen, die overigens ontwikkeld heeten, niet meer spreken, maar een pen in de hand nemen en u b.v. een brief schrijven, drukken zij op ieder woord, dat zij schrijven, een stempel van onrealiteit. Aan dit noodlot ontkomen zij niet. Wat zou hun ontbreken? Hebben zij misschien geen gevoel, geen verbeelding? Ik geloof niet dat deze onderstelling altijd noodig is. Hun ontbreekt alleen maar de kleinigheid: het vermogen van een eigen uitdrukking! De zaak ligt immers eenvoudig zoo: de ware dichter, de ware kunstenaar in poëzie en proza is hij, die *uitdrukt* wat allen voelen, maar wat niet allen uitdrukken kunnen.

Om de zaak zoo helder als glas te maken, kies ik nog een ander voorbeeld. Wij noemen een of ander kunstwerk onsterfelijk. Wat bedoelen wij daarmee, duidelijker gezegd: wat is het, dat in zulk een kunstwerk weigert

te sterven? Laten wij nu niet te snel antwoorden. Wij zijn misschien geneigd te zeggen: wat weigert te sterven zal datgene zijn, wat van blijvende beteekenis en waarde is. Maar een logaritmen-tafel is ook van blijvende waarde. Daar komt nog bij dat wij hier het slachtoffer zijn van een identisch oordeel: wat weigert te sterven, blijft van zelf, en wat blijft, weigert te sterven. Of men zal antwoorden: de inhoud, de persoonlijke overtuiging maakt iets onsterfelijk. Maar ook een wijsgeerige of dogmatische verhandeling heeft toch zeker wel inhoud, en de persoonlijke overtuiging gaat in zulke stukken gewoonlijk niet schuil. Toch zal men van zulk een wijsgeerige of dogmatische verhandeling, tenzij dan om een andere reden, niet zeggen dat zij onsterfelijk zijn. Blijkt het niet zonneklaar dat wij van alle zijden altijd weer uitkomen bij dezelfde slotsom: in stijl, in letterkundige compositie komt het bijzonder aan op uitdrukking, op het vermogen van een eigen uitdrukking? Er valt niets aan te doen: overdegelijke mensen, die wij anders zoo gaarne over inhoud hooren, moeten zich hier toch laten gezeggen, zij kunnen gelukkig in ditzelfde oogenblik ook weer volkomen gerust gesteld worden. *Uitdrukking* is immers een relatiebegrip: waar uitdrukking is, is van zelf sprekend altijd *iets, dat uitgedrukt wordt*, in ons geval Gedachte en Gevoel. Inderdaad, in deze trits: uitdrukking, gedachte, gevoel ligt hier het geheim, en, wij voegen er bij, een groot geheim. Uitdrukking, gedachte, gevoel, wie is de meeste van deze? Het dunkt mij zuiver onmogelijk dit te zeggen. Gedachte en gevoel zonder uitdrukking is geen stijl, geen kunst. Uitdrukking zonder gedachte en gevoel is wat Paulus ergens in andere toepassing noemt: een klinkend metaal, een luidende schel. De waarheid is dat wij hier niet scheiden kunnen. Als het goed, vol-

komen goed zal zijn, behooren inhoud en vorm, idee en woord bij elkander als ziel en lichaam, als convex en concaaf. Het klassieke in den ouden en in den nieuwen tijd is en blijft immers de volkomen doordringing van stof en vorm.

Dit alles nu is vele malen uitdrukkelijk en nadrukkelijk gezegd door de mannen van '80. Wat men ook oordeele over de onmiddellijk voorafgaande generatie, dit is geweest de groote verdienste der eerst genoemden, die door niemand verkleind *mag* worden. 't Is maar zoo jammer dat zij zelf die groote verdienste zoo verkleind hebben door dit alles niet enkel uitdrukkelijk en nadrukkelijk, maar met zoo groote drukte en gegons te verkondigen, al verder door dit eenvoudige toch dikwijls zoo oneenvoudig te zeggen, en bovenal door zich aan te stellen, alsof dit alles nu voor het eerst ontdekt ware. Nu ja, Schelley had het ook al wel gezegd in zijn: *a Defence of Poetry*, en de besten, de grooten in het rijk der letteren hadden het natuurlijk ook toegepast, maar zij, de mannen van '80 hebben het toch het zuiverst gezien en het klaarst geformuleerd¹. Hoe vreemd is het toch dat

1 Willem Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, 3e druk (1904), I p. 86:..... 'Maar wij, wij, de ministerraad van de 'koningin der wereld', en tegelijk de *logos*, die orde brengt in den chaos der publieke gedachten, wij zijn groot, als wij ons met hand en tand weten te verzetten tegen de zoete verlokking der gemakzucht, en niet uit de hoogte van onzen Olympus, waar geen stormen *moeten* waaien, en geen vorst ons *mag* verstijven, een oordeel durven vellen, terwijl de comparant nog ten halve onopengesneden op onze schrijftafel ligt. Zóó slecht kan iemand nooit geschreven hebben, of onzer is de taak het geschrevene te lezen, al zouden ook onze zielen er bij knarsetanden over zooveel slechts in zooveel geschrijfs..... Wel moeten wij dan voortdurend in de hel leven, waarin wij de zondaren van onzen, van den eenigen godsdienst, de Kunst, ter neder stooten, maar hoe ook de verwenschingen onzer slachtoffers ons mogen omstormen, en de vlammen van onzen eigenen toorn ons verzengen, wij hebben ons ten minste het bewustzijn veroverd, het verheffende bewustzijn van wat wij deden, goed te hebben gedaan..... Zoo ook, als een gedicht zijn intrede doet in de wereld, dan staat de wereld verbaasd te gapen aan den eenen kant, onverschillig de schouders op te halen voor de andere helft, totdat *wij* komen, en, met onzen anatomischen scepter in de hand, eerst op de deugden en gebreken van het werk op zich zelf wijzen' etc. (p. 88). Dit is, dunkt mij, niet meer schrijven, maar werkelijk brullen en brallen, en dat nog wel in derde uitgaaf! Wat dunkt ons van dezen *anatomischen* scepter?! Zulk een mal ding is er in de gansche wereld niet.

zooveel menschen de neiging niet kunnen weerstaan om de wereldgeschiedenis altijd weer bij zichzelf te laten beginnen, om Amerika altijd weer opnieuw te ontdekken. Tegenover dezulken moet onvermoeid worden volgehouden dat Amerika ontdekt is, dat de wereldgeschiedenis sedert vele eeuwen ontegenzeggelijk is aangevangen.

Het lust mij eens in elkanders gezelschap te brengen drie mannen, 'qui seront bien étonnés de se trouver ensemble'. Kloos zegt in zijn *Veertien jaar*

*literatuur-geschiedenis*¹: 'vorm en inhoud bij poëzie zijn één, in zooverre iedere verandering in de woorden een gelijk-loopende wijziging geeft in het beeld of de gedachte, en iedere wijziging in deze eene overeenkomstige nuanceering van de stemming aanduidt'. Vinet zegt in zijn *Etudes sur la littérature française au dix-neuvième siècle*²: 'une vérité psychologique des plus simples: c'est que la pensée et la forme sont intimement unies, et sont en principe une même chose. Et pour prendre la même idée par un autre bout, la disposition d'esprit de l'artiste religieusement appliqué à l'expression, est-elle contradictoire au respect et à l'amour de l'idée qu'il s'attache à exprimer? Ne le voyez-vous pas s'éprendre, s'approcher toujours plus du fond par le soin de la forme? Et le mépris de la forme n'enferme-t-il pas secrètement le

1 I, p. 6.

2 1857 tome II, p. 131.

mépris de la pensée?’ ‘t Is of een N. Gidser aan het woord is, als hij elders opmerkt: ‘chaque pensée, à la rigueur, n'a qu'une seule expression parfaitement adéquate à elle-même; toute autre pèche par le trop ou le trop peu, ou, comme un tableau mal placé, ne présente qu'une partie de sa surface à la lumière’¹. En Kardinaal Newman zegt: ‘the thought and feeling (of a really gifted mind) are personal, and so his language is personal. Thought and speech are inseparable from each other. Matter and expression are parts of one: style is a thinking out into language..... What does Logos mean? it stands both for *reason* and for *speech*, and it is difficult to say which it means more properly. It means both at once: why? because really they cannot be divided, - because they are in a true sense one. When we can separate light and illumination, life and motion, the convex and the concave of a curve, then will it be possible for thought to tread speech under foot, and to hope to do without it..... I ascribe to him (a great author), as his characteristic gift, in a large sense the faculty of Expression. He is master of the two-fold Logos, the thought and the word, distinct, but inseparable from each other’².

Is het niet merkwaardig: de overeenstemming en het overeenstemmend gezelschap beide? Kloos in het gezelschap van Vinet en Newman, twee kerkelijke mensen, en beiden nog wel van orthodoxe observantie. Waren ze nog maar een beetje liberaal, maar dat zijn ze niet. Men is geneigd hier gemoedelijk te zeggen: bergen en dalen ontmoeten elkander niet, maar mensen wel. En dan de overeenstemming? Eigenlijk is het wel een weinig

1 *Histoire de la littérature française au dix-huitième siècle* (1881) I, p. 295.

2 *The Idea of a University*, 1896, p. 276, 277, 291.

ongepast dat Vinet en Newman hetzelfde zeggen als de *logos* Kloos, maar van den anderen kant moeten wij ook weer billijk zijn en toegeven: de menschen kunnen het toch niet helpen dat zij op een bepaald punt even klaar zien als Kloos. Waarbij nog komt dat het al evenzeer moeilijk aangaat er hun een verwijt van te maken dat zij, wat zij te zeggen hadden, zoo bijzonder eenvoudig, zoo stil, zoo weinig gedruischvol en zelfbewust, en reeds daardoor dikwijls zoo buitengemeen fraai gezegd hebben.

Wellicht zegt iemand: vat gij hier toch wel het fijne van de zaak, vergeet gij althans niet dat Vinet en Newman nog al nadruk leggen op de gedachte en dat juist het protest der mannen van '80 gaat tegen 'gedachte' met aanhalingsteekens in de litteratuur? Dit is mij bekend. Mijn antwoord is tweeledig. Men moet maar eens goed nalezen wat Vinet zegt over 'sentiments,' 'impressions' en b.v. over 'la première et la seconde âme' in de letterkunde, wat Newman zegt over 'emotion' en 'feeling'. Dan zal men merken dat hier duchtig nagedacht is. En voorts: ik mag niet ontkennen dat mij bijzonder tegengevallen is het philosopheeren van Kloos over deze dingen. Als men alles haarfijn ontleedt, komt men bij hem tot de simpele slotsom: hij wil in letterkunde geen verstandswerk, geen begrippen, geen abstracte gedachte, geen dorre redeneering, geen didactiek in plaats van emotie, geen begrip in plaats van verbeelding. Maar dat verlangt ieder verstandig mensch. Daarmee is immers volstrekt niet ontkennend beantwoord en zelfs niet aangeraakt de vraag of in en onder letterkunde van eenige beteekenis en kracht gedachte mag en moet liggen. Over Shelley, Wordsworth, Keats, Tennyson en de beide Brownings sprekende, zegt hij: 'zij waren groot in plas-

tisch vermogen, *en zij hadden wat te zeggen*' (I, p. 212). Waren dat soms louter stemmingen? Hij vermoedt in van Eeden's 'Kleine Johannes' 'een *levensphilosophie*, met een opperste *mystiek* als vaag gehouden achtergrond' (II, p. 51). Hij zelf zegt te hebben 'andere *gedachten*, andere stemmingen, andere verbeeldingen' dan Multatuli, hij spreekt van *de zedelijke en verstandelijke werking zijner ideeën* (van Multatuli) op de uitstekendsten onzer, zoowel als op de massa der minder ontwikkelden, en de wijziging daardoor van ons nationaal *gedachten-fonds* moet gekend worden door hem, die een ernstige studie van dezen allergeniaalsten Hollander beproeft (II, p. 109, 111)¹. Hij spreekt ook al over het *Absolute*, en van zijn eigen *levensbeschouwing* (II p. 259, 262). Hij vloekt ten slotte 'het ergerlijke Christendom', dat een 'negatie van den mensch' is, dat 'niet het leven wil, maar den dood' (II, p. 265/66)².

Ik vraag: gaat dit alles buiten gedachte om, *kan* het buiten gedachte omgaan, en, waar het hier op aankomt: is het mogelijk dat een letterkundige beweging, waarin men zelf staat, afgesloten blijft voor, zich volkomen immuun houdt tegenover het zoo even aangeduide gedachtenleven? De onderstelling reeds van deze mogelijkheid is toch te dwaas om los te loopen. Achter en onder en in iedere letterkunde van eenige beteekenis mag en moet niet enkel gedachte liggen, zulk een gedachte, van de een of andere kwaliteit, ligt er *altijd*

- 1 Wel een weinig contrasteert hiermee wat Kloos zegt in de Inleiding op zijn vertaling van de *Imitatie* (p. 10): 'Multatuli was de laatste, en zeker de kranigste, van die eigen-gerechtig-ondiepe pseudofilosofen, die het wezen van het zijnde meenden te kunnen uitdrukken door een stuk-of-wat goedklinkende redenaarsvaagheden plus een tweedehandscijfer-tabèl'.
- 2 De cursiveering is telkens van mij.

onder, of zij, de letterkunde, leeft geen halven dag. Nu heeft de beweging van '80 reeds veel langer dan een halven dag geleefd. De inventaris van haar gedachtenleven is dan ook niet zoo moeilijk op te maken: 't zijn in den grond de oude liberale opvattingen der voorafgaande periode, die men naliet te vernieuwen, met een bijmengsel van materialisme, en van mystiek, waarin veel meer de kunst dan de ziel spreekt, en bovenal van een sterk renaissance-geloof, dat juichend heeft doorzien 'de reusachtige, maar wezenlooze fictie, de fictie van Goed en Kwaad' (II, p. 255). Hoe waar is het toch wat Chesterton in zijn *Heretics* zegt: 'the modern world is filled with men who hold dogmas so strongly that they do not even know that they are dogmas' (p. 302).

Ik neem thans mijn bepaling weer op: stijl is het vermogen van een eigen uitdrukking. Wat moet uitgedrukt worden? Er zijn maar twee dingen, die uitgedrukt kunnen worden: Gedachte en Gevoel. Meer is er niet.

Allereerst dan over Gedachte. Over gedachte als *object van uitdrukking* spreek ik maar zeer kort, omdat het eigenlijk van zelf sprekende zoo vermoeit. Ja, er mag, zal er sprake van stijl zijn, er mag of liever er moet gedacht worden. Diep? Wij kunnen onbekrompen antwoorden: er mag zijn een rijke gedachten-ader, wil men een festijn van gedachten, des te beter, maar in ieder geval: er moet onder en achter stijl gedachte, werkelijk denken zijn, anders is er mentale anaemie, anders gaat spoedig het woord, dat een vonnis insluit, in vervulling: 'ce monsieur dit tout ce qu'il veut, mais malheureusement il n'a rien à dire'. Wat is onder meer de blijvende bekoring van Shakespeare? Immers dit dat van hem gezegd kon worden: neem een garf van Shakespeare, wrijf

er maar een enkele volle aar van uit, laat de korrels vallen in een bodem, waardoor de ploeg gegaan is, en een enkele aar sluit een heelen oogst in. Een weinig overdrijving schaadt hier niet aan de waarheid. Matthew Arnold zegt ergens dat de Engelsche dichters van het begin dezer eeuw (de vorige) niet genoeg wisten: 'daar is hartstocht, verbeelding, muziek in hun werk, maar niet genoeg breede en diepe kennis van het menschelijk leven'. - Deze dingen zijn toch eigenlijk al te eenvoudig en van zelf sprekend om er langer bij stil te staan. Men had ten onzent zich zelf en ons allen de vernedering moeten besparen om tegen 'gedachte' in letterkunde te ageeren.

Belangrijker is hier de vraag of, nog afgezien van de *directe* middelen van uitdrukking (woord, beeld en klank), de gedachte, het denken ook een stille hulp kan bieden aan de uitdrukking? In allerlei richting moet hier bevestigend geantwoord worden. Zijn niet *précisie* en *concisie*, twee schoone eigenschappen van stijl, uitvloeisels van het logische denken? Zijn niet *orde*, *schikking*, *evenredigheid*, in é.w. *compositie* uitvloeisels van hetzelfde logische denken, in verbond ditmaal met een goed werkende verbeelding? Terecht is, dunkt mij, van Gibbon's *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* gezegd dat de sterkste werking van het beroemde boek niet ligt in diepe gedachten of wijde gezichtspunten, maar in het architecturale, in de structuur¹. Inderdaad, het komt er op aan bij een auteur de vraag te stellen: hoe zet, hoe schikt hij de tafels en stoelen in het vertrek van zijn geest?

Ik vraag al verder: komt ook niet van het denken, van wat de Engelschen noemen: 'sustained thinking', de spontanéiteit der uitdrukking? Het talent van vlot

1 Augustine Birrel, *Res judicatae*, 1896, p. 36, 37.

en gemakkelijk schrijven is soms een zeer twijfelachtig talent, maar het is toch ook waar: als iemand zijn gedachte werkelijk denkt, zijn gedachte door- en uitdenkt, als een auteur werkelijk gevoed is door de substantie der wel overwogen dingen, komt de uitdrukking dikwijls van zelf mee. Idee en woord worden dan gelijk geboren, 't zijn tweelingen. Zeer benauwend is het zeker, als bij het geboren worden der gedachte de baker nog moet geroepen en de kleertjes van het lieve kind nog moeten gezocht worden. - Men heeft wel eens de vraag gesteld: mag er gebeiteld, geciseleerd worden? Newman antwoordt stellig ja. Hij zegt: een beeldhouwer beitelt zijn marmer, waarom zou een auteur *zijn* marmer, het marmer der gedachte niet mogen beitelten? Ik zou liever ja en neen tegelijk willen antwoorden. *Ja*, als een auteur aan een gedachte volle recht wil doen, aan een gedachte haar volkomen recht en eisch wil geven. Stellig *neen*, als de vorm ons zou gaan tyranniseeren, èn, als er gewerkt wordt voor eigen glorie. Alle hooge dingen, is gezegd, hebben hun martelaars, Flaubert is genoemd en geweest de martelaar van letterkundigen stijl: hij zocht altijd nerveus en bevangen het *unieke* woord.

Door al het gezegde zijn wij nog niet, waar wij toch komen moeten. De vraag moet gesteld worden: aan welke soort van denken zal de stijl zijn rijker schoonheden ontleenen? Het antwoord moet, dunkt mij, luiden: niet aan het abstract logische, maar allermeest aan het aanschouwelijk denken, dat b.v. bij een dichter als Göthe zoo overwegend was. Met 'aanschouwelijk' bedoel ik natuurlijk niet enkel wat denken doet aan zinlijke waarneming, ik bedoel dit begrip zelfs zeer wetenschappelijk, n.l. in den zin, waarin het in de nieuwere psychologie voor het *concreet gegeven* staat, in tegenstelling met het

louter abstract gedachte. 'Atomen b.v., of een mathematisch punt zijn abstract gedacht, maar een gehoorde toon, een gezien voorwerp, een doorleefd gevoel zijn concreet gegeven, en dus in dezen zin aanschouwelijk'¹. Straks, als wij over het 'woord' spreken, komen wij op deze zaak nog terug. Göthe kon zoo spotten met de Duitschers, 'wonderlijke lieden, die het altijd over 'ideeën' hebben.' In zijn Gesprekken met Eckermann komt het op de vraag welke idee aan Tasso ten grondslag ligt. 'Idee', zegt Göthe, 'ik ben er mij niet van bewust, ik had het leven van Tasso, ik had mijn eigen leven, en terwijl ik nu twee zulke wonderlijke figuren samenbracht, ontstond mij het beeld van Tasso..... ik kan terecht van mijn 'Darstellung' zeggen: *zij is been van mijn been en vleesch van mijn vleesch*'. Geen wonder dat, onder de werking van het beschreven denken, ook voor den stijl, schoone triomfen kunnen behaald worden: hier wordt alles levend, beziel, concreet, persoonlijk.

Schoone triomfen, ook de schoonste, de allerschoonste? Het komt mij voor dat er dan nog iets diepers aanwezig moet zijn. Er is niet enkel 'mind in style', er is soms ook 'soul in style'. Dit zeldzame is er, als niet enkel de geest, niet enkel de verbeelding, zelfs niet enkel het gevoel spreekt, maar als gaat meespreken wat Vinet noemt 'de eerste ziel'. Dan krijgen wij soms van die woorden, die geboren zijn in de ziel, dan is er 'ce quelque chose, qui remue les entrailles', of, als een mysticus het zoo schoon uitdrukt: *inflammata sunt verba interiore affectione*. Als bijwijlen zulk een diep en centraal punt in ons innerlijk leven wordt aangeraakt, zouden wij

1 Ernst Elster, *Prinzipien der Litteraturwissenschaft*, 1897, I. p. 89 en voorts Wundt: *über die Definition der Psychologie*, in den 'Philosophischen Studien', Bd. 12, S. 23, 1896.

immers den auteur de hand willen drukken of soms hem willen vragen: wie heeft het u gezegd? Mag ik maar weer een zeer eenvoudig voorbeeld geven, met stiller werking dan de aangeduide? Ik denk aan een woord uit het Spreukenboek: het hart kent zijn eigene bittere droefheid, en een vreemde zal zich in zijn vreugde niet mengen. Aan dit woord heeft meegewerkt niet enkel de geest, maar ook de ziel, en beide saam hebben klank gegeven aan wat men noemen kan het onmeedeelbaar bestanddeel in 's menschen diepste vreugde en smart. Een vrouw, die veel geleden had, zeide eens zonder enig zelfbehagen: ik zou mijn eigen tranen onder alle andere tranen kunnen terugvinden. 't Was een weerklank op het woord uit de Spreuken. Wilt ge een eenigszins samengestelder voorbeeld? In *Aurora Leigh* zegt Lady Waldemar ongeveer: ik zag God's hemel even blauw als Aäron zijn priesterrok zag, toen hij hem aflei om te sterven. Mij dunkt, alleen een vrouw kan deze beeldspraak vinden. Zag Aäron inderdaad den priesterrok blauwer in het oogenblik van sterven, blauwer dan anders? Ik kan het denken, hij scheidde immers van iets, dat zoo vele jaren hem verzeld had als symbool van roeping en werk, hij zag den rok voor het laatst. Het beeld komt bovendien niet al te ver buiten de grens van het roerend eenvoudig verhaal in Numeri (cap. 20).

Stijl is het vermogen van een eigen uitdrukking van Gedachte en Gevoel. Wat zal ik zeggen van Gevoel? Er is zooveel van te zeggen, en binnen den afgemeten tijd kan er toch maar weinig van gezegd worden. Dit wel allereerst zou ik willen opmerken dat de eerste en laatste, de allervoornaamste eigenschap van gevoel de *echtheid* is. Men zal dit verstaan, als men doorgrondt

wat een hoog staande Engelsche vrouw eens toevoegde aan iemand, die het o zoo druk had over 'sentiment'. Zij doorboorde zijn onreëel en aanstellerig gepraat met het vlijmende woord: 'you have a great deal of sentiment, Sir, you have no feeling'. Men mag het er voor houden dat men niet voor zijn genoeg uit is, als men met zulk een vonnis weer thuis moet komen. Inderdaad, op het terrein van het gevoel liggen parelen van het zuiverste water naast glaskoralen. Laat ik, om eenigszins te oriënteren, allerlei soorten, allerlei gesteldheden van gevoel even aanduiden.

Er is, om mee te beginnen, *leeg* gevoel, dat zich aanstelt als vol. Het eigen idioom der uiting is hier natuurlijk de declamatie. Velen, en hun aantal wordt onder de jongeren niet kleiner, spreken tegenwoordig maar dadelijk van 'een groot geluid'. Ik onderstel dat men altijd zal moeten beginnen met een *eigen* geluid, of nog kalmer, met een eigen stem.

Er is *hysterisch* gevoel, ik zou het nog liever broedsch gevoel noemen. Men loopt hier altijd uit op indrukken, altijd weer indrukken, bij voorkeur impressies geheeten. Elke prikkeling, iedere kitteling van gevoel is welkom. Het geheim van de zaak is dat men gaarne meedoet met alles wat maar doet, vooral met het nieuwe, het nieuwste, het allernieuwste. Deze naturen doen mij denken aan sommige kippen, waarvan men mij gezegd heeft dat zij er voor te vinden zouden zijn om te gaan zitten broeden op houten eieren. Wil men klassieker beeld, men denke aan de merkwaardige patrijzen van Aristoteles, waarvan hij ons verhaalt (*de animalibus historiae*, V, 5) dat zij reeds concipieeren, als zij maar de stem van het mannetje hooren, of het ruischen van zijn vleugelslag boven zich gewaar worden. Het gaat werkelijk

boven mijn kracht de geestesproducten van deze litténaire, artistieke patrijzen te beschrijven.

Er is *zwak, ondiep* gevoel, zwak en ondiep, omdat er geen eigen progressief gedachtenleven, geen eigen progressief innerlijk leven onder ligt. Men wil met alle geweld een individualiteit zijn. Nu is het waar, zegt iemand geestig, dat wij allen van Adam's wege individuen zijn. Wij zijn allen meer of minder dunne soldaatjes, die ieder op hun eigen voetstuk staan. 'Maar', gaat hij voort, 'een individualiteit te hebben, geeft in de letteren geen distinctie, doch haar voelbaar maken, dat loopt niet enkel op distinctie, het loopt soms onder gunstige omstandigheden op onsterfelijkheid uit'¹. Het bedoelde onsterke gevoel roeit al heel spoedig in het vage, het algemeene en ijle, of het zoekt, wat veel meer voorkomt, zijn vermeende kracht in de sterke uiting, de sterke uitdrukking. 't Zal altijd uitdrukking en nog weer uitdrukking zijn. Auteurs in deze klasse weten niet dat de taal moet beheerscht worden met zachte, met ingehouden kracht, dat alleen hij sterk is, die geen geweld gebruikt. Hier is de onvermoeid geweldige, de onstuimige stijl, die intusschen nooit de diepte, altijd het rumoer der ziel weerspiegelt. Het schuimt altijd, omdat alleen de engte en de oppervlakte gemakkelijk schuim maken. Alle eenvoud, alle bescheidenheid, vergunt mij de uitdrukking: alle onschuld van den stijl ontbreekt hier. Men blijft nooit aan deze zijde van de uitdrukking, want men heeft eigenlijk nooit meer te zeggen dan men, soms al hijgend, zegt. En vooral, men is nooit zonder erg, de bevangenheid door het effect is er altijd. Ach neen, deze schrijvers verstaan het niet dat 'a heart may break in half a line',

1 Birrel, *Obiter dicta* 1898, I, p. 161.

dat de eenvoudigste uitdrukking vaak de sterkste werking niet beoogt, maar bereikt¹. In de hoogste kunstwerken, die men onsterfelijk noemt, treft het telkens dat hun auteurs niet schijnen te weten van hun glansmomenten, de bescheidenheid in de uitdrukking van groote gedachten en diep gevoel blijft tot in die momenten toe, het is immers de bescheidenheid van de groote gedachte zelve, van het diepe gevoel zelf. Het gaat hier zoo alles toe in groote onschuld. Den schrijvers met sterk effect-bejag en zwak effect-vermogen zou men een ouderwetsch sabbatsjaar willen toewenschen, waarin men gedachte, gevoel en woord kon laten rusten, uitrusten, in 't belang van zich zelf en ook van den naaste.

Er is *vol* gevoel, vol namelijk van zich zelf, altijd bezig met zich zelf, een gevoel, welks bezitter nooit zich zelf uit het oog verliest. Wat maakt de lectuur van Byron toch dikwijls zoo hinderlijk? Immers dit, dat alles moet dienen, alpen en oceaan, het verleden en het tegenwoordige om het eigen ik te weerspiegelen. Hoe heerlijk kan zuivere lyriek zijn, hoe stuitend wordt deze dichtsoort, als 'l'impérissable moi' van 't begin tot het einde aan het woord blijft om zich zelf uit te zeggen en uit te zingen, als de dichter zich zelf tot eenig object van zijn zangen maakt, aldus vervullende het woord van Montaigne: 'je me suis présenté moy mesme à moy pour argument et pour obiect'. Men kan er dan wel allerlei lieve namen voor verzinnen, en van subjectieve zelfs van intieme poezie spreken, maar de eigen naam is hier toch egoïsme. Nu zal het, dunkt mij, onweersprekelijk moeten heeten dat egoïsme niet enkel in de werkelijk-

1 Aristoteles verstaat dit reeds: , (rhet. III, 2).

heid, maar evenzeer voor de verbeelding vervelend is en blijft, vervelend en ten slotte ook arm.

Er is *onecht* gevoel, onecht wel allermeeft, als een mensch het bestaat litteratuur van zijn zonden te maken. Ik noem geen namen, omdat het mij niet te doen is om iemand ten toon te stellen. Waarom allermeeft onecht in dit geval? Omdat het waar is wat een diep menschenkenner eens gezegd heeft dat wij, niet zoo licht echte menschen, vermoedelijk het meest of misschien wel alleen volkomen echt zijn in de uren van ons berouw, in oogenblikken, als het hart werkelijk dorst naar innerlijke vernieuwing. Zeker vreeselijk is het, als de verwijtingen van het geweten louter ontdekkingen van den geest worden, men komt dan niet tot zich zelf, men verwijdert zich van zich zelf door zich met zich zelf bezig te houden. Op de lijn van dit estheticisme zijn er onderscheiden graden van zielsgevaar. Het uiterste werdt wel bereikt, als in den voelenden, 'den diep-in voelenden' mensch de mensch zelf sterft, als het gevoel zijn eigen stof, zijn eenig object van genieting wordt. In zijn *New Republic* laat Mallock iemand optreden, die kalm vertelt dat hij soms op donkere avonden tegen middernacht gaat wandelen tusschen Charing Cross en Westminster, 't is hem dan te doen om op de 'Bridge of Sighs' na te voelen, te savouereen het bekende gedicht van Thomas Hood, de *Drenkelinge*. *In vivo* wil hij hooren den werkelijken plons van de gevallen, wanhopige vrouw in het diepe, donkere water. Dit is natuurlijk het alleruiterste; laten we het zelfs een exces, laten we het *moral insanity* noemen, maar naar dit alleruiterste loopt een zeer lange lijn, aan het begin waarvan, naar het mij voorkomt, een bedenkelijke, ongezonde zucht naar gevoelsverfijning gevonden wordt.

Ook ten onzent is men weer uit op zulk een steeds subtieler wordende gevoelsverfijning. Wij hebben inderdaad gekregen wat iemand genoemd heeft 'het zevenmaal gezeefd sublimaat der zielsessentie'. Men graaft weer in eigen innerlijk leven, men bespiedt, doorsnuffelt al de emoties, al de geheimen van zijn ziel, men dringt door in haar meest verborgen schuilhoeken. En dit alles wordt uitgesproken in steeds fijner, précieuxer dictie. Dezelfde uiterste gevoeligheid appliceert men ook om door te dringen in het zielsbestaan, de zielsgesteldheid, het zielsgevoel van anderen, om na te voelen wat anderen gevoeld hebben, men wil immers op deze wijze daarvan genieten en het eigen gevoel er door verdiepen en verfijnen. Zelfs meent men dat men het Christendom intiem zal kunnen leeren kennen door in- en door te dringen in 'de zelfonthulling van inniggeloovige zielen'¹. Naar mijn innige overtuiging worden hier ernstig geschaad de groote belangen der menschelijke ziel. Ik zou hier kunnen aanhalen een diep woord van Vinet: 'tout se devine excepté le Christianisme', ik zal het niet doen, men zou maar zeggen dat dit een dogme is, en van dogmen is onze tijd immers, altijd op zijn manier, als ik reeds opmerkte, (zie pag. 42) zoo bang als een wezel. Ik kan ook nog iets anders doen, ik kan vragen of men inderdaad *bereikt* wat men meent te zullen bereiken, namelijk werkelijke kennis, een werkelijk verstaan van anderers inwendig leven. Hier kan gelukkig weer geëxperimenteerd worden, onze tijd is er maar uit met dit kostelijk middel. Als iemand ons zegt dat hij getracht heeft door te dringen in de 'essentie', in het 'Binnenwezen' van den een of anderen mysticus, kan hij onderworpen worden aan een onfeil-

1 Willem Kloos, Thomas à Kempis, *de Navolging van Christus*, op nieuw vertaald, Inleiding, p. 5. (Wereldbibliotheek).

bare proef: leg hem eenvoudig ter vertaling voor een grooter of kleiner stuk uit een mystieken auteur. Wat is er noodig voor zulk een vertaling? Voor het minst altijd een zekere algemeene congenialiteit, - natuurlijk is nog beter een zoodanige congenialiteit, die zoo dicht mogelijk bij den auteur brengt, - en dan voorts een grondige bekendheid met de gestempelde religieuze taal, inzonderheid van den Bijbel, indien we namelijk te doen hebben met een christelijk mysticus. Bij zulk een mysticus zullen van zelf sprekend voorkomen directe aanhalingen, en ook stille reminiscenties, stille resonanties uit den Bijbel.

Niet lang geleden heeft de dichter Kloos ons geschonken een nieuwe vertaling van de *Imitatie* van à Kempis. Ik mag waarlijk niet aarzelen te verklaren dat ik deze vertaling gebrekkig, soms meer dan gebrekkig vind. Ik hoop later gelegenheid te vinden iets uitvoeriger op deze zaak terug te komen, maar hier wil ik toch reeds een paar staaltjes geven, die werkelijk de deur al vrij wel dicht doen. Allereerst een tweetal Bijbelplaatsen. Ik sla b.v. op het tweede boek, het eerste hoofdstuk. Thomas schrijft daar: *si quis diligit me sermonem meum servabit, et ad eum veniemus et mansionem apud eum faciemus*. Had Kloos nu maar een hollandsch bijbeltje bij de hand gehad, dan zou hij juist vertaald hebben: zoo iemand mij liefheeft, die zal mijn woord bewaren, en wij zullen tot hem komen en zullen woning bij hem maken. Kloos vertaalt: zoo wie Mij liefheeft, die zal bewaren *wat Ik zeg*, en tot hem zullen Wij dan komen en Onze woning *in hem opslaan*¹. Waartoe die willekeurige verandering van 'mijn woord' in 'wat Ik zeg?' En dan, dat 'opslaan'

1 *Ik cursiveer telkens.*

is ook typisch, het slaat er, wat den toon betreft, volkomen naast. De vertaling: 'in hem', in plaats van 'bij hem', is heelemaal onjuist. Had de vertaler misschien een vermoeden dat hij Thomas moest corrigeeren, dan ware toch de moeite niet al te groot geweest om eens een Grieksch nieuw Testamentje te raadplegen. 't Kan nooit kwaad dat men boeken, waarin men 'diep-in' wil doordringen, ook woordelijk leest, óók voor de *gedachte*, men *voelt* anders zoo licht *naast* en *voorbij* de dingen. - Iets verder staat het kleine volzinnetje: *non habes hic manentem civitatem*. Zelfs iemand, die geen latijn kent, zou hier vertalen: gij hebt hier geen blijvende stad. Het bekende bijbelwoord, dat hier eenigszins gewijzigd is, hangt toch wel ieder in het geheugen. Kloos vertaalt: 'hier hebt gij geen blijvende *standplaats*'. Is het niet dwaas, ik bedoel eigenlijk: is het niet treurig? Ik denk dat het woord '*civitas*' den vertaler in den weg heeft gezeten. Maar al kent men den Bijbel niet, daarom kan men toch nog wel weten dat '*civitas*', ook bij de klassieken, metonymisch voor '*urbs*' gebruikt wordt. - Nu nog één volzinnetje. Iets verder zegt Thomas dat alle aardsche dingen voorbijgaan etc. En dan volgt er: *vide ut non inhaereas*. Natuurlijk vertaalt ieder dit: zorg of zie toe dat gij er niet aan hangt (n.l. aan die aardsche dingen), dat gij er u niet aan hecht, dat gij er niet aan verkleefd raakt, of iets dergelijks. Raad eens hoe Kloos vertaalt, gij kunt het niet raden. Hij vertaalt: 'zorg dat gij niet ergens vast blijft haken'. Is het niet of wij gewaarschuwd worden om niet aan te loopen tegen een rasterwerk van prikkeldraad?

Zoo gaat het nu telkens en telkens. Substantieven worden maar voor 't gemak omgezet in werkwoorden, en door tusschenvoegsels wordt niet zelden alle plastiek,

en soms de gedachte wegvertaald. Door zoo te vertalen gaat ten eenenmale verloren alle aroom en alle sap van gedachte en gevoel in het oorspronkelijke. Dat komt nu van al dat gewichtig spreken over verfijnen en verdiepen van het gevoel, men verfijnt en verdiept er zich zelf uit! Ik bewaar de voornaamste stalen voor later.

Maar laat ik nog spreken over andere soorten van gevoel.

Er is *gezond* en *krachtig* natuurgevoel. De uiting, de uitdrukking er van kan weer verschillend zijn. Er is objectieve natuurbeschrijving, waarop ik zoo aanstonds terugkom. Er is ook wat ik zou willen noemen *animistische* natuurbeschrijving. De dichter leent dan eigen leven, eigen gewaarwordingen en gevoel aan de hem omringende natuur. Als deze 'Einfühlung' niet overdreven wordt, kan zij fraai zijn. Ik denk b.v. aan Tennyson's gedicht *Maud*. De rozen leliën doen daar mee in de vreugde en de smart van het verlangen, zij blijven den nacht over wakker en zien uit naar het morgenlicht en naar Maud. De gansche tuin doet mee. Sober gehouden tweegesprekken zijn er tusschen bloemen en dichter. De woorden zelf gaan ten slotte dansen in het fraaie liedje:

'Go not, happy day,
From the chining fields,
Go not, happy day,
Till the maiden yields.
Rosy is the West,
Rosy is the South,
Roses are her cheeks,
And a rose her mouth,
When the happy Yes
Falters from her lips,
Pass and blush the news.' etc.

Er is *pantheistisch* natuurgevoel met *platonischen* achtergrond. God's natuurlijke immanentie wordt hier ge-

voeld. Elk voorwerp wordt een venster, waardoor wij in het Oneindige zien. Bij Edmund Spenser b.v. is er dit stille platonisme. Vandaar de heerlijke kalmte, de rust in zijn poezie, de afwezigheid van het koortsachtige, de bekoring van het epische. Voor Spenser is schoonheid nooit 'louter en alleen een harmonie van kleuren en vormen, zij in een emanatie, een doorschijning van een éenige, hemelsche onvergankelijke schoonheid, die geen sterfelijk oog kan zien. De lichamen maken deze schoonheid alleen voelbaar, maar zij leeft niet eigenlijk in de lichamen, zij is er achter, onvergankelijk.'¹ Bij Wordsworth is het weer anders. Bij hem spreekt meer de pantheïstische *theorie*. Zijn gevoeligheid voor het natuurleven, voor vormen, kleuren en klanken van de natuurlijke wereld is buitengewoon levendig. Zijns is de vreugdevolle overtuiging van zekere verborgen affiniteiten tusschen de natuur en den menschelijken geest, van de Eenheid, die onder alles ligt, van het eenheidsbesef, dat ons vervullen mag. Toch weet hij, in zijn beste verzen, zijn pantheïstische theorie te houden binnen de fijnere en gedempte schaduwen der uitdrukking.

Er is *pantheïstisch* natuurgevoel met meer of minder uitgesproken *naturalistischen* stempel. Hier is vereering der natuur, dronken natuurgevoel, pantheïstische extase, somwijlen een zeer zinlijke mystiek. De ziel blijft geen meesteres over zich zelf, zij wordt voortdurend de prooi van indrukken, steeds weer indrukken, alles klinkt over, klinkt na in de ziel van den dichter, die zelve als samenvloeit met natuur en leven. 'Men weet soms niet,' zegt Vinet treffend - is het niet merkwaardig dat men hem telkens moet noemen? - 'men weet soms niet

1 H.A. Taine, *History of English Literature*, translated by Van Laun, 1885, I, p. 181.

of het de wereld is, die hier mensch wordt dan wel de mensch, die wereld wordt.' De straf blijft intusschen niet uit. Men leze eens op welk een fijne, altijd billijk en barmhartig blijvende wijze Vinet aantoonst dat er in het letterkundig leven van Victor Hugo eigenlijk geen voortgang, geen werkelijke vernieuwing en verjonging is, omdat er uit den overvloed van impressies nooit kiemt een gedachte, die stand houdt en weerstand biedt. De dichter, die al te meegaand de echo van natuur en leven geworden is, is nu gedoemd de echo van zich zelf te worden. Uit dezelfde oorzaak, de afwezigheid van een progressief gedachtenleven, verklaart Vinet ook den overstelpenden overvloed van beelden bij Hugo, een overvloed, dien hij geen rijkdom durft noemen. Hugo, zegt hij geestig, kent niet meer den eigennaam der dingen, hij kent nog alleen hun bijnamen. Ik kan er hier niet meer van mededeelen, maar ik vraag: zou het ook aanbeveling verdienen dat men ten onzent Vinet eens ging bestudeeren? Hij geeft, wat trouwens niet voor het eerst door mij wordt opgemerkt, werkelijke modellen van letterkundige kritiek.

Ik zou nog spreken over wat ik genoemd heb objectieve natuurbeschrijving, waarin, naar het mij voorkomt, de nieuweren in ons vaderland hebben uitgemunt. Die lof mag hun niet onthouden, moet hun onomwonden en van heeler harte gegeven worden. Ik geloof niet dat hier recht van meespreken en oordeelen hebben zulke menschen, die voortdurend met oogkleppen door Gods schoone schepping gaan, en voor wie het blauw van oogen en kousen zoo ongeveer hetzelfde is. Dezulken kennen alleen de stereotiepe hulde aan een fraaien zonsondergang, alsof er nooit een ander gebeuren ware dan het ondergaan der zon. Voor hen is de groote zienlijke wereld niet veel anders dan een groot kamerschut. Nooit zagen zij 'het

brandend braambosch, dat brandde in het vuur', *zij* zien en plukken enkel bramen, en... besmeuren zich middelerwijl gelaat en handen! Inderdaad, de nieuweren hebben ons weer leeren *zien* en leeren *hooren*. Zij hebben ons weer leeren *zien*, zij hebben ons doen gevoelen dat het de moeite waard is te verstaan dat alle geel in de wereld niet hetzelfde geel, alle rood niet hetzelfde rood is, dat er b.v. in het kleurengamma der rijke natuur gevonden wordt 'het scherpe citroengeel, het vette okergeel, het bruine vlammegeel, het sombere hooigeel, het dikblanke roomgeel, het drooge stroogeel, het bleeke duinzandgeel, het groenige geel van najaarsbladen.' De nieuweren hebben ons weer leeren *hooren* den klank, 'the murmur of life' in de schepping. Zij hebben zelf gehoord en ons doen hooren 'het naar boven ruischend en zich daar loskreunend geklitter van iepenbladeren', zij hebben gehoord het eigenaardig geluid van 'zoetjes kruivende bladerenmassaas' (Van Deysse). Er is natuurlijk zooveel meer, dat ik hier thans niet noemen kan, beide wat werkelijk zien en hooren van de dingen betreft. Dit is en blijft hun groote verdienste, waaraan ik voor mij niet gaarne tornen zou. Heeft men b.v. Emerson niet terecht nagegeven dat hij dikwijls wel allerlei dingen *noemt* (hooi, koren, hennip, vlas, appels etc.), maar soms het vermoeden wekt dat hij ze niet werkelijk *gezien* heeft? 'Pas op, papa, riep zijn zoontje, hem bezig ziende met zijn tuinspade, pas op, u zult in uw been spitten'¹.

Maar waar ik nu zoo onomwonden en oprecht geprezen heb, heb ik misschien ook eenig recht enkele reserves uit te spreken. Ik heb, om allerlei redenen, bezwaren, groote bezwaren, wat betreft de *lang aangehouden* na-

1 Birrel, *Obiter dicta* II, p. 225.

tuurbeschrijvingen¹ bij de mannen van '80. Ik zet die bezwaren hier kortelijk vlak bij elkander. 1°. Zulke lang aangehouden beschrijvingen vermoeien, dunkt mij, de verbeelding, matten haar ten slotte af. Men krijgt meer of minder los aaneengelegde, onovertroffen-scherp geziene *détails*, die onze verbeelding rusteloos voor zich oproepen en door hun veelheid overrompelen, men krijgt geen eenheid, geen beeld, geen Geheel, geen simultanen indruk van het geheel. Daar is niets aan te doen: de schilderkunst blijft hier altijd een voorsprong houden, omdat zij *gelijktijdig* ons èn de deelen èn het geheel kan laten zien, terwijl het woord, omdat het wezenlijk *successief* is, alleen *détaillieren* kan door te *verdeelen*. Op de door mij gewraakte wijze verkrijgt men wat ik zou willen noemen kinematographische, scherp en nauwkeurig inventariseerende kunst, maar geen groote kunst, die onuitwischbaar blijft leven in ons geheugen, in onze ziel. Vermenigvuldigde schoonheid treft ten slotte niet meer. Als men dan ook lang achtereen lectuur van deze soort gelezen heeft, doet het soms weldadig aan de kleuren in de werkelijke natuur te zien, minder *voyant*, minder opdringend dan de kunstenaar ze ons vermocht te geven, omdat hij alles te veel en te snel *naast* elkander stelde. De natuur zelve werkt hier met de wonderen van contrast en van samensmelting. 2°. Zulk een lang aangehouden beschrijving trekt - ik onderstel gaarne onwillekeurig - onze aandacht al te zeer naar den kunstenaar, naar *zijn* vaardigheid, *zijn* kunnen. En 't is ons ten slotte *niet* te doen om dat kunnen, maar om het door hem *geziene*, gezien zeker door hèm, maar dan toch *zoo* dat hij altijd blijft,

1 Mijn bezwaren gelden *al* hun descriptieve stukken, niet enkel hun beschrijving van de eigenlijke natuur.

laat ik zeggen: de overbrenger, liever nog de stille getuige, en immers zoo weinig mogelijk de bewerker van schoonheid. 3°. Zulk een lang aangehouden beschrijving rekt niet met den eigenaardigen kunstenaar, die in ons allen moet ondersteld worden, indien wij ten minste niet gestorven zijn vóór onze begrafenis. Ik bedoel dit: in ieder mensch schuilt op den achtergrond van zijn bewustzijn een voorraad van niet al te gebrekkig geziene en gehoorde dingen, waarop de dichters kunnen en mogen rekenen. Zou dit op den achtergrond van ons bewustzijn schuilende niet wakker geroepen, niet naar voren kunnen gewenkt worden door één of meer *essentieele* trekken en toetsen, dan moet men toch ook niet meenen dat hier iets bereikt zal worden door het minutieus-nauwkeurige, het rusteloos vermenigvuldigd rechtstreeksche. Met enkele voorbeelden verduidelijk ik mijn meening. Ik geef gaarne tien beschrijvingen van een nonnenklooster present voor de twee regels van Shakespeare:

‘If you speak, you must not show your face,
Or, if you show your face, you must not speak’¹.

Ik geef gaarne tien beschrijvingen van een ziekenzaal present voor één regel in *Aurora Leigh*:

‘the white strait bed, with others strait and white’.

Wie door de twee regels van Tennyson:

‘When merry milkmaids click the latch,
And rarely smells the new-mown hay’,

niet in staat is zelf aan te vullen wat weggelaten werd, wie hier niet vermag den klank van de hekkenklink in zijn verbeelding te hooren, den geur van versch-gemaaid hooi in zijn verbeelding te ruiken, zulk een moet en kan

1 *Measure for measure*, I, 5.

toch ook eigenlijk niet geholpen worden door den meest nauwkeurigen inventaris van melkmeisjes en hooivelden. 4°. Ten slotte, wij krijgen, bij het door mij gewraakte procédé, zoo licht een kunst van decadentie, die alle aandacht vraagt voor het uitwendige. Er kàn zijn zulk een oppermachtige opmerkzaamheidskramp voor het uitwendige, dat de geest wordt 'a mere pensioner on outward forms' (Wordsworth). Dit zeg *ik* niet, dit zegt een dichter zelf, die het weten kan. In zijn *the Prelude* legt Wordsworth zulk een bijzonder merkwaardige bekentenis af, als hij spreekt van 'een despotischen oogelust, die de 'inner faculties' doet inslapen:

'I speak in recollection of a time
When *the bodily eye, in every stage of life*
The most despotic of our senses, gained
Such strength in me as often held *my mind*
In absolute dominion'.

'I roamed from hill to hill, from rock to rock,
Still craving combinations of new forms,
New pleasure, wider empire for the sight,
Proud of her own endowments, and rejoiced
To lay the inner faculties asleep'¹.

Wat dunkt ons van deze bekentenis, die in ieder woord zoo volkomen echt teekent de omstriking, de dienstbaarheid, waarin de uitwendige natuur, de geweldige, ons brengen en houden kan? Wat dunkt ons van den despotischen oogelust? Dit zijn toch wel dingen, die de nieuweren, zelfs de allernieuwsten tot nadenken mogen stemmen. Het zal in ieder geval moeten blijven bij het onwederlegbaar woord van Tennyson:

'The Peak is high, and the stars are high,
And *the thought of a man is higher*'².

1 *Book twelfth.*

2 *The Voice and the Peak.*

Als men nu ten slotte vraagt, waarom ik zoo opzettelijk stil stond bij de uiting van allerlei soorten van gevoel, dan kan mijn antwoord kort zijn: het was mijn ernstig en eerlijk streven, als ik in den aanvang reeds zeide, het kwaad der (achter de uiting liggende) gedachte aan te toonen in de eigen symptomen van het kwaad.

Het wordt hoog tijd, als ik nog iets zeggen zal over de middelen van uitdrukking: woord, beeld en klank. Ik zeg met eenigen nadruk: *middelen* van uitdrukking. Een goed verstaander vermoedt reeds waar ik heen wil, namelijk hierheen: nooit mag, in de drie gevallen, het middel doel worden, dat wil dus zeggen: nooit het woord om het woord, nooit het beeld om het beeld, nooit de klank om den klank. Door deze gedachte zal beheerscht worden wat ik nu kortelijk zeggen ga over allerlei beletsel, allerlei onzuiverheid in het gebruik der middelen.

Allereerst dan iets over het *Woord*, als middel van uitdrukking. Men spreekt tegenwoordig gaarne van wetten, laat ik het ook eens doen, laat ik hier vier wetten mogen formuleeren. Het zijn de volgende:

- a. Geen leege woorden.
- b. Geen woord te veel of te weinig.
- c. Geen algemeene woorden.
- d. Geen gezochte woorden.

a. *Geen leege woorden*, d.w.z. geen rhetorica. Als men verlaten is van de *dingen*, zoekt men zijn kracht in woorden, die op hun beurt weer verlaten zijn van alle realiteit. Is rhetorica gemakkelijk te onderkennen? Ik zou hier bevestigend en ontkennend willen antwoorden. Bevestigend: men herkent den rhetorijker o.a. aan het gebruik van veel superlatieven. Schotsche boeren zeggen van iemand, die er gemakkelijk toe te brengen is om

vlot over een heerlijken zonsondergang te spreken, dat zoo iemand wind in het hoofd heeft, *zij* willen dat woord *heerlijk* bewaren b.v. voor wat er geschreven staat in Openb. 21 en 22. Al zou dit stellig eenzijdig zijn, in het maatgevoel, dat uit deze eenzijdigheid spreekt, steekt toch zeker heel veel goeds. Zoo ondeugend kon Carlyle van een zijner kennissen zeggen: 'he is too profuse of the superlative degree.' - Maar ik zou op de gestelde vraag ook ontkennend willen antwoorden. Heeft men niet ook Shakespeare rhetorisch genoemd? De zaak is niet zoo gemakkelijk uit te maken. Misschien speelt de partijdigheid mij parten, maar ik zou wat men rhetorica bij hem noemt, dikwijls, ik zeg niet altijd, liever taaldartelheid noemen. Shakespeare kan zich zoo vermeien in den vollen diapason van zijn uitdrukkings-vermogen, zooals de Grieken zeggen: . Hij doet mij denken aan het jonge paard, dat in het gevoel van zijn jonge kracht dartel en speelsch voor den wagen loopt, aan den krachtigen smid, wiens kneukels wit worden door het omklemd houden van den hamer, en die uit puur genot een slagje toegeeft, als hij het ijzer smeedt met gemakkelijke kracht. Enge critici merken daar niet veel van.

b. Geen woord te veel of te weinig. Deze wet moet natuurlijk *cum grano salis* verstaan worden. Hier blijkt mijn overdrachtelijk gebruik van het woord 'wet'. Zij is gericht tegen de lieden van het vulsel, tegen hen, wien het maar niet aan het verstand te brengen is dat elke schakeering in de uitdrukking van gedachte en gevoel noodzakelijk meebrengt eenige schakeering in gedachte en gevoel zelf. Het zijn de menschen, die eenzelfde gedachte vermogen uit te drukken op verschillende manieren, die naar verkiezing den staart van een volzin

langer of korter kunnen maken. Misschien zou *geen* staart dikwijls aanbeveling verdienen.

c en d. Geen algemeene woorden en geen gezochte woorden. Ik neem deze wetten bij elkander, omdat zij in de toelichting in elkander grijpen. - Geen algemeene woorden. Hier schuilt een moeilijkheid. Onze taalschat, de taalschat van iedere gevormde taal heeft niet anders dan zulke algemeene woorden. Al onze woorden, ook de interjecties, zijn in den grond abstracta, verzamelnamen: zij staan altijd voor klassen van dingen, toestanden, werkingen, zij moeten dienen als teekenen voor vele elkander gelijkende objecten. Dit is natuurlijk geen ontdekking van de laatste jaren. Hoe komen wij uit deze zwaarigheid uit? Men heeft verschillende wegen bewandeld, die, naar het mij voorkomt, stellig niet tot het doel leiden. Men is op jacht gegaan naar *nieuwe woorden*. Een der nieuweren heeft b.v. gevonden het gelukkige woord *starrelen* ter aanduiding van het zachte, intermitteerende glanzen van een edelgesteente bij avondlicht. Dit woord is zeker gelukkig, maar voelt men niet dat zulk een woord over eenigen tijd weer oud zal zijn en vooral dat, in een gevormde taal, ons vermogen in deze richting toch altijd zeer beperkt zal *moeten* blijven? Men heeft het al verder gezocht in *ongewone woord-koppelingen*. Inderdaad, onze taal is hier leniger gebleken dan wij dachten. Wij hebben, vermoed ik, geen bezwaar meer tegen uitdrukkingen als *goudbestoven, goudomsluierd, rozenomkranst* en enkele meer. Maar wie vergeten zou dat Duitschers en Engelschen beiden hier veel meer vermogen, loopt stellig gevaar onze taal geweld aan te doen. In zijn *Lotos-eaters* gebruikt b.v. Tennyson de uitdrukkingen *sunset-flushed, sun-steeped, dew-fed*¹. Wij kunnen

1 In *the earthly Paradise* van William Morris is er een overvloed van dergelijke samenstellingen: the wind-swept down, wasp-bitten pears, the pine-scented hill, snow-clad lands, the shell-strewn shore, a rosehedge garden, grass-clad meads, the blossom-scented air, a full-limbed woman, the daisy-sprinkled ground, the blossom-laden tree, en vele andere.

dat op deze wijze onmogelijk uitdrukken. De grenzen moeten hier *gevoeld*, en zullen dan ook zeker geëerbiedigd worden.

Men heeft het ten slotte ook gezocht in het *gezochte*. Hier liggen, dunkt mij, zware verkrijpen van de generatie van '80, vooral bij de epigonen, maar toch niet altijd uitsluitend bij hen. Hun allerbeste mannen hebben ons zeker geschonken schitterende bladzijden, die onsterfelijk moeten heeten, maar de vraag blijft in 't algemeen toch gewettigd: wanneer zullen wij voor goed verlost worden van het ons overal nazittend *gemanieerde*? Met name de epigonen hebben ons, ik aarzel niet het uit te spreken, een Hollandsch gegeven, dat ik voor mij altijd buikpijn-Hollandsch noem. In hoeveel bochten heeft men zich gewrongen om letterlijk alles altijd anders te zeggen, dan ieder ander het zegt! Men noemt dit, geloof ik, individueel, ik heb er geen bezwaar tegen, als men er een woordje bijvoegt, als men n.l. spreken wil van *willekeurig*-individueel. Men wilde vooral *oorspronkelijk* zijn, en men zag niet in dat men op de basis van een gevormde taal heel spoedig *singulier* wordt. Dit zielig gespartel om uit te drukken wat er in ons omgaat, deze taal-stuipen zijn en blijven in de hoogste mate weezinwekkend. De groote meesters door heel de wereld hebben altijd van de gewone taal weten te verkrijgen wat zij er van verkrijgen wilden, zonder eenige geweldpleging, zonder hun taal te kneuzen; te kwetsen, te wonden. Wie dat niet vermag, legge, dunkt mij, de pen eenvoudig uit de hand.

Is de zwaarigheid, waarop ik doelde, zoo moeilijk op te lossen? Ik geloof het toch eigenlijk niet. Ik sprak reeds van aanschouwelijk denken. In één opzicht hebben de natuuronderzoeker en de kunstenaar alles, in een ander opzicht hebben zij niets van elkander. Beiden beginnen met het enkele, het afzonderlijk verschijnsel, maar terwijl nu de natuuronderzoeker zich door het logisch denken al heel spoedig van het bijzonder verschijnsel verwijderd in de richting van het *algemeene*, blijft de kunstenaar juist bij het *bizondere* staan, zijn liefde daarvoor is onomkoopbaar: *he loves the species of one*. Hij mint het enkele, het concrete, het warme, het levende. Wie dit verstaat, en dit is toch zoo moeilijk niet, wie dit verstaat en toepast, zal immers op de *algemeene* en *gewone* woorden, die hij gebruikt, *vanzelf* kunnen zetten den *bizonderen*, den *persoonlijken* stempel van *zijn* gevoel, *zijn* ziel, *zijn* gedachte, *zijn* verbeelding. Geen kromme sprongen behoeven hier gemaakt te worden, de weg is voor de eenvoudigen een rechte en gebaande weg: het *bizondere empirische* woord doet het niet, de *stempel* op het *gewone* woord doet het en kàn het alleen doen.

Nog éene opmerking. Ik zeide in het begin: nooit het woord om het woord. Men dringt tegenwoordig zoo sterk aan op expressie, men drijft wat ik zou willen noemen een eeredienst van het woord, van de uitdrukking. Wat bedoelt Friedrich Hebbel, als hij in zijn dagboek zoo kortaf zegt: ‘de poezie der uitdrukking vindt veel meer bewonderaars dan de poezie der idee. En toch is zij niets’. Hij bedoelt, dunkt mij, o.a. dit dat de hoogste letterkundige schoonheid ‘soms gevonden wordt tusschen de regels, dat zij niet altijd ligt in deze of die uitdrukking, in dit of dat beeld, maar in de stille, doorgaande beweging des geheels, die niet direct en zichtbaar uitgedrukt kan worden, omdat zij het

meest verband houdt met de ziel'¹. Wie *alles* vraagt van *expressie*, wie alles stelt op expressie, haalt, al zou het voor hem zelf verborgen zijn, een subtiel materialisme binnen.

Het beeld als middel van uitdrukking. Ik heb reeds gezegd: nooit het beeld om het beeld. Daarmee is afgesneden alle 'idololatrie van de metaphor'. Het beeld moet altijd meer of minder noodzakelijk zijn, althans nooit louter ornament worden, het moet blijven *dienen*, het mag vooral niet de gedachte vervangen. Wij hadden het reeds over den al te rijkelijken overvloed van beelden bij Victor Hugo, waarin Vinet een aanduiding ziet dat het gedachtenleven van den dichter niet langer progressief is, een aanduiding van leegte, van materialisme, omdat de uitwendige wereld voor een al te groot deel binnengedrongen is in het innerlijk leven: 'le matérialisme a pénétré dans le style': kleur en beeld hebben alles overweldigd. Hoe toornst Vinet, die zelden toornst, tegen dezen overvloed bij Hugo, tegen deze rijkelijkheid, die geen rijkdom is, als hij zegt: 'je voudrais qu'il hasardât de souffler sur ses flambeaux, qu'il éteignît cette incendie d'images, *ambitiosa recidat ornamenta*'².

Hoe gansch anders is dit alles bij Shakespeare. Ook bij hem is er zulk een groote overvloed van beelden, maar het gedachtenleven wordt er niet door teruggedrongen, er is geen oogenblik schade in het beste. Het loont de moeite de beeldspraak van Shakespeare te bestudeeren. Men zal dan vier kenmerken vinden. Allereerst is er een groote voorraad van scherp geziene, goedgehoorde dingen in de voorraadschuur van zijn geheugen, de terreinen van zijn metaphorisch denken strekken zich

1 Vinet, *Etudes sur la litt. française au XIX siècle*, II, p. 277.

2 *Etudes sur la litt. française au XIX siècle*, II, p. 279.

ver uit. Al verder heeft hij ieder oogenblik de vrije beschikking over dezen voorraad: het is er niet alleen, het ligt gereed. Ten derde zal ons treffen een ongewone kracht van combinatie. Ten slotte is er altijd de eenvoud: Shakespeare is wel waarlijk los van alle conventie, en toch blijven wij mijlen ver verwijderd van het gezochte. Reeds een paar kleine beeldjes, een paar kleine vergelijkingen kunnen ons dit alles leeren. In *As you like it* noemt hij het brein van iemand 'zoo droog als overgebleven scheepsbeschuit' (as dry as the remainder biscuit after a voyage), en iets verder vergelijkt hij het stotteren met de beweging van wijn uit den al te nauwen hals van een flesch: te veel op eens, en dan weer heelemaal niets, omdat de wijn zich zelf opkeert in den al te engen hals¹. Dit zijn natuurlijk kleinigheden, maar zij leeren ons zooveel. Hoe los en vrij en als ter loops is hier alles, hoe scherp gezien is de droogte van de beschuit en de beweging van den wijn, welk een durf in de combinatie, en hoe gezond is alles. Hoe vreemd het klinkt, ik zou durven wedden dat het hart, de vrolijkheid van het hart betrokken is in deze beeldspraak. Wie met zich zelf voortdurend overhoop ligt, wie innerlijk oubevrijd is, vindt zulk een joyeuse beeldspraak niet.

De klank als middel van uitdrukking. Hier moet ik iets langer bij stilstaan. Er zijn verachters van klank en er zijn dweepers met klank. Zij moesten er eigenlijk geen van beiden zijn. De verachters van klank moesten er niet zijn. Ik vermoed dat zij bij klank aan *klinkklank* denken, maar dat is toch wel al te eenvoudig. Laat ik korthedshalve en om met hen op goeden voet te komen,

1 II, 7 en III, 2.

mijn gedachten mogen formuleeren in enkele vragen. Ik vraag dan zonder te antwoorden. Hebben wij nooit den klank gehoord in de stem van hen, die wij liefhebben? Wordt onze eigen stem niet anders, als onze ziel waarlijk bewogen, ontroerd is, als het leven gaat leven in onze woorden? Worden precies dezelfde woorden niet anders, als de ziel er haar verlangen in legt? Wordt het niet dadelijk rhytmisch en hymnisch, als iemand goed over de liefde spreekt, men denke aan den dans der woorden in het reeds aangehaalde versje van *Maud*? Is het niet waar dat het woord zich oorspronkelijk richt tot het *oor*? Is er niet een zuiver formeele welluidendheid der woorden, zoodat het eene woord muzikaler, minder klankloos is dan het andere? Zou men niet meer mogen spreken van het gevoelskarakter van deze of die versmaat, of van de muzikale werking van de herhaling? Heeft niet een toonkunstenaar van Göthe's lyrische gedichten terecht gezegd dat zij niet kunnen gecomponeerd worden, omdat zij reeds geheel muziek zijn? Is het rhetorica, als Michael Bernays ergens prijst 'de zinlijke pracht, de majestueuse eurhythmie van een Milton'schen jambus?' Ten slotte, is er niet ook reeds in goed proza rhytmus, cadence, rijzen en dalen, afwisselend tempo, zijn daar geen accenten en pauzen, geen sonore periodenbouw? Vloeit de moeilijkheid, dikwerf de onmogelijkheid van goed vertalen niet óók daaruit voort dat de klankwaarde der respectieve woorden zoo verschillen kan?

Zooveel vragen, waarop wij natuurlijk niet afzonderlijk antwoorden. Uw antwoord en het mijne zal, in stilte, stellig niet onzeker zijn. Neen toch, laten wij uit de wereld, uit het leven, ook uit het woord den klank niet wegnemen! Maar nu komt de keerzijde. Ik moet thans iets zeggen aan het adres van de dweepers met klank,

van hen, voor wie Pascal zijn snijdend woord bedoeld heeft: 'on ne consulte que l'oreille, parce qu'on manque de coeur'. Kierkegaard, de veel besprokene en weinig gekende, heeft in zijn *Entweder-Oder* over taal, taalmuziek en muziek kostelijke dingen gezegd¹. De taal, zegt hij, richt zich tot het oor. Reeds in het proza is er in allerlei een 'Anklang' aan het muzikale. Dit wordt sterker in de poezie: in den bouw van het vers, in het rijm etc., totdat het muzikale zich zoo sterk ontwikkelt dat de taal soms ophoudt en alles muziek wordt ('Süße Liebe denkt in Tönen, denn Gedanken sind zu fern'). Hij heeft het zelfs over het muzikaal karakter van de interjecties. Maar nu komt het, het scherpe woord: 'sommige leeghoofden meenen dat uit dit alles nu volgt dat muziek een nog volkomener medium dan de taal zou zijn'. Dit is niet zoo, het absolute object van muziek is volgens hem 'zinlijke genialiteit, die juist in muziek tot uitdrukking komt in al haar lyrisch ongeduld'. 'Tusschen woord en muziek is er dus een kwalitief onderscheid. De taal is en blijft het *eigen* medium des geestes, op het gebied van den geest is de muziek een onvolkomen medium'.

Dweepers met klank zullen, dunkt mij, wel doen deze dingen eens te overwegen, te overwegen ook of het niet waar is dat het muzikale het midden houdt tusschen de zinlijke en de intellectuele natuur. Wie gedachteloos in deze dingen verkeert, zal gemakkelijk ongemerkt heenneigen naar de zijde van het zinlijke.

Ik wil ten slotte hier verrichten een eenvoudig werk van historische gerechtigheid. Zoo boud heeft Van Deyssel gesproken: 'de groote roemrijke verdienste der N. Gids-

1 Vertaling van Michelsen en Gleiss, 1885, p. 69-76.

kritiek van Kloos en Verwey is geweest het vestigen van het begrip ‘*klankexpressie*’, door hen het eerst aldus genoemd en gevestigd op de stelling dat als poezie de gedachte zonder den vorm of klank zonder waarde is’¹. Er is zeker veel droevigs in de wereld, maar zóo droevig staat het toch nog niet dat Kloos en Verwey het begrip ‘klankexpressie’ moesten vestigen. Hoeveel ouderen zou ik kunnen noemen, die hierover ook wel hun gedachten hebben laten gaan. Zal ik Vinet maar weer noemen? Hij formuleert veel scherper en tegelijk veel oordeelkundiger. Het sterke woord is van hèm: ‘en poésie, le simple son est une idée, souvent toute l'idée du poète’ etc. En dan zegt hij elders zoo schoon, ik deel het mee in vertaling: ‘de poezie die zich boven de muziek verheft door opneming van het logisch element, keert soms naar de muziek terug, om aan haar te ontleenen niet alleen de melodie der klanken, het accent, den rhythmus, maar iets van de natuur zelve der muzikale taal, die, al zegt zij niet alles wat het woord kan zeggen, op hare beurt soms uitdrukt wat het woord nooit uitdrukt’². Kan het fraaiër en juistër? De ouden wisten het toch ook nog wel. Om te verstaan wat hier bedoeld wordt, denke men, ik noem zeker iets zeer bekends, aan het wiegelièdje van Solveig, als Peer Gynt het vermoeide hoofd, vermoeid van al het lange en wilde omdolen, laat rusten op haren schoot, en Solveig dan zacht begint te zingen:

‘Schlaf nun, geliebter Knabe mein,
Ich will wiegen dich, ich will wachen’ etc.

Men kent wel het vervolg. In dit wiegelièdje zal men geen bepaalde gedachte *uitgedrukt* vinden, zelfs geen

1 Verz. Opst. IV, p. 260.

2 *Etudes etc. XIX siècle*, I, p. 421 en III, p. 15.

bepaald gevoel, maar er staat iets in, dat zonder *directe* vertolking, alles in ons, immers gedachte en gevoel beide door den klank, de muziek in zachte beweging brengt.

Ik sta aan het einde van mijn definitie. Nog een paar opmerkingen ten slotte. In de laatste 25 jaren heeft men onder ons met kracht, met groote kracht geroepen: *woordkunst, woordkunst*, ik heb er niet tegen, mits de gelegenheid blijve om over de dingen na te denken, mits het 'geluid' de gedachte niet overstemme. Ik meen dat aan alle woordkunst, aan alle artistiek leven een zedelijk gevaar verbonden is en blijft. De ouderen hebben hierover nagedacht, wij jongeren loopen gevaar dat te verzuimen. Kloos noemt zich ergens¹ 'een zondaar van den eenigen godsdienst, de Kunst'. Ik huiver van deze uitdrukking. Wellicht zegt iemand: gij zoudt hem misschien een anderen godsdienst willen proponeeren. Het is, dunkt mij, niet wijs altijd zoo grif het voor de hand liggende te onderstellen: ik denk hier n.l. niet aan een anderen godsdienst, ik denk aan het zedelijk gevaar, waarvan ik sprak. Welk gevaar bedoel ik? Een kunstenaar leidt zulk een eigenaardig leven. Hij dringt door in de geheimen van allerlei leven, dat hij toch eigenlijk zelf ook weer niet werkelijk *leeft*. Door gedachte en gevoel, allermeeest door een lenige, meegaande en meegevende verbeelding leeft hij zich in alles in, hij laat door zich heengaan gevoelens, die hij niet bedoelt vast te houden, hij leeft voor zoover het noodig is te leven om, krachtens een verwonderlijk vermogen van aanpassing, aan zulke gevoelens klank te geven. Zoo kan het gebeuren dat er ongemerkt een pijnlijke afstand komt tusschen het werkelijk leven en de kunst, de kunstenaar floreert dan,

1 Zie hier boven, p. 37.

de mensch zelf komt te kort. Men is dan misschien rijk in de tweede ziel, in een uiterst gevoelige verbeelding, terwijl men tegelijkertijd arm kan zijn in de eerste ziel, in wat de Bijbel zoo onvergelykelyk schoon noemt: *den verborgen mensch des harten*. Om het kort en duidelyk te zeggen: men kan, vergun mij de uitdrukking, zijn leven *verlitteraturen*.

Over dit alles hebben de ouderen wel nagedacht. Ik noemde reeds de bekentenis van Wordsworth. Een man als Kierkegaard heeft er een deel van zijn leven aan gegeven om ons de gevaren te beschrijven, die verbonden zijn aan een louter esthetisch leven. Sainte-Beuve, van wien men het misschien liever zal willen hooren, zegt in zijn *Volupté* zoo diep overwogen: 'le poète, lui-même, qui bâtit un mausolée à l'endroit des premières grandes douleurs, risque trop souvent *d'oublier l'âme* dans le marbre du monument, *l'idolâtrie pour la statue lui dérobe la cendre*'. Kent men Tennyson's aangrijpend gedicht: *the Palace of Art*? Ik laat hier het gedicht als gedicht onbesproken, 't is mij te doen om de gedachte. 'Ik bouwde voor mijn ziel een hoog paleis, een heerlijk lusthuis, waar saamgedragen was alle denkbare schoonheid, alle denkbare heerlijkheid uit de gansche wijde wereld. Te midden van al deze heerlijkheid is de ziel gezeten op haar intellectueelen troon, om nu van alles rijk te genieten, gezeten 'as God, holding no form of creed, *but contemplating all*.' Zoo leeft en floreert de ziel drie jaren lang, in het vierde jaar valt zij als Herodes, toen de verheerlijkende volksstem in zijn ooren was. Een onzichtbare hand heeft het koninkrijk van haar zelfzuchtige gedachten verdeeld, en in haar wanhoop, in haar alleen zijn te midden van een groot, diep stilzwijgen om haar heen voelt zij zich zelve nu als 'een plek van doffe stagnatie zonder licht of kracht

of beweging'. De dichter verhaalt dan verder haar diepen gang door het zelfverwilt, door het vuur van binnen heen, naar de hoogte van licht en verzoening: de ziel werpt haar koninklijke kleederen weg en berouwt hare zonde. Ik vraag: heeft dit alles ons jongeren nu niets meer te zeggen? Ik onderstel dat wij jongeren dan, in den gang der altijd bij de hand zijnde evolutie, organen verloren hebben, die den mensch onmisbaar zijn en onmisbaar moeten blijven.

En nu nog iets, het is mijn tweede opmerking, eigenlijk een vraag. Vergis ik mij, als ik meen dat na '80 onder ons, zelfs buiten den engeren kring der mannen van '80, opgegroeid is een jong geslacht, waarvan men dit zeker zeggen kan dat het den eenvoud, de vrolijkheid van het hart, den humor, zulke kostelijke dingen, niet meer kan terugvinden. Er zijn niet zoo weinig jonge menschen, die mij doen denken aan het woord van een wijs man: 'l'impuissance d'être gais nous fit prendre le parti d'être sensibles et philosophes' (Vinet). Zij hebben zich in 't hoofd gesproken en door anderen laten spreken dat zij talent, of liever groote talenten hebben, en zij dwingen nu den tijdgenoot om getuige te zijn van hun dikwerf abortieve probeerselen. Maar wat hiervan ook zij, éene eigenschap is hier vast en onveranderlijk: de strakheid, de nooit wijkende gewichtigheid. Dezulken hebben, dunkt mij, in een onzalig oogenblik den 'Uebermensch' doorgeslikt, maar zitten nu danig verlegen met het geval, want die 'Uebermensch' vraagt natuurlijk ruimte van beweging voor zich zelf, en die ruimte is er niet in de engte van een innerlijk leven, dat men niet wijder en ruimer maakt door allerlei machteloos gepoog. Want de Noordbrabantsche boeren hebben nu eenmaal gelijk, als zij zoo plastisch zeggen dat een mensch zijn voet niet verder kan uitsteken dan zijn schoen lang is. Ik

ben wel eens bang dat sommige jongeren zelfs in hun doodkist nog anders zullen liggen dan wij allen. Wij allen zullen daar neerliggen, strak door den dood, maar *hun* strakheid zal minstens tweemaal zoo groot zijn door een levenslang volgehouden pose van superioriteit. Wij moeten, dunkt mij, medelijden, geen hooghartig maar toch ook geen zwak medelijden met deze ongelukkigen hebben. Wie buiten de maat, *zijn* maat gaat, vindt onveranderlijk daarbuiten een weerstand, die hem kneuzen en ten slotte meedoogenloos neerwerpen zal. Maar terwijl ik nu de schuld van dit alles op niemand persoonlijk wensch te werpen, moet toch tot allen, die op een of ander terrein de leiding der geesten begeeren, de vraag gericht worden: wie dragen, behalve zij zelf, de verantwoordelijkheid van deze verstoring van evenwicht bij deze jongeren? Wat zit er toch in de lucht dat het zoovelen tegenwoordig kittelt zich te vertillen aan dingen, dikwijls veel te zwaar voor de beschikbare kracht? Waar is onze eenvoud, onze vrolijkheid gebleven? Zouden we tot sommigen niet wel eens willen zeggen: gij moet toch nog eens lachen, eer gij deze wereld van uw tegenwoordigheid berooft? - Ik beantwoord deze vragen natuurlijk in dit oogenblik niet, er moet óók iets te doen overblijven voor den hoorder: wil deze vragen mee naar huis nemen en ze daar zelf beantwoorden.

Ik eindig thans. Er waren, als ik reeds medeelde, onder het nadenken over het besprokene, allerlei personen in mij aan het woord. Ik noemde er vijf, er was eigenlijk ook nog een zesde, die mij vriendelijk raadde: spreek in ieder geval niet te lang, maak het kort, want wat gij niet uitspreekt, behoeft gij immers niet te verdedigen en veel minder te herroepen. Ik heb wel al te roekeloos dien goeden raad in den wind geslagen. Ik heb gezegd.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

In de vorige Jaarvergadering werden tot leden van het Bestuur gekozen HH. Dr. C.H. Th. Bussemaker en Dr. J.S. Speyer en werd tot Penningmeester benoemd de Heer Dr. J. Heinsius. Het is mij aangenaam thans te mogen mededeelen dat deze allen hunne benoeming hebben aanvaard. Dit is ook het geval met alle toen gekozen nieuwe leden der Maatschappij, 25 gewone en 9 buitenlandsche. Van die buitenlandsche leden hebben niet minder dan 5 (HH. J. Broeckaert, V.A. Dela Montagne, Fr. Gittens, Dr. Zsigm. Nagy en Dr. F. Rachfahl) de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard.

In die Jaarvergadering werden twee zaken ter sprake gebracht die tot geene dadelijke beslissing aanleiding gaven, maar te naderer overweging aan het Bestuur werden overgelaten. Van deze opdracht heeft het Bestuur zich sedert gekweten. De eerste zaak, door den Heer G. van Rijn te berde gebracht, betrof een bezwaar tegen onze gewoonte de lijst der candidaten voor het lidmaatschap in open omslag, als 'drukwerk' per post, aan de leden te verzenden: hierdoor zou gevaar kunnen ontstaan voor onbescheiden mededeelingen van tusschenpersonen. De Heer Van Rijn achtte dus verzending in gesloten omslag wenschelijk en meende dat daarvoor geene hoogere kosten behoeften te worden gemaakt, indien men de medewerking

der Regeering zou kunnen verkrijgen. Deze immers zou wellicht wel bereid gevonden kunnen worden vrijstelling van port voor die brieven toe te staan.

Het Bestuur heeft zooveel mogelijk de gegrondheid van genoemd bezwaar onderzocht. Van eenige onbescheidenheid van postambtenaren bij de verzending in open omslag is daarbij volstrekt niets gebleken, integendeel werd deze voor geheel onwaarschijnlijk gehouden. De noodzakelijkheid om de tot dusver gevolgde wijze van verzending te veranderen, werd dus door het Bestuur niet ingezien en in geen geval meende men aanleiding te hebben zich in deze tot de Regeering met een verzoek om hulp te wenden.

De tweede zaak aldaar besproken, gold een protest van den Heer Dr. C. Hofstede de Groot tegen een misbruik bij de Nederlandsche Spoorwegmaatschappijen heerschende in zake onze taal. Hij kwam op voor de zuiverheid en waardigheid daarvan en achtte het gewenscht zich tot de directies diem Maatschappijen te wenden met het verzoek allerlei verkeerd gekozen woorden door zuiver Nederlandsche te vervangen en geene vreemde taal te gebruiken waar het Nederlandsche reizigers en Nederlandsch grondgebied betrof.

De strijd tegen dergelijke misbruiken werd ook door het Bestuur zeer wenschelijk geacht. Om echter te kunnen beoordeelen in hoever deze op dit gebied bestaan en tot eenig optreden onzerzijds aanleiding kunnen geven, bleek het noodzakelijk over meer gegevens te beschikken dan thans voorhanden waren. Want feiten en bewijzen werden niet, of althans niet in voldoende mate verstrekt. De Heer Hofstede de Groot werd dus uitgenoodigd alsnog bepaalde grieven te noemen en zooveel mogelijk met bewijzen te staven. Inmiddels zou ook elk Bestuurslid voor

zich trachten eenige gegevens bijeen te brengen. Dit laatste heeft tot geene uitkomst van beteekenis geleid en ook van den Heer Hofstede de Groot zijn sedert geene nadere bijzonderheden vernomen. Zoodoende is deze zaak niet verder behandeld kunnen worden.

Kort na de vorige Jaarvergadering leed de Maatschappij en in het bijzonder haar Bestuur een groot verlies door het overlijden van het Bestuurslid den Heer Mr. A. Teltling, een warm vriend onzer Maatschappij en een buitengewoon ijverig en nauwgezet Bestuurder. Sedert zijne benoeming in Juni 1904 kwam hij bijna voor elke vergadering geregeld uit Den Haag over en vond gelegenheid menigen goeden dienst te bewijzen, waardoor zijn naam in dankbare herinnering zal blijven.

In zijne plaats werd door de Maandelijksche Vergadering van 4 October tot tijdelijk Bestuurslid voor het loopende jaar gekozen de Heer Mr. S. Gratama in Den Haag, die bereid bleek zich die keuze te laten welgevallen.

Uit het aldus weder voltallig geworden Bestuur werd in diezelfde Maandvergadering tot Voorzitter der Maatschappij benoemd de Heer Dr. L. Knappert. Hij aanvaardde de hem opgedragen waardigheid met eene toespraak waarin hij hulde en dank bracht aan den aftredenden Voorzitter de Heer Dr. J. Verdam, voor het vele dat hij ook nu wederom gedurende een jaar als Voorzitter voor de Maatschappij had gedaan.

Nog werden in die Maandvergadering van 4 Oct. de beide aftredende leden der Bibliotheekscommissie HH. Dr. P.J. Blok en Dr. G.J. Boekenoogen herkozen en werden de beide Vaste Commissiën aangevuld door de herbenoeming van den Heer Dr. A. Beets en de benoeming van den Heer Dr. J. Heinsius tot leden der Commissie

voor Taal- en Letterkunde en de herbenoeming der HH. Mr. S.J. Fockema Andreae en Dr. C.H. Th. Bussemaker tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde. Allen hebben deze benoeming aangenomen.

Ten gevolge van de Wetswijziging in de vorige Jaarvergadering tot stand gekomen, strekkende tot het mogelijk maken van toelating van niet-leden tot de voordrachten in onze vergaderingen gehouden, besloot het Bestuur de geheele Wet te doen herdrukken. Alle nieuw-benoemde leden ontvingen een exemplaar van dien herdruk. Voor de oudere leden zijn exemplaren op aanvraag beschikbaar.

Van de liberale bepaling betreffende die introductie is éénmaal gebruik gemaakt, bij de voordracht van den Heer Dr. A. Kluyver in de Maandvergadering van 8 November. Op zijn verzoek heeft de Voorzitter toen twee niet-leden als belangstellende toehoorders binnengeleid; bij monde van een hunner mocht hij aldaar hun dank voor de bewezen gastvrijheid inoogsten.

De reeds genoemde en ook de volgende Maandvergaderingen werden geregeld gehouden en over 't algemeen goed bezocht, ook door sommige niet te Leiden woonachtige leden. Toch zou hun aantal wellicht nog grooter kunnen worden, indien art. 39 der Wet meer bekend werd. Herhaaldelijk bleek, dat vele niet-Leidsche leden onbekend waren met het recht hun volgens dat art. toekomende, om zich voor al die vergaderingen geregeld te laten oproepen. Het Bestuur hoopt, dat steeds meer leden van dat recht gebruik zullen maken en bij het geregeld ontvangen der oproepingsbriefjes dikwijls gelegenheid mogen vinden de vergaderingen te komen bijwonen. Voortdurend wordt er naar gestreefd deze aantrekkelijk en belangrijk te maken, vooral door de voordrachten van verschillenden aard en op verschillend aan

het doel der Maatschappij verwant gebied. Dank zij de welwillende medewerking van velen mag het Bestuur getuigen hierin ook dit jaar goed geslaagd te zijn.

In de vergadering van 4 October hield de Heer Dr. J. W. Muller eene voordracht: 'Cornelis Everaert's Spelen, met betrekking tot de Kerk en de geestelijkheid'. Na kortelijk in 't licht gesteld te hebben van hoeveel belang de spelen van sinne, tafelspelen en esbatementen van dezen Brugschen rederijker uit den aanvang der 16de eeuw zijn voor de geschiedenis van de letterkunde, het tooneel, de taal en ook de maatschappelijke toestanden van Vlaanderen in dat tijdperk, toonde Spr. met aanhalingen uit verschillende spelen, inzonderheid dat van den Crijch (d.i. de oorlog, maar tevens: de hebzucht), aan hoe Everaert de zonden en gebreken der geestelijken hekelte en aan de kaak stelt: hun hebzucht, luiheid, weelde, in 't algemeen hun ongeestelijk leven. Toch was en bleef diezelfde rederijker een geloovig en getrouw zoon der Kerk: verscheidene zijner spelen verheerlijken Maria en de heiligen op zuiver middeleeuwschen trant en leggen getuigenis af van oprechten eerbied of hartelijke genegenheid voor diezelfde geestelijkheid. De leer der Kerk blijft onaangetast, ja wordt met klem verdedigd tegen de aanvallen der opkomende ketterij, wier stem in zijne spelen slechts zelden vernomen en aanstonds, zelfs onder verwijzing naar den brandstapel, tot zwijgen gebracht wordt.

De kritiek en satire op de personen der geestelijken heeft Everaert altijd in den mond gelegd van de sinnekens, dat zijn de nog half duivelsche incarnaties der booze neigingen van den mensch (die zich hun boosaardig karakter welbewust blijken en zich bovendien in den loop van het stuk niet zelden bekeeren), of van een zot met zijn marot: ongelooftwaardige personen derhalve, wier uit-

spraken de dichter niet voor eigen rekening behoefde te nemen, desnoods kon wraken en ook inderdaad in zijne spelen laat weerleggen door de vertegenwoordigers der deugden. Zoo triomfeeren ten slotte eenerzijds de deugd en de Kerk, terwijl de dichter, kind van het volk, toch heeft gezegd wat hem op het hart lag. Ten slotte vergeleek Spr. de eigenaardige, schijnbaar halfslachtige houding van dezen laatsten vertegenwoordiger der middeleeuwsche satire, met die der drie richtingen van zijn tijd: de eigenlijke hervormingsgezinden, de Katholieke verdedigers van het oude geloof (zooals Anna Bijns) en de Christenhumanisten (zooals Erasmus).

Met deze voordracht leverde de Heer Muller tevens het bewijs zich nog overpoosd met Corn. Everaert bezig te houden, zoodat er gegronde hoop bestaat, dat de beloofde inleiding en aanteekeningen op de uitgave, vanwege onze Maatschappij door hem met den Heer Scharpé bezorgd, eerlang zullen kunnen verschijnen.

Den 8sten November hield de Heer Dr. A. Kluyver eene voordracht over het denkbeeld van eene kunstmatige, internationale taal. Deze voordracht is ter uitgave afgestaan en wordt dus achter de *Handelingen* gedrukt.

In de vergadering van 6 December werden naar aanleiding dier voordracht van Dr. Kluyver eenige beschouwingen gehouden door den Heer Dr. E.C. van Lersum. Hij betoogde dat er werkelijk groote behoefte bestaat aan eene internationale taal. 'Esperanto' schijnt echter daarvoor al evenmin geschikt als andere reeds uitgedachte kunstmatige talen. Het maken en invoeren van zulk eene taal schijnt inderdaad onmogelijk. Toch zou wellicht het doel wel bereikt kunnen worden, indien men het eens zou kunnen worden over de keuze van één der bestaande werelddalen. En waar dit van de groote natiën niet ver-

wacht kan worden, zouden de kleinere als aangewezen zijn in deze het initiatief te nemen en gezamenlijk eene keuze te doen, waarnaar dan de grootere natiën wel verplicht zouden zijn zich te schikken. Zoo zou bij meerderheid van stemmen van alle kleinere natiën één wereldtaal (b.v. het Engelsch) kunnen worden gekozen. Wellicht zou eene beweging in die richting van Nederland kunnen uitgaan.

Verder werd in die Decemберvergadering eene voordracht gehouden door den Heer F.A. Ho e f e r over 'Eene middeleeuwsche vesting aanschouwelijk voorgesteld', met gebruikmaking van tal van platen en modellen. In gedachte maakte Spr. met zijne toehoorders eene wandeling naar en door zulk eene vesting. Achtereenvolgens besprak hij de verschillende soorten van landweer en meer in het bijzonder de landweer bij eene vesting, met de sterkten daarin gelegen. Op weg naar de eigenlijke vesting wees hij op het verschil in aanleg en uitbreiding der steden en besprak hij de verhouding die er moet bestaan hebben tusschen de oorspronkelijke stad en hare uitbreiding; waarbij hij deze eigenaardigheid opmerkte, dat bijna steeds de oudste kerk niet in het midden, maar aan de buitenzijde der stad werd aangetroffen.

Vóór de muren en daarbinnen vestigde hij vervolgens de aandacht op de verschillende onderdeelen der vesting uit een militair oogpunt en besprak hij uitvoerig de aanvals- en verdedigingsmiddelen.

Den 10^{den} Januari hield den Heer Dr. J.H. H o l w e r d a Jr. eene voordracht: 'Over de uitloopers der classieke kultuur bij onze inheemsche bevolking omstreeks Chr. geb.' Spr. begon met op te merken, dat de vondsten in onze grafvelden het voornaamste materiaal voor de studie der vroeg-historische tijden in ons land aanbieden. Die vondsten

bestaan hoofdzakelijk uit urnen. Door eene kleine tentoonstelling van voorwerpen werd getoond, hoe er drie typen van zulke urnen zijn aan te wijzen. Twee daarvan werden in hun samenhang met het buitenland nader besproken. Door lichtbeelden werd aangetoond hoe er in het Zuiden van Midden-Europa in de 6de eeuw vóór Chr. eene kultuur bestond, ontstaan onder invloed van het vóór-Romeinsche Italië. In het Zuiden zien wij zelfs een zeer hoogen bloei, doch nu is deze zelfde kultuur in steeds armlijker vorm ook langs den Rijn voor het Noorden na te gaan; zij is het, die we in het Zuiden van ons land in die urnenvelden weervinden, hier echter, gelijk uit Romeinsche bijvondsten blijkt, omstreeks Christus' geboorte. Deze met het Zuiden samenhangende beschaving moet aan de nog ongeromaniseerde Gallische stammen worden toegeschreven.

Daarnaast zien wij een ander urnentype, dat zeer nauw met echt-Romeinsche vormen samenhangt, zeer ruw en grof is en in de 1ste eeuw na Chr. en volgende thuisbehoort. Dit moet het Germanentype zijn, hetgeen bevestigd wordt door het feit, dat het oudste vaatwerk der Friesche terpen en Betuwsche woerden feitelijk hetzelfde is. Daar zien wij echter dit vaatwerk zich onder Romeinschen invloed nog verder ontwikkelen.

Op deze wijze kan de schets van deze vaatwerktypen en van hun verspreiding in ons land tot eene schets der verbreiding van de verschillende stammen worden.

Spr. eindigde met er op te wijzen hoe groot ook hier weer de invloed der klassieken is geweest en hoe alleen de klassieke archaeologie deze vondsten uit onzen bodem van een aangenaam tijdverdrijf voor juristen, theologen of medici maken kan tot een werkelijk waardevol studiën materiaal.

In de vergadering van 7 Februari werd wederom het woord gevoerd door den Heer Dr. J.W. Muller, die de zeer gewaardeerde welwillendheid had onze Maatschappij zoo spoedig en 't eerst van allen deelgenoot te komen maken van de belangrijke vondst van 'Een nieuw handschrift van den Reinaert,' een zoowel voor de tekstkritiek als voor allerlei letterkundige vraagstukken hoogst merkwaardig document, in de boekerij van het slot van den graaf Van Salm-Dyck nabij Neuss ontdekt door Dr. H. Degering te Munster, die er weldra een nauwkeurigen afdruk van in het licht hoopt te geven. Het is een volledig, blijkens verschillende taal- en naamsvormen Hollandsch afschrift (te oordeelen naar enkele photographische reproducties ouder dan het bekende Comburgsche) van het oude gedicht (Reinaert I), nauw verwant met de indertijd te Darmstadt gevonden fragmenten, maar ook telkens in zijne lezingen overeenstemmende met het hs. der omwerking (Reinaert II), en daardoor van hooge waarde voor de tekstkritiek, welker goed recht overigens meermalen door het nieuwe hs. gestaafd wordt. Sommige in dit hs. gevonden plaatsnamen doen verschillende vragen rijzen met betrekking tot de herkomst van het meesterstuk onzer Mnl. letteren. De 46 laatste verzen van het werk ontbreken hier en schijnen - gelijk reeds vroeger gegist is - derhalve niet tot het oorspronkelijke werk te behooren.

Het merkwaardigste echter is dat in den proloog (waarin, gelijk te verwachten was, inderdaad staat 'Willem die Madocke makede') sprake is van een ouderen dichter 'Arnout' die 'ene aenture van Reynaerde onvolmaket' gelaten had, en wiens werk door Willem òf in het zijne ingelijfd, òf wel daardoor vervangen schijnt. Verschillende mogelijkheden met betrekking hiertoe werden door Spr.

behandeld, voorloopig zonder vaste gevolgtrekking, die ook vóór de met ongeduld verbeide uitgave van dit nieuwe handschrift voorbarig zou zijn.¹

Op Vrijdag 6 Maart sprak de Heer Dr. N. J a p i k s e over: 'Taine als historicus, vooral naar zijne briefwisseling.'

Naar aanleiding van de uitgave der correspondentie van Taine (Parijs 1902-1907) en onder verwijzing naar den hevigen aanval op Taine als schrijver van de 'Origines de la France contemporaine' van A. Aulard, trachtte Spr. Taine's geestelijke ontwikkeling tot 1871, toen hij het plan tot de 'Origines' opvatte, na te gaan. Taine toonde van jongs aan eene buitengemeene liefde voor en tevens zeer groote verwachting van de wetenschap; hij streefde reeds op zijn 20ste jaar naar het leeren kennen van de 'idées générales' en was beslist determinist. Voortgezette studie versterkte onder invloed van den tijdgeest en van zijne lectuur deze opvattingen. Hij kwam daarbij weldra tot het opbouwen van zijn eigen wetenschappelijk systeem, vooral bestaande in de absolute onderworpenheid van den mensch aan de invloeden van 'race,' 'milieu,' en 'moment.' Spr. wees er daarbij op dat Taine zich in zijne studiën vooral als cultuurhistoricus deed kennen, meer eigenlijk dan als metaphysisch wijsgeer of als criticus. Reeds vóór 1870 maakte hij ook veel studie van de staatkundige en maatschappelijke geschiedenis. Deze trad nu van 1870 af op den voorgrond, niet alleen onder den indruk van den oorlog en van de Commune, maar vooral omdat Taine dienstbaar wilde zijn bij den wederopbouw van zijn vaderland, hierbij aanknoopende aan vroegere plannen.

1 Vg. verder Dr. J.W. Muller in *Verslagen en Mededeelingen* der Kon. Vlaamsche Acad. jg. 1908, blz. 109 vv.

Na deze geestelijke ontwikkeling en tevens de staatkundige opvattingen die Taine als liberaal individualist doen kennen, te hebben nagegaan, ging Spr. de voornaamste bezwaren aangeven die men met grond tegen de 'Origines' kan inbrengen, daarbij tot de slotsom komende dat Aulard in veel van zijn kritiek gelijk heeft, maar dat zijn eindoordeel, dat Taine geen historicus zou zijn geweest, ongerechtvaardigd is.¹

Den 3^{den} April hield de heer F. S m i t K l e i n e eene voordracht: 'De Lelievaan. Ridderspel uit de Middeleeuwen.' In dit drama heeft de Heer Smit Kleine zich ter behandeling gekozen het eerste deel van het zeer woelige leven van den veerkrachtigen Burggraaf van Coucy, den zevenden Enguerrand. De kern van den 13-de eeuwschen roman 'Du Châtelain de Coucy et de la dame de Fayel' wordt daarin als episode ingelascht.

De zevende Engelram, heer van Coucy, is meermalen door Fransche kroniekschrijvers, allereerst door den hoofschon Jean Froissart, in zijne avontuurlijke lotgevallen beschreven. Naar deugden en gebreken is deze Coucy een toonbeeld van den Franschen ridder der 14de eeuw, en dit spel toont hem in een tijdperk, dat hij na heftige weifeling tusschen zijn eer- en plichtsgevoel alles aan het eerste ten offer zal brengen. Met eene dochter van Eduard III, Koning van Engeland, gehuwd, door den Koning met rijke domeingooderen beschenken, heeft hij jaren achtereen, nu zijn schoonvader Frankrijk bekrijgt, om de moeilijke partijkeus tusschen Frankrijk en Engeland te ontloopen, buitenslands oorlog gevoerd, doch door eene geduchte nederlaag in het hertogdom Oostenrijk als vluchteling in Frankrijk en zijn burcht Coucy teruggekeerd,

1 Vg. verder Dr. N. Japikse in *Onze Eeuw* van Juni 1908.

begint zijne neutraliteit hem te drukken en wordt hij, door allerlei invloeden, allereerst door bemiddeling zijner schoonzuster Violante Visconti, als afgezante van Koning Karel V van Valois, tot het omhelzen der koninklijke partij gevoerd. Ten oogenblikke dat hij Frankrijks zijde kiest en de vlag van het Fransche Koningshuis op de burchttinne zal geheschen worden, dat hij als belooning van het opgeven zijner onzijdigheid door den Koning rijk met ambten zal worden beschonken, verkeert hij echter in de diepste zedelijke ellende, daar Isabelle, zijne echtgenoot, met zijne twee dochters en zijn bastaardzoon Percival naar Engeland trekken en hij groot in bezit en rang zich tot den kleinsten rang van niet-bezit terugwenscht.

Nadat Spr. een overzicht van den geheelen inhoud had medegedeeld, las hij enkele episoden daaruit voor, nl. het begin van het eerste bedrijf, de tooneelen in het klooster, in de rouwkapel en op het burchtterraas, waar Isabelle de Coucy, dochter van de kloeke Philippa van Henegouwen, haren wuften echtgenoot zijn pronkziek leven en algeheele verwaarloozing zijner plichten verwijt.¹

De Maandvergadering van den 8sten Mei eindelijk was volgens art. 43 der Wet bestemd tot het voorbereiden en regelen dezer Jaarlijksche Vergadering. Aan dit voorschrift is behoorlijk voldaan. De ondervinding had echter geleerd, dat zulk eene uitsluitend huishoudelijke vergadering weinig aantrekkelijks voor de meeste leden heeft, zoodat het aantal bezoekers dier Meivergadering gewoonlijk uiterst gering was. Daar dit om verschillende redenen niet gewenscht leek, heeft het Bestuur getracht hierin verbetering te brengen en de vergadering moor aantrek-

1 Vg. verder *De Tijdspiegel*, April 1908 blz. 412 vv.

kelijk te maken door ook daarin na afloop der huishoudelijke werkzaamheden eene voordracht te doen houden. Door de welwillendheid van den Heer H.H. Breuning, die zich daarvoor beschikbaar stelde, is dit plan volvoerd kunnen worden en wel met groot succes. Want het aantal bezoekers dier vergadering was aanmerkelijk grooter dan het sedert jaren was geweest. De Heer Breuning sprak over 'Lichtenberger (E.) - Le Faust de Goethe. Esquisse d'une méthode de critique impersonnelle.' Op verzoek van het Bestuur heeft hij zijne voordracht ter uitgave afgestaan, zoodat ook deze achter de *Handelingen* wordt gedrukt.

Verder valt over de Maandvergaderingen alleen nog te vermelden, dat de Vergadering van 10 Januari bij monde van haren Voorzitter hartelijke gelukwenschen aanbod aan ons aanwezig medelid den Heer Dr. P.J. Blok, bij de voltooiing van het achtste en laatste deel zijner 'Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.' Warme hulde werd hem daarbij gebracht voor dezen hoogst belangrijken levensarbeid van bijna twintig jaren, waardoor hij de vaderlandsche zaak uitnemend heeft gediend.

Omtrent uitgaven door de Maatschappij tot stand gebracht, kan in de eerste plaats worden bericht, dat de langverwachte uitgaaf van 'De Reis van Jan van Mandeville' onlangs is verschenen. De bewerker de Heer Dr. N.A. Cramer heeft door uitvoerige inleiding en aantekeningen de waarde van deze om den tekst zelf reeds zoo belangrijke uitgaaf zeer verhoogd.

De beide bundels 'Handelingen en Mededeelingen' en 'Levensberichten van afgestorven medeleden' zijn in het laatst van October rondgezonden. In eerstgenoemden bundel is opgenomen de voordracht in Uwe vorige Ver-

gadering gehouden door den Heer Dr. F. Pijper over 'Erasmus en de Nederlandsche Reformatie' en eene verhandeling van den Heer Dr. P.J. Blok over 'De onderhandeling van Prins Willem III met Engeland in 1672.' De 'Levensberichten' bevatten 12 bijdragen van 11 auteurs, die zeker op zeer uiteenlopend gebied velen aan zich hebben verplicht en evenals HH. Pijper en Blok aanspraak hebben op onzen dank voor hunne welwillendheid.

De voordracht van den Heer Pijper is in overleg met hem ook afzonderlijk in den handel gebracht en voor de leden der Maatschappij tegen verminderden prijs verkrijgbaar gesteld.

Op verzoek der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde werd haar een crediet verleend voor het doen drukken eener lijst van alle boeken die de heer Dr. P.C. Molhuysen met vrucht heeft geëxcerpeerd voor het *Epistolographisch Repertorium*. Deze thans in onze Bibliotheek te raadplegen verzameling van ruim 40000 strookjes kan nog wel aangevuld worden, wanneer verschillende belangstellenden de aandacht van den bewerker vestigen op brieven die hier en daar verscholen zijn in boeken hem onbekend gebleven of niet voor hem beschikbaar. Daarvoor leek het gewenscht aan eenige historici en snuffelaars de lijst aan te bieden van alle reeds geëxcerpeerde boeken, zoodat ieder bij het vinden van een gedrukten brief onmiddellijk zou kunnen nazien of deze reeds in het *Repertorium* vermeld staat.

Van de bekende oudere uitgaaf der Maatschappij, den *Catalogus* der Bibliotheek, is de voorraad wat betreft de afdeeling 'Handschriften' reeds sedert eenige jaren uitgeput (vg. Handelingen 1903-1904, blz. 46). Thans is ook de afdeeling 'Tooneel' uitverkocht, zoodat alleen nog geleverd kunnen worden de afdeeling 'Drukwerken'

(behalve Tooneelstukken) en het Alfabëtisch Register. Dit gedeelte wordt in drie deelen gebonden voor de leden der Maatschappij die een exemplaar wenschen te ontvangen, verkrijgbaar gesteld voor den verminderden prijs van 7 gulden.

Behalve het overlijden van het Bestuurslid den Heer Mr. A. Telting heeft de Maatschappij nog het verlies te betreuren van 9 in den loop des jaars overleden gewone leden en van 4 buitenlandsche leden. Hunne namen zijn U zooeven reeds door den Voorzitter in herinnering gebracht. Hunne verdiensten op velerlei gebied zullen zeker ook in den kring onzer Maatschappij dankbaar worden herdacht.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 3 Eereleden, 477 'gewone' Leden in Nederland, 5 in Ned.-Indië, 10 in het Buitenland en 175 'buitenlandsche' Leden, van welke 42 de rechten en verplichtingen der gewone Leden hebben aanvaard. Het totaalcijfer wijst op eene vermeerdering van 10 Leden, nl. thans 670 tegen 660 in het vorige jaar.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Dames en Heeren,

Evenals in vorige jaren het geval was, kan ik ook thans mededeelen dat in het afgelopen verenigingsjaar de bibliotheek onzer Maatschappij, zoowel door aankopen als door welkome geschenken, belangrijk vermeerderd werd. Dat daaronder ook weder geschenken zijn van personen die geen lid onzer Maatschappij zijn, is een welkom bewijs dat onze boekerij ook buiten den kring onzer leden gewaardeerd wordt.

Zoo schonk bijv. Dr. C.A. Wilkens te Kalksberg bij Weenen, vroeger predikant te 's-Gravenhage, eene hoogst belangrijke verzameling brieven van Mevr. Bosboom-Toussaint en haren echtgenoot den schilder Bosboom, niet minder dan 37 stuks. Mevr. de Wed. Dr. H.C. Rogge verrijkte onze bibliotheek met een uitgebreide, hoogst interessante collectie brieven van Nederlandsche en buitenlandsche geleerden aan haar echtgenoot, ons betreurd mede-lid Prof. Rogge gericht, de meeste met betrekking tot de door dezen geleerde geschreven werken.

De Heer W.C.N. de Vries, kapt. kwartiermeester te 's-Gravenhage, bood ons uit naam van zijn schoonvader, wijlen den H. E.gestr. Heer A. Harrebomée, in Aug. 1907 overleden, de geheele letterkundige nalaten-

schap aan van wijlen P.J. Harrebomée, den vervaardiger van het bekende Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, in 1858-1870 in drie deelen verschenen en waarvan Dr. W.H.D. Suringar in zijn levensbericht in 1881 zooveel merkwaardige bijzonderheden mededeelde. Ik aarzel niet deze nalatenschap eene hoogst belangrijke verrijking onzer Bibliotheek te noemen, daar uit de massa volgeschreven cahiers met excerpten uit tijdschriften en afschriften van zeldzame boekjes, en uit de daarbij gevoegde briefwisseling duidelijk blijkt, onder welke moeilijke omstandigheden de schrijver dat indertijd, en nu nog, zeer gewaardeerde werk samengesteld heeft, en welke zwaarigheden hij te overwinnen had, voordat dit boek afgedrukt voor hem lag. Een groot aantal boeken over en met spreekwoorden, waaronder 44, die nog niet in onze bibliotheek voorhanden waren, en waaronder 8 schoolboekjes over Nederl. spreekwoorden voorkomen, zijn bij dit legaat gevoegd, waarvan de waarde verhoogd wordt, door een ex. van het Spreekwoordenboek, gereed gemaakt voor een tweede vermeerderde en verbeterde uitgave; door een onuitgegeven lijvig handschrift 'Toelichting van Spreekwoorden en Spreekwijzen aan den Bijbel ontleend', een niet-bekroond antwoord op de prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen in 1874 uitgeschreven en die de door Dr. E. Laurillard en E.F. Zeeman ingezonden antwoorden bekroonde; dan nog een onuitgegeven handschrift over 'Spreekwoorden van Nederlandsche en buitenlandsche plaatsen in hun oorsprong en beteekenis', waarvoor de schrijver geen uitgever heeft kunnen vinden, en verder door drie afgedrukte vellen van een onvoltooid boek 'Der oude vrye Friesen Spreekwoorden', dat in 1614 door C. George van Burmania opgesteld, nooit uitgegeven werd, en waarvan Harrebomée

in 1874 de uitgaaf begon maar door gebrek aan inteekenaren staken moest, waarna de afgedrukte bladen vernietigd werden.

Het was de wensch van den H.E.gestr. Heer Harrebomée, die deze nalatenschap steeds met kinderlijken eerbied bewaard had, dat deze na zijn overlijden aan onze Maatschappij zou aangeboden worden als blijvende herinnering aan zijn vader, die vijf-en-twintig jaar lang lid van haar was. Geen betere bestemming had de familie daaraan kunnen geven dan haar te schenken aan onze Bibliotheek, als gedachtenis aan den eenvoudigen, bekwamen onderwijzer, die door zijn onvermoeide nasporingen en zijn onuitputtelijk geduld zooveel bijgedragen heeft tot vermeerdering van de studie en de kennis der Nederlandsche Spreekwoorden.

Van de aankopen wijs ik U in de eerste plaats op een merkwaardige Tollens-collectie in 31 banden, door een tijdgenoot en vereerder van Tollens verzameld, en waarin, voorzoover ik heb kunnen nagaan, alles voorkomt wat in oorspronkelijke uitgaven van den dichter verschenen is, en alle geschriften over hem. Vele stukken die alleen voorkwamen in tijdschriften en almanakken zijn in keurig afschrift daarbij gevoegd, en in drie deelen alles wat naar aanleiding van Tollens' overlijden in de Dagbladen in Nederland en in België het licht zag.

Verder kocht ik, in overleg met de Bibliotheek-Commissie, eene verzameling onuitgegeven gedichten van den bekenden hofprediker Joannes Vollenhoven, bestemd voor een tweeden druk zijner Poëzie die echter nooit verschenen is. Wel verscheen in 1750 een nieuwe uitgaaf van zijn Kruistriomf met een groot aantal toen nog ongedrukte gedichten, maar de door ons gekochte komen niet daarin voor, zoodat zij onuitgegeven zijn.

Alles wat door 93 leden en belangstellenden ten geschenke gegeven of door mij gekocht is, zal naar gewoonte in de Bijlage van dit verslag vermeld worden.

Evenals in vroegere jaren vond het letterkundig verkeer met 160 binnen- en buitenlandsche Genootschappen en Instellingen¹ geregeld plaats, waardoor onze Bibliotheek met een menigte vervolgwerken verrijkt werd.

Vermeld ik nu nog dat 23 handschriften en 3414 boeken tegen ontvangbewijs uitgeleend werden, behalve een zeer groot getal dat in de Leeskamer geraadpleegd werd, dan heb ik U het voornaamste met betrekking tot de Bibliotheek medegedeeld en betuig ik U mijn dank voor de ook aan dit Verslag betoonde aandacht.

LOUIS D. PETIT.

1 Zie de uitvoerige opgave daarvan in Handelingen en Mededeelingen onzer Maatschappij van 1905-1906, blz. 80-84.

Lijst van personen en instellingen die de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het genootschapsjaar 1907-1908 met geschenken hebben vereerd.

- 1 Mr. J.H. Abendanon, 's-Gravenhage.
- 2 H.J. Allard, Maastricht.
- 3 Mr. C. Bake, 's-Gravenhage.
- 4 Jhr. Mr. F. Beelaerts van Blokland, 's-Gravenhage.
- 5 Mr. N.P. van den Berg, Amsterdam.
- 6 Dr. G.A. van den Bergh van Eysinga, Oss.
- 7 F. Bezemer, Oosterbeek.
- 8 Dr. P.J. Blok, Leiden.
- 9 Bern. J.M. de Bont, Amsterdam.
- 10 J.H. van den Bosch, Gouda.
- 11 Dr. J.C. Breen, Amsterdam.
- 12 D.A. Brinkerink, Bovenkarspel.
- 13 Dr. A.W. Bronsveld, Utrecht.
- 14 C.W. Bruinvis, Alkmaar.
- 15 Dr. Mr. C.P. Burger Jr., Amsterdam.
- 16 E.M. ten Cate, Apeldoorn.
- 17 A. de Cock, Antwerpen.
- 18 Commissie tot onderzoek der Grootburgerrechten, Kampen.
- 19 Commissie van het Gemeente-Archief, Rotterdam.
- 20 Commissie v. advies voor 's Rijks Geschiedkundige publicatiën,
's-Gravenhage.
- 21 J. Craandijk, Haarlem.
- 22 J.T. Cremer, Amsterdam.
- 23 Dept. v. Binnenlandsche Zaken, 's-Gravenhage.
- 24 I.I. Duproix, Marseille.
- 25 C. van Erpecum, 's-Gravenhage.
- 26 A.F. Fehmer, Rotterdam.
- 27 P. Gediking, Leiden.
- 28 Gedeputeerde Staten v. Zeeland, Middelburg.
- 29 Gemeentebestuur van Deventer.
- 30 Gemeentebestuur van Leiden.
- 31 F. Gittens, Antwerpen.
- 32 J.J. Graaf, Ouderkerk a/d Amstel.
- 33 J.H. Groenewegen, Amsterdam.
- 34 F. Haje, Haarlem.
- 35 Mr. J.N. van Hall, Amsterdam.
- 36 Wijlen A. Harrebomée, 's-Gravenhage.
- 37 Mr. J.E. Heeres, Leiden.
- 38 Dr. H. Heeringa, Schiedam.
- 39 Dr. J. Herderscheê, 's-Hertogenbosch.
- 40 Dr. J.H. Holwerda Jr., Leiden.
- 41 W.R. Hora Adema, Apeldoorn.
- 42 Mr. C. Pijnacker Hordijk, Haarlem.

43	Mr. H.F.W. Jeltès, 's-Gravenhage.
44	Dr. G. Kalff, Leiden.
45	Dr. L. Knappert, Leiden.
46	F.M. Knobel, Pretoria.
47	Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck, Amsterdam.
48	W.F. Leemans, 's-Gravenhage.
49	Library of Congress, Washington.
50	Hertog F. de Loubat, Parijs.
51	Mej. M.G.A. de Man, Middelburg.
52	J.E. de Meijier, 's-Gravenhage.
53	Dr. J.W. Muller, Utrecht.
54	M.C. Nieuwbarn O.P. Nijmegen.

- 55 Firma Mart. Nijhoff, 's-Gravenhage.
 56 Mej. Dr. J.A. Nijland, Amsterdam.
 57 Louis D. Petit, Leiden.
 58 Dr. J. Prinsen JLzn., Nijmegen.
 59 Redactie v.h. Archief v.d. Geschiedenis v.h. Aartsbisdom Utrecht,
 Utrecht.
 60 Redactie van de Bijdragen voor vaderl. geschiedenis en
 oudheidkunde, Leiden.
 61 Red. van De Gids, Amsterdam.
 62 Red. v.h. Jaarboekje Erica.
 63 Red. van Het Huis, Oud en Nieuw, Amsterdam.
 64 Regenten v.h. Burger-Weeshuis, Aardenburg.
 65 Rijks-Museum van Oudheden, Leiden.
 66 Rijks-Universiteit, Groningen.
 67 Mr. H.H.R. Roelofs Heyrmans, Delft.
 68 Mevr. Wed. Dr. H.C. Rogge, Haarlem.
 69 Dr. M. Rudelsheim, Antwerpen.
 70 J.H. Scheltema, 's-Gravenhage.
 71 L. Simons, Amsterdam.
 72 J.C. van Slee, Deventer.
 73 Dr. K. Sneyders de Vogel, Leiden.
 74 Stadtbibliothek, Keulen.
 75 A.E.H. Swaen, Groningen.
 76 Is. Teirlinck, St. Jans-Molenbeek.
 77 Dr. B. Tideman Jzn., 's-Gravenhage.
 78 R.P.J. Tutein Nolthenius, Amsterdam.
 79 Universiteits-Bibliotheek, Amsterdam.
 80 Dr. J.S. van Veen, Arnhem.
 81 Dr. J. Verdam, Leiden.
 82 Alb. Verwey, Noordwijk-aan-Zee.
 83 Dr. W.J. Viljoen, Stellenbosch.
 84 Dr. C.G.N. de Vooys, Assen.
 85 A.A. Vorsterman van Oijen, Rijswijk.
 86 H.G. van der Waals, Amsterdam.
 87 H.M. Werner, De Steeg.
 88 Dr. E. Wiersum, Rotterdam.
 89 M.G. Wildeman, 's-Gravenhage.
 90 Dr. C.A. Wilkens, Kalksberg (bij Weenen).
 91 Dr. J. te Winkel, Amsterdam.
 92 Dr. J.A. Worp, Groningen.
 93 Dr. W. Zuidema, Amsterdam.

Legaat van wijlen H. Ed. Gestr. Heer A. Harrebomée te 's-Gravenhage.

Handschriften van wijlen P.J. Harrebomée.

Opgave en Toelichting van Spreuken en Gezegden aan den Bijbel ontleend. 51 Cahiers. Onuitgegeven.

Spreuken v. Nederl. en buitenlandsche plaatsnamen, van bekende en onbekende eigennamen, over dood en sterven. Spreekwoorden in voorbeelden. 7 Cahiers. Onuitgegeven.

Bijvoegingen en verbeteringen volgens inlichtingen ontvangen nà voltooiing van het Spreekwoordenboek. 32 Cahiers.

Voorlezing over de Huiselijke Opvoeding. Met naschrift: Nog iets over de Wieg. Afschrift van C.G. van Burmania, Der oude vrye Friesen Spreekwoorden 1614. H.S. berustende in de Prov. Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden. 6 Cahiers.

Copie uit De Navorscher, betrekkelijke Spreekwoorden. 15 Cahiers.

Duytsche en Latijnsche Spreekwoorden gehaalt uit de beste Schrijvers. 9 Cahiers. Afschriften van zeldzame boekjes over Spreekwoorden en excerpten uit boeken en tijdschriften. 32, dltjs.

Portefeuille met brieven van A. de Jager, Kemink & Zoon, enz. aan P.J. Harrebomée met diens antwoorden.

Boeken.

Aken (F. van), Nederl. Spreekwoorden door voorbeelden opgehelderd voor Kinderen. 2e druk. Amst. [1811].

Almanak (Landhuishoudkundige) uitg. d.M.D. Teestra voor 1856-57, Groningen.

Waarin Spreekwoorden aan het landleven ontleend.

Alof [ps. van A. Pzn. Meeter]. Spreekwoordenboek voor scholen en huisgezinnen. Alkm. 1861.

[Betman (G.W.)], Verklaring van een 25 tal vaderl. Spreekwoorden v.d. Nederl. Jeugd. Amst. 1848.

Bogaert (P.), Toegepaste Spreekwoorden. Gent 1852.

Braakenburg (D.), Verzameling v. Nederl. Spreekwoorden opgehelderd voor de jeugd. Haarl. 1828.

Burmania (C.G. van), Der oude vrye Friesen Spreekwoorden. Uitg. d.P.J. Harrebomée 1874. Vel 1-3.

Niet uitgegeven door gebrek aan intekenaren.

Cats (Jac.), Dichterlijke werken. Amst. 1828. 2 dln.

- D a m d e n B o u w m e e s t e r (J. v a n), De tijd baart rozen, maar ook doornen. Een verhaal in Nederl. Spreekwoorden. 's-Grav. 1856.
- [D a v i d (J.)], Lof van Wiisheyd ende Goed Geluck. Op 300 Spreekwoorden door D o n a e r I d i n a u. Antw. 1606.
- E r a s m u s (D.), De Onversochte Kryghman of Verklaringe v.h. Lat. Spreekwoordt Dulce bellum inexpectis. Z.p. en j. [Camp. 1644].
- E r a s m u s (D.), Colloquia familiaria, d.i. Gemeensame 't Samenspraken. Utr. 1664.
- F o k k e S z n. (A.), Verzameling van gebruikelijke Spreekwoorden. M. pl. Amst. 1810.
- F o k k e S z n. (A.), Id. 2e druk Amst. 1831.
- [G a l e s (G.J.)], Twee Redevoeringen veelal in Hollandsche Spreekwoorden. Amst. 1795.
- G u i k e m a (H.), 50 Leerzame verhalen ontleend aan Nederl. Spreekwoorden. Gron. 1842.
- H a l l (H.C. v a n), Spreekwoorden betr. Landbouw en Weerkennis. Haarl. 1872.
- H a r r e b o m é e (P.J.), De Zedeleer voorgesteld in Spreekwoorden. Purm. 1856.
- [H a r r e b o m é e (P.J.)], Bacchus in Spreekwoordentaal door A.E.B.
- H e r r o e m. Gorinch. 1874.
- H a r r e b o m é e (P.J.), Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal. Utr. 1858-70. 3 dln.
- Met tallooze aantekeningen en verbeteringen voor een 2e uitgave.
- H a r r e b o m é e (P.J.), Bedenkingen op E. Laurillard's Bijbel en volkstaal. Gorinch. 1877.
- H a s s e l t (J.J. v a n), Annotationes ad A. Matthaei Paroemias Belgarum jurisconsultis usitatissimas. Neom. 1780.
- H o e u f f t (J.H.), Taalkundige aanmerkingen op eenige Oud-Friesche spreekwoorden. Breda 1812.
- H o r n s t r a J z n. (P.), Voedsel voor verstand en hart uit Spreekwoorden afgeleid. Sneek 1832.
- H u l s t (N.v.d.), Luim en ernst of verklaring van spreekwoorden die van Eieren ontleend zijn. Rott. 1823.
- J o n g (W. d e), Lessen en wenken aan Nederl. Spreekwoorden ontleend. Tiel [1872].
- [K e r s t e m a n (F.E.)], De Boeren Studeerkamer of Rariteyt-kraam der Zotten. 's-Grav. 1765. 2 dln.
- K o n i n g (L.), Verzameling van 140 Spreekwoorden opgehelderd. Z.p. en j. [c. 1820].
- L a t e n d o r f (F.), Agricola's Sprichwörter, ihr hochd. Ursprung und ihr Einfluss auf d. Deutschen und Niederl. Sammler. Schw. 1862.
- L a u r i l l a r d (E.), Bijbel en Volkstaal. Amst. 1875.
- L e n n e p (J. v a n), Zeemans-woordenboek. Amst. 1856.
- L o s s i u s (K.F.), Tafereelen uit het daaglijksche Leven, benevens Spreekwoorden. 2e druk. Amst. 1817.
- Lyste van eenige Klugtige Spreekwoorden. Z.p. en j.
- Magazijn v. Spreekwoorden en Zedenspreuken. Amst. W. Willems. Z.j. 3 dltjs.

- Martinet (J.F.), Oorspronkelijke Nederl. Logogryphen of Spreekwoorden opgehelderd. 1e Afd. Amst. [1814].
- Martinet (J.F.), Verzameling v. vaderlandsche Spreekwoorden opgehelderd. 3e druk. Leyd. 1829.
- Matthaeus (A.), *Paroemiae Belgarum Jurisconsultis usitatissimae*. Brux. Z.j.
- Matthaeus (A.), *Zinspreuken bij de Nederl. Rechtsgeleerden gebruikelijk*. Amst. 1775.
- [Meyer (G.C.)], *Nieuwe Nederl. Spraakleer*. Nijm. 1846.
- Meyer (L.), *Woordenschat*. 10e druk. Amst. 1745. 3 dln.
- Modderman (A.), *Bijdragen tot de Huishoudkunde in voorlezingen samengesteld uit Spreuken*. Gron. 1852.
- Neander (M.), *Deutsche Sprichwörter herausg. von F. Latendorf*. Schwer. 1864.
- Passavant (L. von) gegen Agricola's Sprichwörter. Herausg. von F. Latendorf. Berl. 1873.
- Rabener (G.W.), *Verzameling van hekelschriften IV (waarin Antonij Pansa van Mancha's Verh. over Spreekwoorden)*. Amst. 1767.
- Raven Hzn. (T.), *Toegepaste Spreekwoorden*. Gron. 1853.
- Reddingins (W.G.), *Hollandsche Spreekwoorden opgehelderd door leerzame voorbeelden*. Gron. 1814.
- Richardson (E.), *Anglo-Belgica. d'Engelsche en Nederd. Academy*. Amst. 1677.
- Roodhuyzen (H.G.), *Lessen van Levenswijsheid geput uit eenige Nederl. Spreekwoorden*. Amst. 1860.
- Sandwyk (G. von), *Spreekwoorden aanschouwelijk voorgesteld en verklaard*. Purm. [c. 1855].
- Sandwyk (G. von), *Verklaring van Spreekwoorden aan Ned. Volksspelen enz. ontleend. Opnieuw bewerkt d.J.H. van Dale*. Leid. z.j.
- Sandwyk (G. von), *De liefhebber van Spreekwoorden. Opnieuw bew. d.J.H. van Dale*. Leid. z.j.
- Sandwyk (G. von), *Merkwaardige Spreekwoorden met voorbeelden uit de geschiedenis opgehelderd. Opnieuw bew. d.J.H. van Dale*. Leid. z.j.
- Sartorius (J.), *Adagiorum chiliades III s. Sententiae proverbiales Graecae, Latinae et Belgicae, notis ill. ex rec. C. Schrevelii*. Amst. 1670.
- Scheltema Ezn. (M.W.), *Schetsen*. Dock. 1866.
- Scheltema (P.C.), *Verzameling v. Spreekwoorden, Gezegden en Anekdoten*. Fran. 1826-31. 2 stkjs.
- Schild en Vrind. *Volksalmanak*. Brugge 1866.
- Spiegel (H.L.), *Hertspiegel en andere Zede-schriften*. Amst. 1694.
- Sprenger van Eyk (J.P.), *Het spreekwoordelijk gebruik van bijbeltaal in de burgerl. zamenleving beoordeeld*. Rott. [1844].
- Sprenger van Eyk (J.P.), *Vaderl. Spreekwoorden aan het Dierenrijk ontleend*. Rott. 1832-33. 2 dln.
- Sprenger van Eyk (J.P.), *Id. aan de Scheepvaart ontleend*. Rott. 1835-6. 2 dln.
- Sprenger van Eyk (J.P.), *Id. aan het Landleven ontleend*. Rott. 1841.

- Spreuken (Oud Nederl.) en Spreekwoorden. Uitg. d.G.J. Meijer. Gron. 1836.
Sprichwörter (Altniederländische) herausg. v. Hoffmann v. Fallersleben.
Hann. 1854.
- Met tegenovergesteld afschrift der Proverbia communia. Delf c. 1495.
- Suringar (W.H.D.), Ioa. Glandorpius in zijn latijnsche Disticha als vertaler
van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Leid. 1874.
- Suringar (W.H.D.), Erasmus over Nederl. Spreekwoorden. Utr. 1873.
- Suringar (W.H.D.), Over de Proverbia Communia ook Proverbia Seriosa
geheeten. Leyd. 1863.
- Tuinman (C.), Oorsprong en uytlegging van... Nederd. Spreekwoorden. Midd.
1726-7. 2 dln.
- Venne (A. van de), Tafereel v.d. belacchende werelt. Z.p. 1633.
- Verhalen (Tweede 50 tal leerzame) ontleend uit Nederl. Spreekwoorden. Gron.
1843.
- Verzameling v. Spreekwoorden en Zegswijzen opgehelderd en toegepast. Gron.
1828.
- Volksspreuken (Gemeenzame Nederl.) voorgesteld in Leerzame Verhalen.
Amst. 1844.
- Wijma (J.), Onze Spreekwoorden. Schoonh. 1867.
- Willigen (P. van der), Een spreekwoord niet altijd een waar woord, in
voorbeelden. Amst. 1825.
- Winschooten (W. à), Seeman, beh. een grondige uitlegging van Nederl.
Spreekwoorden. Leid. 1681.
- Zoet (J.), d'Uitsteekenste digtkunstige werken. 2e druk. Amst. 1714.
- Zutphen (A. van), Vaderlandsche Spreekwoorden ten dienste der scholen
opgehelderd. Gorinch. 1821-23. 2 stkjs.
- Bundel stukken uit J. Lublink de Jonge, V. Loosjes, Collot
d'Escury e.a. waarin over Nederl. Spreekwoorden.
- Overdrukjes: J.A. Alberdingk Thijm, J.H. van Dale, H.C. van Hall, M.C. van
Hall, P.J. Harrebomée (19 stuks), A. de Jager, J.C. Kobus, J.A.M. Mensinga,
J.P. Schaberg, P.v. Waesberge (3 stuks).

Lijst der handschriften en boekwerken waarmede de bibliotheek verder is vermeerderd:

I. Handschriften.

- Geschenk van Mej. Dr. J.A. Nijland te Amsterdam:
Geel (J.), Briefje aan? 3 April 1838.
- Geschenk van Mevr. de Wed. Dr. H.C. Rogge te Haarlem:
Verzameling brieven van Nederl. geleerden aan Prof. Dr. H.C. Rogge.
Verzameling brieven van Buitenl. geleerden aan Prof. Dr. H.C. Rogge.
Verzameling brieven van Prof. W. Moll aan Prof. Dr. H.C. Rogge.
Verzameling brieven van Prof. R. Fruin aan Prof. Dr. H.C. Rogge.
- Geschenk van den Heer M.G. Wildeman te 's-Gravenhage:
Album Amicorum van W. Rumpf Schultens. 1772.
- Geschenk van Dr. C.A. Wilkens te Kalksburg bij Weenen:
A.L.G. Bosboom-Toussaint, 37 brieven en briefkaarten aan Dr. C.A. Wilkens.
Joh. Bosboom, 10 brieven en briefkaarten aan Dr. C.A. Wilkens.
Joh. Bosboom Nzn. 2 brieven aan Dr. C.A. Wilkens.

Gekocht.

Vollenhove (Joannes), Hofpredikant te 's-Gravenhage (1632-1708).
Handschrift in 4°. getiteld: Begroetenissen, brieven, opdracht- en dankbetuigingen, tot den tweeden druk mijner Poezye bijeen geschikt.

Deze verzameling meest onuitgegeven dichtstukken, bestemd voor eene 2e uitgave zijner Poezy (1e druk 1686) die nooit verscheen, behelst de volgende gedichten:

- 3 Maart 1687. Groete aan den doorluchtigen Helt Frederik Graaf van Schomberg. 6 pag.
- 9 Aug. 1687. Behoude reis aen den heer Christ. Const. Rumpf. 10 pag.
- 26 Juni 1688. Dankdicht aan de hofstede van Jakob v.d. Maas.... hoofdofficier d. stadt Leiden.
- 3 Maart 1688. Op de gelukkige verlossinge.... v. joffrou Erkenraadt van Bergen, uit groot levensgevaar. 3 pag.
- 17 Mei 1688. Aan Joannes Kunschius, Raadt v.d. Keurvort v. Brandenburg. 6 pag.
- 8 Jan. 1689. Amsterdamsche wellekomst van Frederik, Keurvorst v. Brandenburg. 4 pag-
- 13 Jan. 1689. Behoude reis van de heeren afgezanten Nic. Witsen e.a..... staande op hun vertrek naar Engelant. 4 pag.
- 29 Jan. 1689. Echtgroete. 1 pag.

21 Maart 1689. Aan den heer Markus Pels, raatsheer der stad Groningen. 3 pag.

17 Nov. 1689. Dankgift aan mijn broeder R. Rozenboom. 2 pag. [geestig gedicht; dankbetuiging voor de zending van visch met den brief v. Rozenboom].

22 Mei 1690. Dankwensch aan W. v. Heemskerk. 2 pag.

20 Mei 1690. Geluk op de reis aan Th. E. Dankelman. 4 pag.

5 April 1691. Dankoffer aan Frederik III, Keurvorst v. Brandenburg. 4 pag.

11 April 1699. Dankoffer aan Walraven, baron v. Hekeren. 6 pag.

5 Oct. 1700. Heilwensch op Rustwijk, een nieuwe hofstede van E.A. baron v. Pallant. 8 pag.

Nov. 1700. Brief van de vrou N.N. aan den heer N.N. 8 pag.

Maart 1701. Antwoord aan Lukas Rotgans op zijnen brief in de tale van Parnas geschreven. 16 pag.

1 Juni 1705. Aan de aanzienlijke en liefallige gemeente van 's-Gravenhage. 4 pag.

20 Juli 1705. Aan de Ed. Mog. H. van de Societeit in 's-Gravenhage. 8 pag.

Van de volgende gedichten zijn gedrukte plano exempl. bijgevoegd:

3 Maart 1687, 8 Jan. 1689, 5 April 1691.

II. Boeken¹.

Abendon (J.H.), Nadere beschouwingen betr. het zout-briketstelsel in N.I. 's-Grav. 1907 (1).

Alpertus Mettensis, De diversitate temporum. Mit Einleitung v.C.

Pijnacker Hordijk. Leid. 1908 (42).

Avonden (Historische) 2e Bundel. Gron. 1907 (8).

Bas (F. de), Het Krijgsgeschiedkundig Archief en 'de Waarheid' betreffende Beeringen 5 Aug. 1831. Harderw. 1907 (8).

Beatrijs. Uitg. d.C.G. Kaakebeen. Gron. 1902.

Beelaerts van Blokland (F.), Eenige beschouwingen over het tot stand komen van verdragen. Leid. 1895 (4).

Beelaerts van Blokland (W.A.), Stichtsche, Gaasbeeksche en Overijselsche leenen. Amst. 1907.

Berg (N.P. van den), Munt-, Crediet- en Bankwezen in N.I. 's-Grav. 1907 (5).

Bergh van Eysinga (G.A. van den), Rust een weinig! Preeken. Amst. 1907 (6).

Beweging (De), Algemeene tijdschrift voor letteren, kunst, enz. Amst. 1905-7, Jrg. I-III.

1 De cijfers achter de titels geplaatst, verwijzen naar de met diezelfde cijfers gemerkte namen der schenkers hiervoren op blz. 94 opgenomen. De titels zonder zoodanige cijfers zijn van boekwerken door aankoop of ruiling verkregen.

- Bibliotheek d. Universiteit te Amsterdam. Paedagogische Bibliotheek. Aanwinsten 1905-7. Amst. 1908 (79).
- Bibliothek d. Angelsächsischen Prosa. Herausg. v.R.P. Wülcker. V. 2. Hamb. 1907.
- Blok (P.J.), Geschiedenis v.h. Nederlandsche Volk. VIII. Leid. 1908 (8).
- Boer (M.G. de), Ons vaderland. Geïll. geschiedenis d. Nederlanden. Amst. 1907.
- Bont (Bern. J.M. de), De 'regale' Abdij van Egmond. Amst. 1905 (9).
- Bont (Bern. J.M. de), De triptiek v.d. meester van d'Oultremont. Amst. 1907 (9).
- Bont (Bern. J.M. de), 'Jacq. Buyckius exulans libenter'. Amst. 1896 (9).
- Bont (Bern. J.M. de), Geneal. en biogr. mededeelingen over J. Buyck Szn. Amst. 1896 (9).
- Bouc van der Audiencie. Uitg. d. Nap. de Pauw. II. Gent 1903.
- Bredero (G.A.), Spaansche Brabander. Uitg. d.T. Terwey. 2e herz. uitg. d.C.G.N. de Vooy. Gron. 1908 (84).
- Brewer (A.), The love-sick King ed. from the 4° of 1655 by A.E.H. Swaen. Lond. 1907 (75).
- Cameraarsrekeningen v. Deventer uitg. d.J. Acquoy. IV, Bladwijzer. Dev. 1908 (29).
- Catalogus d. Prov. Bibliotheek v. Zeeland. I 2. II 1 2. Middelb. 1907 (28).
- Catalogus d. Boekerij v.h. Noord-Brabantsch Genootschap. 2e Suppl. 's-Hert. 1907.
- Cate (E.M. ten), De levensbiecht van een Godzoeker. Bloemlezing uit de Bekentenissen van Augustinus. Amerst. 1908 (16).
- Centurio (ps. van F.H. Bogard), Ziek gemeld. Klucht. 2e druk. Amersf. z.j. (57).
- Cervantes, De vernuftige Jonkheer Don Quoyot, vert. d.C. Schuller v. Peursum. Leid. z.j.
- Cock (A. de) en J. Teirlinck, Kinderspel en Kinderlust in Z. Nederland. VII. Gent 1907 (17 en 76).
- Codex diplomaticus Lusatiae Superioris. III. Herausg. von R. Jecht. Lief. 3. Görl. 1907.
- Coeverincx (G.), Analecta. Prs. I, bewerkt d.G. van den Elsen en W. Hoevenaars. 's-Hert. 1907.
- Colenbrander (B.W.), De volksschool en de godsdienst. Hoorn 1899 (27).
- Coopman (Th.) en J. Brouckaert. Bibliographie v.d. Vlaamschen taalstrijd. IV. Gent 1907.
- Coremans (E.), De Nederlandsche letterkunde in België sedert 1830. Rott. Bruss. 1904.
- Cremer (J.T.), J.T. Cremer als Garde d'Honneur in 1813-14. Z.p. 1908 (22).
- Daub (G.), Das Parallelinum zwischen Chateaubriand und Lamartine. Braunsch. 1906.
- Daub (H.), Die Entwicklung d. französischen Infinitivausgang. Kiel 1907.
- Dijkstra (W.), Friesch Woordenboek. Afl. 22. Leeuw. 1907.

- Duproix (I.I.), Nic. Beets et la littérature Hollandaise. Amst. Genev. 1907 (24).
- Dusenschön (F), Die Präposition aefter, aet und be in der altenglischen Poesie. Kiel 1907.
- Duyse (F. van), Het oude Nederlandsche lied. Registers. 's-Grav. 1908.
- Effen (Just. van), Uit v.E.'s Holl. Spectator uitg. d.J. Koopmans. Gron. 1907.
- Elffers (H.), The Standard Dutch Grammar for South Africa. Cape Town 1907 (83).
- Elffers (H.), Nieuwe Hollandse Spraakkunst v.d. volksscholen v.Z. Afrika. 2e druk. Kaapst. 1907 (83).
- Elffers (H.), Impressions by the Way. Cape Town 1907 (83).
- Elffers (H.), The South-African Letter-writer. De Z. Afrik. Briefsteller. Cape Town 1907 (83).
- Elffers (H.), Debora. Drama. Kaapst. Amst. 1893 (83).
- Elffers (H.), Leesboek voor Zuid-Afrika. Inleiding tot de Nieuwe Serie Standaard A en B (Vereenv. spelling) 3e druk. Kaapst. 1907 (83).
- Elffers (H.), Leesboek voor Zuid-Afrika. N.S. Standaard I-VIII (Vereenv. spelling) 3e druk. Kaapst. 1908. 8 dln. (83).
- Elffers (H.), An elementary Grammar of the Dutch language (Simplified spelling) 10th ed. Cape Town 1906 (83).
- Elffers (H.), Voor God en Vaderland. Wijnb. 1904 (83).
- Elffers (H.), en W.J. Viljoen, Beknopt Nederlands Woordenboek voor Zuid-Afrika. Kaapst. 1908 (83).
- Erica. Jaarboekje voor 1908. Amst. 1908 (62).
- Erpecum (C. van), De Poorterboeken van Schiedam. 's-Grav. 1908 (25).
- Esmoreit. Abel spel uit de XVe eeuw. Uitg. d.C.G. Kakebeen. 3e druk. Gron. 1906.
- Fehmer (A.F.), De ontwikkeling v.h. Doofstommen-onderwijs hier te lande. Z.p. (26).
- Fitzpatrick (J.C.), Calendar of the correspondence of G. Washington with the Continental Congress. Wash. 1906 (49).
- Gebouwen (Oude) te Leiden. Leid. 1907.
- Gedenkschrift v.d. Kon. Academie en van de Polytechnische School. 1842-1905, d.H.H.R. Roelofs Heyrmans e.a. Delft 1906 (67).
- Gedenkstukken d. Algem. Geschiedenis v. Nederland v. 1795 tot 1890. Uitg. d.H.T. Colenbrander. Dl. III. 1. 2. 's-Grav. 1907 (20).
- Gedichten (Middelnederlandsche) en Fragmenten, uitg. d. Nap. de Pauw. II 1. Gent 1903.
- Geluk (J.), Beginselen d. opvoedingsleer. Gron. 1885 (27).
- Gezelle (G.), Loquela tot Woordenboek omgewerkt. Afl. 1-6. Amst. 1907-8.
- Gittens (F.), Arnold en Adolf v. Gelderland. Antw. 1891 (31).
- Gittens (F.), Bijdr tot de geschiedenis van ons Vlaamsch tooneel. Antw. 1878 (31).
- Gittens (F.), Palma's dochter. Treurspel. Antw. 1895 (31).
- Gittens (F.), Karel van Gelderland. Treurspel. Gent 1892 (31).

- Gittens (F.), Mellusina. Een lentedroom. Antw. 1893 (31).
 Gittens (F.), De Maire van Antwerpen. Drama. Antw. 1906 (31).
 Gittens (F.), Parisina. Treurspel. Gent 1887 (31).
 Goethe (J.W. von), Broeder en Zuster: Tooneelspel vert. d.H.F.W. Jeltens. 's-Grav. 1908 (43).
 Greve (H.E.), De tijd v.d. 80 j. oorlog in beeld. Afl. 1-4. Amst. 1907-8.
 Hoefler (F.A.), Mededeelingen omtrent het Oude Loo. Amst. 1908.
 Holder (A.), Alt-Celtischer Sprachschatz. Lfg. 17. Leipz. 1907.
 Holwerda Jr. (J.H.), Nederland's vroegste beschaving. Leid. 1907 (40).
 Holwerda Jr. (J.H.), M.A. Evelein en N.J. Krom, Catalogus v.h. Rijks-Museum v. Oudheden. Afd. Praehistorie en Nederl. oudheden Leid. 1908 (65).
 Hora Adema (W.R.), Van het Loo de Victorie. Apeld. 1907 (41).
 Huis (Het). Oud en Nieuw. Maandelijksch Prentenboek. VI 1-6. Amst. 1908 (63).
 Ibsen (H.), Dramatische werken vert. d. J. Clant van der Mijl. Dl. I-III. Amst. 1906-7.
 Jaarboek d. Rijks-Universiteit te Groningen 1907-8. Gron. 1908 (66).
 Jaarboekje v.d. Nederl. Vrededebond 1891-94, 96. 's-Grav. 1891-96. 5 dltjs.
 Jaarboekje v.d. Nederl. (Leidsch) voor 1908. Leid. 1908.
 Jacobus Traiecti alias De Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis uitg. d.M. Schoengen. Amst. 1908.
 Kalender met Nederl. Kleederdrachten voor 1900. Amst. 1900.
 Kalf (G.), Geschiedenis d. Nederl. Letterkunde. III. Gron. 1907. (44).
 Katalog d. Stadtbibliothek zu Köln. Abt. Rh. II. Köln 1907. (74).
 Kinderspelen uit Vlaamsch Belgie. II. Gent 1905.
 Knappert (L.), De opkomst v.h. Protestantisme in eene Noord-Nederl. stad. Geschiedenis d. Hervorming binnen Leiden. Leid. 1908. (45).
 Knörk (M.), Die Negation in der altenglischen Dichtung. Kiel 1907.
 Knuttel (W.P.C.), Balthazar Bekker, de bestrijder v.h. bijgeloof. 's-Grav. 1906.
 Kuile (G.J. ter), Geschiedenis v.d. hof Espelo, zijn eigenaren en bewoners. Zwoll. 1908.
 Lagemans (E.G.), Recueil de Traités. XVI, I. La Haye 1907. (33).
 Lamberts Hurrelbrinck (L.H.J.), Misdadigerswereld. Amersf. 1907. (47).
 Lanseloet v. Denemerken (Een abel spel) [uitg. d.K.H. de Raaf]. Lar. 1907.
 Lanseloet v. Denemerken (Een abel spel) Id. uitg. d.P. Leendertz Jr. Zwolle [1905].
 Leven en werken der Zuid-Nederl. schrijvers. Afl. 3. Gent 1907.
 Lincoln (C.H.), Naval Records of the American Revolution 1775-1778. Wash. 1906. (49).
 IV Luglio 1807-1907 [Garibaldi]. Venezia 1907. (93).

- Lundius (B.), Deutsche Vagantenlieder in den Carmina Burana. Halle 1907.
- Man (M. de), Over Zeeuwsche loodjes. Midd. 1892. Met aanvulling. (51).
- Man (M. de), Le numismatique du siège de Middelbourg de 1572-74. Brux. 1903. (51).
- Mandeville (De reis van Jan van) naar de Middelned. HSS. en incunabelen uitg. d.N.A. Cramer. Leid. 1908.
- Matz (E.L.), Formelhafte Ausdrücke in Wolframs Parzival. Kiel 1907.
- Mededeelingen (Oudheidkundige). Uitg. d.h. Rijks-Museum v. Oudheden te Leiden. 1. 2. Leid. 1908 (65).
- Meester (J. de), Iets over de literatuur dezer dagen. Buss. 1907.
- Mellibeo (Van) ende van sinre vrouwen. Handschrift d. XVe eeuw, uitg. d.P. Steph. Schoutens. Hoogstr. 1905.
- Moons (J.), Theriotrophium. Sedelycke Lust-Warande oft Tweede Deel v.h. Sedelyck-Vermaeck-Tonneel. Antw. 1679.
- Moquette (H.C.H.), Het Archief d. Weeskamer te Rotterdam. Rott. 1907 (19).
- Mosmans (J. en A.G.), Oude namen v. huizen te 's Bosch. Suppl. Z.p.e.j.
- Mulder (Lod.), Mengelwerk. 's-Grav. 1907.
- Mulder (Lod.), Dramatische werken. 's-Grav. 1907. 2 dln.
- Mulder (Lod.), Humor en Satire. 's-Grav. 1907.
- Mulder (Lod.), Geschiedkundige novellen. 's-Grav. 1907.
- Muller (J.W.), Een nieuw handschrift van den Reinaert. Gent 1908 (53).
- Muller (J.W.), Corn. Everaert als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds. Gent 1907 (53).
- Muller Fzn (S.), Italiaansche reisindrukken. Haarl. 1907.
- Multatuli en S.E.W. Roorda van Eysinga, Briefwisseling. Amst. 1907.
- Nentwig (H.), Literatur d. Landes- und Volkskunde d. Provinz Schlesien 1904-6. Bresl. 1907.
- Nicolai (O.), Die Bildung d. Adverbs im Altenglischen. Kiel 1907.
- Nieuwbar n (M.C.), Het Roomsche Kerkgebouw. De algemeene Symboliek en Ikonographie d. Roomsche kerken. Nijm. 1908. (54).
- Ogier (G.), La risible Méprise ou le Bouffon de village. Trad. du Flamand p. Trismigiste [ps. de F. Gittens]. Par.-Liège 1905 (31)
- Overvoorde (J.C.), Catalogus d. Prentenverzameling d. Gemeente Leiden. Dl. III. Leid. 1907 (30).
- Pascoli (J.), Rufius Crispinus. Acc. VI Carmina laudata. Amst. 1907.
- Petersen (K.), Die Urteile Boileaus über den Dichter seiner Zeit. Kiel 1906.
- Pierson (A.), Verspreide Geschriften. 3e Rks. 's-Grav. 1907-8. 2 dln.
- Poezie (Middel Nederl. dramatische) uitg. d.P. Leendertz Jr. Deel II. Leid. 1907.
- [Pook (J.)], Harlequin met de Rarekiek van Wijnendael en Rijssel. I. Rott. [1708].

- [Pook] (J.), Id. vertoonende Gezigten in Vlaenderen. II. Keul. 1708.
- [Pook] (J.), Id. op de grenzen van Vrankrijk. III. Keul. 1708.
- [Pook] (J.), Philippijn met de fraai curjeus in Vlaenderen. Leuv. 1708.
- [Pook] (J.), Id. in Roomen. Leuv. 1708.
- Potgieter (E.J.), Jan, Jannetje en hun jongste kind. - Het Rijks-museum. Uitg. d.L. Simons. Amst. 1908 (71).
- Prins en J.L.zn. (J.), De Nederl. Renaissance-dichter Jan v. Hout. Amst. 1907 (58).
- Quaestiunculae historicae. I 1-3. Rott. 1908.
- Quatuor. Maandblad uitg. d.h. Genootschap van dien naam. Ie Jrgg. 's-Grav. 1870 (52).
- Rapport onderzoek leeftijd waarop leerlingen worden toegelaten op de openbare scholen. [Amst. 1908].
- Rapport d. Commissie tot onderzoek d. Grootburgerrechten te Kampen. Den Haag 1907 (18).
- Rapport v.d. Comm. in Ned. O.I.v. geschiedkundig onderzoek. 1905/6. Bat. 1907.
- Regestes des Evêques de Thérouanne publ. par O. Bled. II, 1. St. Omer 1907.
- Register op de Leenaktenboeken van Gelre en Zutphen. Uitg. d.J.J.S. Sloet en J.S. van Veen. VI. Arnh. 1907.
- Reyding (A.), Nieuwjaarswensch op de bruiloft van Kloris en Roosje. Amst. 1904 (57).
- Rotterdam in den loop der Eeuwen. Afl. 1-12, 13, 16, 17. Rott. 1906-8.
- Rudelsheim (M.), Quelques mots sur l'organisation des bibliothèques publiques en Belgique. Brux. 1904 (69).
- Schotel (G.D.J.), Het oud-Hollandsch huisgezin. 2e uitg. d.H.C. Rogge. Leid. [1904].
- Schotel (G.D.J.), Het maatschappelijk leven onzer vaderen. 2e uitg. d.H.C. Rogge. Leid. [1905].
- Schotel (G.D.J.), De openbare eeredienst d. Ned. Herv. Kerk in de XVI-XVIII eeuw. 2e uitg. d.H.C. Rogge. Leid. [1906].
- Segers (G.), Onze taal in het middelbaar onderwijs. Gent 1907.
- Sneyders de Vogel (K.), De studie v.h. later Latijn. Leid. 1907 (73).
- Soto, ps. van H. Oort, Ou'Daniel. Afrikaans Tooneelspelletje. Z.j. (46).
- Spyghel (Den) d. Salicheyt van Elckerlyc (uitg. d.K.H. de Raaf). Lar. 1907.
- Staring (A.C.W.), Poezie. II uitg. d.J.H. van den Bosch. Zwolle 1908 (10).
- Swanneblommen 1908. Ljouw. 1908.
- Terwey (T.), Nederl. Spraakkunst. 4e druk. Gron. 1883 (27).
- Tollens-Collectie.
- Deze hoogst belangrijke en waarschijnlijk complete verzameling bevattende de oorspronkelijke uitgaven van alles wat van en over den dichter Tollens verschenen is, stamt van een tijdgenoot en is in 31 banden tezamen gebonden. Vele stukken, die niet in de bundels van den dichter voor-

komen, maar in tijdschriften, jaarboekjes, couranten, euz. verspreid zijn, werden netjes afgeschreven er tusschen gevoegd.

Het geheel geeft den indruk dat hier met bijzondere liefde en volharding alles op T. betrekking hebbende werd bijeengebracht en daardoor eene werkelijk unieke collectie ontstaan is.

Deze collectie bevat: Sentimenteele geschriften en gedichten. 1799. - Nieuwe verhalen. 1801. - Minnezangen en idyllen. 1800-5. 3 dln. - Dichtlievende mengelingen. 1802. - Tuiltje van geurige dichtbloemen. 1803. - Minnedichtjes. 1809. - Feestzang op h. huwelijk v.d. Prins v.O. 1816. - Gedichten. 1817. 3 dln. - Romancen, balladen en legenden. 1818-19. 2 dln. - Nieuwe gedichten. 1828. 2 dln. - Liedjes van Matthias Claudius. 1832. - Dichtbloemen bij de naburen geplukt. 1839. - Verstrooide gedichten. 1840. - Laatste gedichten. 1849-53. 2 dln. - Nalezing. 1855. - Verspreide dicht- en prozawerken. I (niet meer verschenen). 1857. - 175 verschillende kleine gedichten waarvan vele in handschrift en overdruk, in een band met gedrukten titel: Onuitgegeven en bijeenverz. gedichten en geschriften. - 18 tooneelstukken meest vertaald uit het Fransch (1799-1804). geb. in 4 bdn. - Tollens' Nagedachtenis. Onder dezen titel is verzameld in 3 dln. alles wat na den dood v.T. verscheen om zijne gedachtenis te eeren zoowel in Holland als in België, hierin ook de catalogus zijner bibliotheek, portret enz. gedrukte stukken en in handschrift. - Hulde aan Tollens bewezen gedurende zijn leven. Stukken in handschrift en gedrukt, met platen in 1 bd. - Schotel, Tollens en zijn tijd, 1860, en andere stukken over hem in druk en in hss.

Toller (F.N.), An Anglo-Saxon Dictionary. Suppl. 1. Oxf. 1908.

Tutein Nolthenius (R.P.J.), Middenstandskernen. Amst. 1907 (78).

Unger (J.H.W.), Regestenlijst v. Rotterdam en Schieland tot 1425. Rott. 1907 (19).

Uyttenbroeck (H.H.H.), Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo. I. Venlo 1908.

Veen (S.D. van), Historische Studiën en Schetsen. Gron. 1905.

Verdam (J.), Middelnederlandsch Handwoordenboek. Afl. 1, 2. 's-Grav. 1908 (81).

Versaem (Het Jonstich) der Violieren. Geschiedenis d. Rederijkerskamer De Olijftak. Uitg. d.F. Donnet. Antw. 1907.

Versluys (J.), Geschiedenis d. opvoeding en van het onderwijs. Gron. 1878-79. 4 dln. (27).

Versluys (J.), Beknopte geschiedenis van Id. Gron. 1881 (27).

Verwey (A.), Het Testament van Potgieter. Gedroomd paardrijden. Amst. 1908 (82).

Verwey (A.), Droom en Tucht. Rede ter viering van Potgieters' eerste Eeuwfeest. Amst. 1908.

Verwijs (E.) en J. Verdam, Middelnederlandsch woordenboek. VII, 1-6. 's-Grav. 1907-8 (55).

Volksalmanak uitg. d.d. Evangelische Maatschappij 1899, 1903, 1905. Amst. Rott. 1899-1905, 3 dltjs.

Volksalmanak (Groningsche) voor 1908. Gron. 1908.

Volksalmanak (Nieuwe Drentsche) voor 1908. Ass. 1908.

Vooy s (C.G.N. d e), Historische Schets d. Nederl. Letterkunde. Gron. 1908
(84).

- Vorsterman v. Oyen (A.A.), Het heerlijk goed Thulden. Z.p. [1895] (85).
 Vorsterman v. Oyen (G.A.), Gesch. v.d. Disch, later het Burgerweeshuis te Aardenburg. Aard. 1907 (64).
 Werner (H.M.), Geldersche Kasteelen. Afl. 18-21. Zutph. 1907-8 (87).
 Wiersum (E.), Bijdragen tot de oudste geschiedenis v.d. polder Walcheren. Midd. 1907 (88).
 Winkel (J. te), De ontwikkelingsgang der Nederl. Letterkunde. Afl. 1-4. Haarl. 1907-8 (91).
 Wörterbuch (Deutsches) IV, Abt. 1 Thl. III, 8; X, 2e Abt. 4, 5; XIII, 7. Leipz. 1907-8.
 IV Abt. 1, Thl. III, 8 bearb. von H. Wunderlich.
 X 2e Abt. 4, 5 bearb. von H. Meyer und B. Crome.
 XIII, 7 bearb. von K. von Bahder.
 Woordenboek d. Nederl. Taal. VI, 9, VIII, 2, IX, 7, 8, XI, 12. 's-Grav. Leid. 1907-8.
 VI, 9 bewerkt door A. Beets en J.A.N. Knuttel.
 VIII, 2 bewerkt door J. Heinsius.
 IX, 7, 8 bewerkt door A. Kluyver.
 XI, 12 bewerkt door G.J. Boekenoogen.
 Worp (J.A.), Geschiedenis v.h. Drama en het Tooneel in Nederland. II. Gron. 1907 (92).

Overdrukken,

H.J. Allard (3 stuks). - C. Bake. - F. Beelaerts van Blokland (4 stuks). - F. Bezemer. - P.J. Blok (4 stuks). - J.C. Breen (3 stuks). - D.A. Brinkerink. - A.W. Bronsveld (2 stuks). - C.W. Bruinvis (4 stuks). - C.P. Burger Jr. (3 stuks). - E. Capitain. - J. Craandijk. - F. Gittens (11 stuks). - J.J. Graaf (3 stuks). - J.H. Groenewegen. - F. Haje. - J.N. van Hall. - J.E. Heeres. - K. Heeringa. - J. Herderscheê (2 stuks). - W.F. Leemans. - Mej. M.G.A. de Man (17 stuks). - J. Prinsen J. Lzn. - J.H. Scheltema. - J.C. van Slee (2 stuks). - A.E.H. Swaen. - B. Tideman Jzn. - J.S. van Veen (7 stuks). - C.G.N. de Vooy (9 stuks). - A.A. Vorsterman van Oyen. - H.G. van der Waals (9 stuks). - E. Wiersum (2 stuks). - M.G. Wildeman. - J. te Winkel - W. Zuidema (2 stuks).

Bijlage V. Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1907.

A. Algemeene rekening.

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1906	f 1643,62
II.	Ontvangsten behorende tot het vorige dienstjaar	f 30,-
III.	Opbrengst bezittingen, in hoofdzaak voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Vollenhoven, Hamelberg, Suringar, Fruin en de Fremery</i>	f 242,42
IV.	Verkochte boekwerken	f 125,92
V.	Bijdragen in de kosten van den jaarlijkschen maaltijd	f 102,-
VI.	Contributiën	f 3217,99
VII.	Terugbetaald inleggeld brandverzekering	f 31,25
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 5393,20

Uitgaven.	
I.	Uitgaven behorende tot het vorige dienstjaar <i>f</i> 2,70
II.	Kosten van bestuur <i>f</i> 955,21
III.	Kosten algemeene en maandelijksche vergaderingen <i>f</i> 273,34
IV.	Kosten der Commissie voor Taal- en Letterkunde <i>f</i> 28,20
V.	Kosten der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde <i>f</i> 25,-
VI.	Geschriften door de Maatschappij uitgegeven <i>f</i> 927,33 ⁵
VII.	Kosten der Bibliotheek <i>f</i> 930,74 ⁵
VIII.	Nieuwe brandverzekering der Bibliotheek <i>f</i> 50,50
IX.	Subsidiën <i>f</i> 50,-
	Totaal der uitgaven <i>f</i> 3243,03
Recapitulatie.	
	Totaal der ontvangsten <i>f</i> 5393,20
	Totaal der uitgaven <i>f</i> 3243,03
	Batig saldo van het dienstjaar <i>f</i> 2150,17

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 10 April 1908.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) TH. BUSSEMAKER.

Leiden, 5 Mei 1908.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) VAN OPHUIJSEN.

(w.g.) K. SNEYDERS DE VOGEL.

Leiden, 7 Mei 1908.

B. Rekening van het Vaste fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1906	<i>f</i> 23,37 ⁵	<i>f</i> 685,06
II.	Renten van het fonds	<i>f</i> 101,32	<i>f</i> 303,98
III.	Renten van kasgelden		<i>f</i> 30,30 ⁵
	Totaal der ontvangsten	<u><i>f</i> 124,69⁵</u>	<u><i>f</i> 1019,34⁵</u>

	Kapitalisatie.	Vlottend.
Uitgaven.		
I. Belegging van gelden	<i>f</i> 74,26	
II. Subsidie: bijdrage Catalogus epistolographorum		<i>f</i> 100,-
	<hr/> <i>f</i> 74,26	<hr/> <i>f</i> 100,-
Recapitulatie.		
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 124,69 ⁵	<i>f</i> 1019,34 ⁵
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 74,26	<i>f</i> 100,-
Batig saldo van het dienstjaar	<hr/> <i>f</i> 50,43 ⁵	<hr/> <i>f</i> 919,34 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 10 April 1908.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) TH. BUSSEMAKER.

Leiden, 5 Mei 1908.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) VAN OPHUIJSEN.

(w.g.) K. SNEYDERS DE VOGEL.

Leiden, 7 Mei 1908.

Bijlage VI. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar negenmaal vergaderd; voorzitter was dr. A. Beets, secretaris, dr. J.S. Speyer. In de Octobervergadering der Maatschappij werden gekozen tot leden der Commissie de heeren dr. A. Beets, die aan de beurt van aftreden was, en dr. J. Heinsius in de plaats van dr. J.J. Salverda de Grave, die ten gevolge van zijne benoeming tot hoogleeraar te Groningen Leiden verlaten moest.

Betreffende het *Tijdschrift*, waarvan de redactie aan onze Commissie is opgedragen, kan worden medegedeeld dat in het afgelopen jaar het 26ste deel verschenen is, alsmede afl. 1 en 2 van dl. XXVII. In den loop van het jaar is het Register op de eerste 25 deelen geheel verschenen.

De in het vorige verslag uitgesproken verwachting dat de uitgave van de *Reizen van Mandeville* in 1907 het licht zou zien is wel niet letterlijk vervuld, maar het boek is toch nog in dit genootschapsjaar, zij het eerst in het voorjaar van 1908, uitgekomen.

Van de serie Volksboeken is in het afgelopen jaar wel geen nieuw deeltje verschenen, maar er is ijverig gewerkt aan de voorbereiding van de uitgaven, die dr. Boekenoogen en dr. de Vreese op zich genomen hadden. Deze voor-

bereiding bleek meer tijd te zullen kosten dan gedacht was. Toch is de uitgave van *De Verloren Sone* thans gereed gekomen. Twee andere volksboeken: *Dat Dyalogus van Salomon ende Marcolfus* en *De Historie van den Ridder metter Swane* zijn reeds ter perse en zullen vermoedelijk in het volgende genootschapsjaar kunnen verschijnen.

Voorts heeft de Commissie het denkbeeld eener uitgave van een bundel Middelnederlandsch proza, waarvan in het vorige verslag sprake was, wegens onvoorziene moeielijkheden moeten opgeven. In de plaats daarvan kwam een plan van anderen aard. Mej. dr. J.A. Nijland beraamt eene volledige uitgave van Bellamy's werken en zou die uitgave door en vanwege de Maatschappij willen doen geschieden. De Commissie heeft dit denkbeeld met sympathie begroet, en na ernstige overweging van de bijzonderheden van het plan, gemeend het aan het Bestuur der Maatschappij met gerustheid te kunnen aanbevelen. Zooals u uit den beschrijvingsbrief van deze vergadering blijkt, doet het Bestuur u een voorstel in dien geest.

De bijeenkomsten der Commissie werden besloten met mededeelingen en besprekingen van wetenschappelijken aard. De heer Beets handelde over *een onbekend Runenrijm* voorkomende in een Latijnschen brief van Granius aan Bonaventura Vulcanius. De heer Boekenoogen sprak over *eene nieuwe verklaring van den oorsprong van den naam 'geuzen'*, over het populaire geschrift: *samenspraak tusschen Urbanus en Isabella* en de lotgevallen van dat poëem, en bracht ook ter sprake den *oorsprong van de poppenkast en van Jan Klaassen* en de verschillende meeningen dienaangaande. De heer Heinsius handelde over *de Baladen van Doornik van Matthijs de Castelein* en meer in het bijzonder over het daarin voorkomende

woord *crocuut*. De heer Hesseling sprak over *den -klank bij de woorden op -loos*. De heer Kalff deed eene mededeeling over *eenige onze litteratuurgeschiedenis betreffende zaken in de door Vollmöller uitgegeven correspondentie van C. Hoffmann*. De heer Speyer besprak de afleiding van *pierewaaien en het daarmede overeenkomstige Oostfr. pîrewêien*. De heer Verdam handelde over de afleiding en de beteekenissen van de Mnl. woorden *schinderen, schorren en school*, een andermaal over bijvormen van het woord *pillegift*. Sommige van deze mededeelingen hebben eene plaats gevonden in het *Tijdschrift* of zijn daarvoor bestemd.

Bijlage VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De gewone maandelijksche vergaderingen zijn dit jaar gehouden onder praesidium van dr. Pijper, tot voorzitter verkozen in de plaats van dr. Blok, die zich niet herkiesbaar stelde. Ter vervanging van dr. Knappert, die als secretaris wenschte af te treden, belastte zich dr. Bussemaker voor één jaar met het secretariaat.

De Commissie verloor in mr. A. Telting, die den 5^{en} Augustus 1907 overleed, een medelid, dat zoowel om zijn persoon als om zijne deelneming in de werkzaamheden, jaren lang, ten hoogste werd gewaardeerd.

De heeren Fockema Andreae en Bussemaker, die aan de beurt van aftreden waren, werden door de maandvergadering herbenoemd. Dr. P.C. Molhuysen nam eene benoeming tot buitengewoon lid der Commissie aan.

Het is de Commissie aangenaam te kunnen mededeelen, dat dr. Molhuysen den Catalogus van gedrukte brieven aan en van Nederlandsche geleerden grootendeels heeft voltooid. In overleg met dr. Molhuysen heeft de Commissie een gedrukte lijst der werken, die door hem zijn geraadpleegd, aan een aantal geleerden toegezonden met het verzoek om, indien hun wellicht nog werken bekend

mochten zijn die brieven van of aan Nederlandsche geleerden bevatten en die niet in de lijst voorkomen, deze te willen opgeven ten einde den Catalogus te kunnen aanvullen.

In de maandvergaderingen werden de volgende onderwerpen besproken.

De heer *O v e r v o o r d e* deed, met behulp van photographieën, mededeelingen over preekstoel en doophek in de Ned. Herv. Kerk en over het raadhuis te Ooltgensplaat, het raadhuis te Middelharnis en over de halsketen van de schutterij te Sommeldijk (zie Bull. v.d. Ned. Oudh. Bond, Dec. 1907). In een andere vergadering vestigde hij de aandacht op het feit, dat in de oudste stadsrekeningen van Leiden telkens vereeringen van wijn aan vreemde schepenen worden vermeld; gedurig vindt men vreemde gerechten in de stad, en wel uit Gouda, Delft, Rotterdam, Brielle, Haarlem, Alkmaar en Naarden. De spreker, er aan herinnerend dat Gouda en Naarden in Leiden ter hofvaart kwamen, wees op de mogelijkheid dat ook door die andere steden Leiden als plaats van hofvaart werd bezocht. Een volgende maal deed de heer *O v e r v o o r d e* in de kwestie, wie de bouwmeester geweest is van het Leidsche stadhuis, uitspraak ten gunste van *Lieven de Key*, op grond van stadsrekeningen (zie Bull. v.d. Ned. Oudh. Bond, Maart 1908).

De heer *B l o k* besprak, naar aanleiding van bezwaren tegen zijne conclusies ingebracht, nogmaals de dateering der pamfletten over de inquisitie (zie *Nijhoff's Bijdr.* 4^e R. VI). In een andere vergadering toonde hij aan, dat uit de aanwezigheid van Nederlandsche schepenen in de Middellandsche zee in 1096 niet, zooals geschied was, het gevolg getrokken mag worden, dat de Nederlanders toen-

maals daar handel dreven; die schepen toch waren geen handelsschepen maar waren door den graaf van Boulogne uit de Nederlandsche streken bijeengebracht om kruisvaarders over te voeren.

Het stuk bij Van Mieris I, 163, waaruit volgens dezen de geschiedenis der stichting van het St. Catharijnengasthuis te Leiden zou blijken, werd door den heer Blok als eene vervalsching aangewezen; men vindt dit betoog als bijlage bij dit verslag evenals de door hem voorgestelde oplossing der moeilijkheid van twee plaatsen, de eene in de Annales Bertiniani, waar van *Cokingi* gesproken wordt, de andere in de Annales Egmundani, waar men tot nu toe verlegen is geweest met de verklaring van *navibus dunensibus*. Nog deed de heer Blok eenige mededeelingen over een boekje, waarop de firma Nijhoff zijne aandacht gevestigd had. Het is getiteld: *Discours sur les causes et remèdes des troubles et calamités du Pais-Bas*, en de auteur is Pierre de St. Omer; het is gedrukt in 1585 te Luik, maar het Latijnsche origineel (Leidsche Bibl.) is reeds in 1582 te Keulen uitgegeven. De schrijver, een Benedictijn, woonde langen tijd in het klooster St. Wijnoubergen, later in het Namensche; hij overleed in 1603. Het werkje is geschreven in katholieknationalen geest en is niet zonder belang, zoowel om hetgeen hij over de katholieken als over zijne ontmoetingen met Calvinistische predikers verhaalt.

In verband hiermede wees hij verder op een ander boekje van denzelfden schrijver, getiteld: *De Reformatione Monastica* (1572), waarin gehandeld wordt over de wenschelijkheid der invoering van de Trentsche besluiten in het belang eener ook hier te lande noodzakelijke kloosterhervorming.

De heer H e n s e n ontleende aan het rapport eener inspec-

tie van het klooster te Egmond, in 1561 ingesteld, belangrijke gegevens over den toenmaligen toestand van het klooster en het leven der kloosterlingen. Het rapport berust in het rijksarchief te Brussel. Het archief der Propaganda te Rome verschaftte den heer Hensen de stof voor eene mededeeling over de vestiging eener roomschkatholieke missie aan de Kaap de Goede Hoop (zie *De Katholiek*, dl. CXXXIII).

De heer Knappert behandelde Voltaire's betrekkingen met 's Gravesande, wiens meening hij wilde hooren over zijne *Eléments*; 's Gravesande was met het boek niet ingenomen; er was veel gebrekkigs in, wat Voltaire weet aan de boekverkoopers, die de laatste twee hoofdstukken door een ander hadden laten bewerken. Voltaire werd beschuldigd, atheïstische stellingen tegenover 's Gravesande verdedigd te hebben; hij kwam hiertegen op, noemde het laster van Rousseau en verzocht zelfs aan 's Gravesande het tegen te spreken, die echter ontwijkend antwoordde. De brieven van Voltaire geven een aardig beeld van het toenmalig leven te 's-Gravenhage, Amsterdam en Leiden en toonen bovendien aan, dat zijn invloed hier vrij groot was. (Zie in 'Janus' *Archiv. intern. pour l'Histoire de la Méd.* Mai 1908). Een ander maal deed de heer Knappert mededeelingen over den inhoud van het bovengenoemde boekje van Pierre de St. Omer, die zullen verschijnen in het *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis*.

De heer Piiper besprak den omvang en de werking van het asylrecht in Middeleeuwen, en in een andere vergadering de zedelijke toestanden in de kloosters gedurende de Middeleeuwen; beide studies vormen een onderdeel van het tweede deel der *Geschiedenis der Boete en Biecht in de Christelijke kerk*.

De heer Fockema Andreae behandelde verschillende voorbeelden van inwerking van het Friesche recht. In eene bespreking der uitdrukking 'berijden', het vredeloos leggen, wees hij den invloed van het Friesche op het Zeeuwsche recht aan; een ander voorbeeld van dienzelfden invloed in de competentie van den lageren rechter bij acties over onroerend goed, die bij de Franken alleen bij het hooger gerecht tehuis behooren. De meening van Richard Schröder, dat de Ewa Chamavorum van kracht zou geweest zijn in Drente, Overijssel en Gelderland weerlegt spreker en wijst daarbij o.a. op het geldingsgebied van den rechtsregel, dat de zes leden een halven man gelden.

Een andere maal schetste de heer Fockema Andreae de geschiedenis van het appel. Het schelden van het vonnis, d.i. het uitbrengen der beschuldiging dat verkeerd recht is gesproken, leidde aanvankelijk tot een proces, waarin een gerechtelijk duel tot de beslissing voerde. Dit bewijsmiddel is verdwenen, maar nog veel later werd de wederspraak gericht tegen den rechter die het vonnis had gewezen, en verbeurde, al naar het proces uitviel, of de weerspreker of de rechter eene boete. De dan volgende ontwikkeling is, dat het proces door den weerspreker gevoerd wordt niet tegen den rechter maar tegen de partij, die in eersten aanleg gewonnen heeft. Ook langs anderen weg, dien van de hofvaart, is appel ontstaan. Het eerste stadium is, dat de rechter uit eigen beweging, voordat hij vonnis wijst, om advies gaat bij een anderen rechter. Het tweede, dat partijen verklaren geen vertrouwen te hebben in het oordeel van den eersten rechter en begeeren dat hij om advies gaat. Het derde stadium is gekomen, wanneer partijen het vonnis van den eersten rechter afwachten en daarna een hofvaart verlangen.

Verder besprak de heer Fockema Andreae nog kortelijk

de duistere uitdrukking: 'clauweind, clawende' (vgl. Fruin Verspr. Geschr. VI, 396); hij acht het nog het meest waarschijnlijk, dat de beteekenis is: het ondergaan der zon.

Naar aanleiding van prof. Blok's artikel over de Inquisitie besprak de heer B u s s e m a k e r enkele geschriften, die voor de tijdsbepaling van het ontstaan der valsche stukken over de Inquisitie van belang zijn. Een ander maal behandelde hij de kortelings uitgegeven *Letters of Queen Victoria* (zal verschijnen in Onze Eeuw).

De heer V a n L e e r s u m vestigde de aandacht op de handschriften der Dietsche vertaling van het chirurgisch handboek van Jan IJperman, uit den aanvang der 14de eeuw; eene uitgave van het handschrift, te Cambridge berustend, laat veel te wenschen over, en spreker bereidt een nieuwe uitgave voor, waarbij ook de drie andere handschriften, die te Gent, te Brussel en te Londen zijn, zullen worden geraadpleegd; zeer fraaie photographische reproducties dier handschriften werden door den heer Van Leersum getoond. Op het gebied der volksgeneeswijze bracht de heer Van Leersum ons door het bespreken van een toestel, waaraan geneeskracht wordt toegeschreven voor kinderen, die aan stuipen lijden: het is de linkerachterhoef van een eland, waarin verschillende andere zaken zijn bevestigd.

De heer M o l h u y s e n illustreerde door een duidelijk voorbeeld, hoe het zich laat verklaren, dat zoo dikwijls het terugvinden van personen, die toch stellig te Leiden gestudeerd hebben, in het Album Studiosorum moeilijkheid geeft. Menigmaal is dit toe te schrijven aan het feit, dat bij de inschrijving een phonetische spelling werd toegepast. Zoo was het bekend, dat de beroemde geograaf Philips Cluver omstreeks 1600 te Leiden heeft gestudeerd maar in het Album was zijn naam niet te vinden. Toe-

valligerwijze is den heer Molhuysen thans uit een paar stukken uit de Acta van den Senaat gebleken, dat Cluver genoemd werd Cliverius, en nu blijkt ook, dat hij onder dien naam in 1601 is ingeschreven.

In een volgende vergadering toonde de heer Molhuysen het *Album Amicorum* van Bonaventura Vulcanius en deed hierover in 't bijzonder en over Alba in 't algemeen verschillende mededeelingen. Eindelijk sprak de heer Molhuysen over het secretariaat van de universiteit; een opstel hierover zal in het Leidsch Jaarboekje verschijnen.

Aanhangsel.

Ook dit jaar hield de Commissie aan den vooravond der algemeene vergadering, op den 9^{den} Juni dus, eene vergadering onder leiding van prof. Pijper. De presentielijst werd geteekend door de heeren: Pijper, Fockema Andreae, Hensen, Overvoorde, Knappert, Gratama, Molhuysen, Gosses, C.H. Ph. Meijer, Boeser, Holwerda, Vollgraff, De Vries, Knuttel, Krämer, Blok, Van Gelder, W. Meijer, Heeringa, Gunning, Bussemaker.

Prof. dr. K r ä m e r, uit Den Haag sprak over den *Limes*. Na eenige weinig bevredigende afleidingen van het woord limes besproken te hebben, vestigde hij de aandacht op het gebruik van het woord bij de gramatica, waar het de beteekenis heeft van fossa + vallum, en vervolgens ook die van kunstmatig aangelegde grenswal: in die beteekenis wordt het woord eerst gebruikt in den Keizertijd. Sinds Tiberius concentreerde in de Rijnstreken de romeinsche macht zich, en droegen de oorlogen aldaar een defensief karakter; met de maatregelen van verdediging ging eene ontvolking van den rechter-Rijnoever gepaard,

en misschien is toen reeds de eerste Rijnlimes gemaakt. De opstand der Batavi en de onrust aan den rechter-Rijnoever leidden tot nieuwe maatregelen, tot den aanleg van castella, en waarschijnlijk tot de bevolking van den rechter-Rijnoever met kolonisten; toen is waarschijnlijk ook de Rijn-limes aangelegd (vgl. Tac. Germ. 29; Frontinus, Strateg. I, 3).

De limes, onderscheiden in den limes Rhenanus en den limes Rhaeticus, had van Regensburg tot Brohl een lengte van 542,5 K.M.; begonnen benoorden de Main, werd hij later, toen de kolonisten der agri decumates moesten worden beschermd, al zuidelijker voortgetrokken; tijdens Domitianus liep hij waarschijnlijk om den Wetterau heen; en waarschijnlijk onder Trajanus en Hadrianus werd hij zuidelijker voortgezet, en als limes Rhaeticus nog verder getrokken om den geheelen ager decumas. Wat nu was de bedoeling van den limes? Te dienen ter bewaking tegen Germaansche invallen of strooptochten, *niet* te strekken tot verdedigingswerk. Wel is uit de opgravingen gebleken, dat ter bescherming van den wal palissaden waren aangebracht, zooals dit ook verhaald wordt in het Vita Hadriani van Spartianus, maar de verdediging van het gebied was toevertrouwd aan de bezettingen der castella. Zóó althans was het bij den limes Rhenanus; met den limes Rhaeticus of Duivelsmuur is het anders gelegen; deze is van steen en de castella ontbreken; een bevredigende verklaring van het ontbreken der castella is nog niet gegeven. In Dacië en Brittannië is de limes een zelfstandig verdedigingswerk; aan den Rijn is hij dat niet; daar vormt hij alleen een afbakening van gebied, een grenslijn die niet straffeloos mocht worden overschreden; hij is hier eerst aangelegd nadat de castella reeds waren gebouwd, die de eigenlijke verdedigingslinie vormden.

Dr. H.E. van Gelder, die vervolgens sprak over de Gereformeerde gemeente te Alkmaar in de 16de eeuw, had door een menigte graphische voorstellingen een zeer duidelijk beeld ontworpen van de statistische gegevens, door hem over de maatschappelijke toestanden van Alkmaar verzameld. Op grond dezer gegevens betoogde hij, dat omstreeks het midden der 16de eeuw in het landstadje Alkmaar zich ook de invloeden van de nieuwe productievormen deden gevoelen en dat dientengevolge verzet en strijd moesten ontstaan tegen de machten, die het oude wilden handhaven, de kerk en het centrale staatsgezag. Dan schetste spreker kortelijk den loop der hervormingsbeweging; ook te Alkmaar vormde zich een gereformeerde gemeente, die echter, bij Alva's komst, voor de bedreiging met wapengeweld uiteenspatte. Evenwel slechts voor korten tijd. Weldra sloten zich de geloofsgenooten weer aaneen, en tot het besluit om den vijand in 1573 te weerstaan zoowel als tot de verdediging der stad droeg hun vastberadenheid krachtig bij. Toch was, naar uitwijzing van het oudste lidmatenboek, het aantal leden der hervormde gemeente nog gering, en ook in de eerstvolgende jaren nam het slechts langzaam toe.

Een beschouwing van de maatschappelijke positie dier leden en van de invloeden, waaronder van 1584-1608 hun aantal aangroeide, gaf den spreker aanleiding om op de diepere oorzaken te wijzen van den strijd tusschen remonstranten en contra-remonstranten te Alkmaar, die daar, geleid door Venator en Van Hil, zeer scherp tegenover elkaar stonden.

Mededeelingen Behoorende bij het verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde. I. Cokingi en naves dunenses.

In eene merkwaardige rede, gehouden in de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap ten jare 1905 (Verslag der vergadering in Bijdr. en Meded. XXVII, blz. LIII vlg.) over 'Niederländisch-Hansische Beziehungen' sprak de Berlijnsche hoogleeraar Dietr. Schäfer o.a. over den naam *C o k i n g i*, voorkomend in de daar (blz. LVI) aangehaalde plaats uit de Ann. Bertiniani op 867: 'Rorigus, quem incolae, qui Cokingi novo nomine dicuntur, a Fresia expulerant....' (Mon. Germ. I, 475⁸, verbeterd in de uitgave Script. rerum Germ.). Hij brengt evenals Vogel¹ deze 'Cokingi' met hun 'novum nomen' in verband met het woord 'cog', voor de 11de eeuw in 'cogschuld', voor de 13de en 14de in mnl. cogge, lat. coggo aan te wijzen, en verklaart den naam als: 'koggemannen' gelijk de Noren (Vogel l.l.) als 'ascomanni' (eschmannen; esch, aesca als vaartuig uit essenhout, 897 in de Ann. Anglosax. voorkomend, ib. blz. LV)

1 Die Normannen und das Fränkische Reich (Heidelb. 1906), S. 224/5.

bekend stonden. De kogge zou dan het oude Friesche schip zijn, waarvan in de plaats der Ann. Anglosax. gesproken wordt, en 'Cokingi' de naam der Friezen 'van de zee kust tusschen IJ en Lauwers'.

Ik ben niet geheel zeker, of de zaak taalkundig in orde is en *kogge*, *kog* in *Cok(ingi)* kan overgaan. Ik heb echter nog eene andere verklaring als mogelijk aan te bevelen; ik denk daarbij niet aan den nog altijd niet op bevredigende wijze verklaarden ambtenaar van dergelijken naam der Oostfriesche rechtsbronnen, voorkomend in een streek, waar Rorik's macht zich in geen geval zal hebben doen gelden noch, zooals terloops Vogel, aan het oude Utrechtsche dorp Kokkengen. Er is evenwel in het toenmalige Fresia een ander gebied, waarop de aandacht moet worden gevestigd. In de *Friese plaatsnamen* van Buitenrust Hettema, voorkomend in de uitgave *Nomina geographica Neerlandica*, IV (Leiden, 1899), blz. 29 en 95 wordt gesproken van eene in de Traditiones Fuldenses herhaaldelijk genoemde 'villa Waltheim', gelegen 'in pago *Tochingen, Tochkingen, Tockingen, Tokingen*, die op een andere plaats in de Tradit. Fuldenses (zie blz. 30) dezelfde blijkt te zijn als de pagus *Ostrache*, het welbekende *Oostergoo*, waarin de hoofdplaats Dockijn chirica, Doccinga (kerke), Dokkum lag, de plaats, 'ubi S. Bonifacius spiritum reddidit'. Gelijk de Friezen van Teisterbant 'Destarbenzon' (Teisterbantschen) genoemd zijn (Ann. Fuld. ad 885), kunnen zeer goed die van Oostergoo of Tochingen, Tokingen ook 'Tokingi' geheeten hebben 'novo nomine' in plaats van den ouden 'Astergines', die op Ostrache, Astrache, Asterga sloeg maar nu vervangen was door den naam van de zeer bekende plaats, in welker nabijheid Bonifacius was gedood. Wat de C van *Cokingi* aangaat, die behoeft geen bezwaar op te leveren, want *c* en *t* - met kleine letter, zooals

dikwijls eigennamen in middeleeuwsche handschriften geschreven - zijn in middeleeuwsch schrift meestal niet van elkander te onderscheiden. Overigens is de grensbepaling van het gebied van Rorik zoo onzeker, dat het volstrekt niet onmogelijk geacht kan worden, dat het zich niet slechts tusschen Zwin en Flie, zooals Vogel wil (S. 236/7, 296/7), maar ook verder oostwaarts uitgestrekt zal hebben, hetgeen trouwens ook Schäfer toegeeft, wanneer hij spreekt van zijne Cokingi als de Friezen 'ongeveer van het IJ tot de Lauwers'.

Op dezelfde plaats (blz. LVII) spreekt Schäfer terloops van de 'voorzoover ik weet, nog niet verklaarde' plaats in de Ann. Egm. ad. 1170, waar sprake zou zijn van 'naves dunenses'. Ik geloof thans, dat hier in het geheel geen sprake is van 'naves dunenses', die ik zelf (vgl. Bijdr. Vaderl. Gesch. 4de Reeks, IV, blz. 368) indertijd ook voor een bijzonder soort van schepen hield. Bij nader inzien der plaats vond ik een zeer eenvoudige verklaring ervan. Er is daar sprake van een vreeselijken watervloed in Kennemerland, waarbij de arme inwoners nauwelijks 'in trabibus domorum' hun leven en dat hunner kinderen konden redden. De schrijver voegt er dan ook bij: 'et nisi quidam benigna compassione navibus dunensibus subvenissent periclitantibus, multi naufragio perissent'. Die 'quidam' kwamen dus te scheep ('navibus') den in gevaar verkeerenden duinbewoners ('dunensibus periclitantibus') te hulp. Dat in Kennemerland de duinbewoners, d.i. de bewoners der toen nog veel meer dan thans landinwaarts te vinden binnenduinen - het eigenlijke duin was toen wel nog minder bewoonbaar dan thans - last hadden van het zeewater, dat de schelvisch voor de muren van Utrecht deed vangen, zooals de

annalist even te voren vertelt, is minder wonderlijk dan dat hun met ‘naves dunenses’, d.i. schepen, die op het duin thuis hooren (!), hulp werd gebracht, wil mij toeschijnen.

P.J. BLOK.

II. De tijd der stichting van het Katrijne Gasthuis te Leiden.

Bij Van Mieris, Beschrijving der stad Leyden, I, blz. 163 wordt een ‘Cort berigt’ afgedrukt, dat ‘Otto Herman, capellaen’ van St. Catharina, zou hebben ‘gevonden in die olde bryven van die Heeren van Steinvorde’ en dat de stichting van genoemd gasthuis terugbrengt tot 1125, kort na het overgeleverde stichtingsjaar van de kerk van St. Pieter zelf, de oudste kerk van Leiden.

Dat verhaal is vol onwaarschijnlijkheden. Het vermeldt de familie ‘Steinvorde’ als de stichtster van het gasthuis reeds in de 12de eeuw, terwijl geen zoo oude Hollandsche familie van dien naam bekend is. Het spreekt van hooge torens reeds in de 12de eeuw op de kapel van dat gasthuis, van een brand, die de ‘camer van die regente (sic) mit alle de boucken en bryven van den gasthuse’ in 1275 zou vernield hebben. Het noemt eenige kapellaans van het gasthuis, met hun jaren van dienst in het gasthuis, tot op ‘Otto Herman’ zelf, de vijfde, die omstreeks 1330 zou geleefd moeten hebben maar omtrent wien evenmin iets bekend is als omtrent de opeen-

volgende ‘Steinvoirdes’ der 12de en 13de eeuw¹ en de vier andere kapellaans, zijn zoogenaamde voorgangers.

Een en ander geeft voldoende aan, dat wij hier te doen hebben met een grove vervalsching, waarschijnlijk uit de aan dergelijke valsche stukken, bestemd om overouden oorsprong te bewijzen, zoo rijke 17de eeuw; zij is misschien in verband te brengen met den twist over de rechten van het Duitsche Huis op de St. Pieterskerk, waaronder het gasthuis ressorteerde (vgl. mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 288/9 en Van Mieris I.I. blz. 165), bij welken twist (omstreeks 1370) de rechten der toen de collatie van het kapellaanschap bezittende familie van Steenvoorde ernstig betwist zijn geworden.

Nu is er een ander stuk, volgens Van Mieris afkomstig uit de ‘archiven van S^{te}. Katrijne gasthuis’ (ib. blz. 166), waarin schout, schepenen en raad van Leiden op 7 Mei 1368 verklaren, welke partij recht heeft in zake genoemde collatie. Dat stuk, waaromtrent noch in taal, noch in vorm, noch in inhoud eenige reden tot vermoeden van vervalsching te vinden is¹, erkent de ‘Steenvoirdens’ als rechtmatige collatoren, met name den toen levenden Jan van Steenvoorde, zoon van Gerrit, zoon van heer Jan van Steenvoorde, ridder, vóór wien geen Steenvoirdens in het stuk genoemd worden. En daartoe is alle reden, want hij was de eerste van dat geslacht, dat gesproken is uit de Van Leydens, het zeer bekende Leidsche geslacht uit de 13de en verdere eeuwen. Magister Gerard van Leyden toch, de bekende kanunnik van St. Marie te Utrecht en ‘clerc’ van graaf Floris V, die in het Leidsche stadsprivilegie van 1266 genoemd wordt als ‘rector ecclesie’ der stad (Oorkdb. II, n° 151) en in 1265

1 Dit ontkent op onvoldoende gronden thans mej. dr. Ligtenberg in hare dissertatie: Armenzorg te Leiden, blz. 23 vlg. en 353.

1 Dit ontkent op onvoldoende gronden thans mej. dr. Ligtenberg in hare dissertatie: Armenzorg te Leiden, blz. 23 vlg. en 353.

het eerst voorkomt (ib. n° 122), bezat in 1289 'domum meam Steenvorde' (ib. n° 657), gelegen bij Rijswijk. Hij vermaakt aan het klooster Rijnsburg in dat jaar (ib. n° 658), waarin hij gestorven is (De Fremery, Supplement, blz. 220, n° 289) een stuk gronds, dat zijn zoon Johannes van het klooster in leen zal houden, 'ad opus structure capelle sue de Steenvorde, quam idem (Gerard) de bonis suis propriis edificari fecit et ad opus sacerdotis pro tempore celebrantis in ipsa'.

Hier hebben wij dus 'Johannes (de Leyden) miles dictus de Stenvorde', den stamvader van zijn geslacht, die voorkomt in 1304 (Reg. Hannon. blz. 11, oorkonde van 7 Mei, Rijksarchief), in 1305 als 'Joan. a Steenvoorde eques' (Van Mieris II, 48) en in 1315 als 'monseigneur Jehan de Steenvorde' in de lijst van leenmannen, die met Willem III naar Vlaanderen trokken (Van den Bergh, Gedenkstukken, blz. 110 en 122). Hij leefde nog in 1325 (Van Mieris II, 367). Zijn nakomelingen leefden nog in de 15de eeuw (Van Mieris IV, 84) en waren collatoren van het gasthuis (Van Mieris, Beschrijving, I, blz. 166).

Let men nu op het feit, dat 30 Dec. 1276 (Oorkdb. Nal. n° 59) de wijbisschop Petrus van Zuden verklaart: 'ad divini cultum nominis ampliandum capellam hospitalis de Leyden et altare consecravimus' en daarbij verklaart, dat niemand daar mag begraven worden, 'nisi saltem unus vel duo qui patroni seu fundatores dicti hospitalis fuissent' en daar 'eligerent sepeliri', welke dus nog in leven waren, terwijl in het voorjaar van 1276 (Oorkdb. II, n° 309) paus Innocentius V in de bestaande kapel van het gasthuis de benoeming van een 'capellanus' vergunt, dan is het 1° duidelijk, dat het gasthuis toen nog niet lang bestaan had, en 2° hoogstwaarschijnlijk, dat de stichter niemand anders is dan mgr. Gerard van

Leyden zelf, de pastoor der Pieterskerk, vader van heer Jan van Steenvoorde, den stamvader der latere collatoren. De stichting van het oudste Leidsche gasthuis kan dan gesteld worden op ongeveer 1270, in welken tijd ook de andere Hollandsche steden dergelijke half-geestelijke stichtingen tot stand hebben zien komen.¹

P.J. BLOK.

1 Vgl. dr. Ligtenberg, l.l. blz. 20 vgl. en 353.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**BESCHERMVROUW: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der
Nederlanden.**

**BUITENGEWOON EERELID: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik
der Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 3^{den} October 1908.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. J.S. Speyer, *Voorzitter*.
 Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*.
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester*.
 Dr. J. Verdam.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. H. Brugmans.
 Dr. C.H. Th. Bussemaker.
 Mr. S. Gratama.
 Dr. A. Kluyver.

L.D. Petit, *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J. te Winkel.
 Dr. J. Verdam.
 Dr. J.H.C. Kern.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. J.S. Speyer.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. G. Kalff.
 Dr. D.C. Hesseling.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. A.H.L. Hensen.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. F. Pijper.
 Mr. S.J. Fockema Andreae.
 Dr. C.H. Th. Bussemaker.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 Dr. P.J. Blok.
 Dr. E.C. van Leersum.
 Dr. P.C. Molhuysen.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. A. Kluyver.
Dr. D.C. Hesseling.

Bibliotheekscommissie.

Dr. P.J. Blok.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.

Joz. Israëls, 's-Gravenhage. 1899.

Mevrouw de Wed. L. Schneider, geb. Weller, Keulen. 1872.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.

Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.

Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.

Allard, H.J., Maastricht. 1886.

Alting, zie Carpentier.

Andreae, zie Fockema.

Anspach, J., Bergeik (N.B.). 1884.

Apèl, zie Ternooy.

Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.

Asser, Mr. T.M.C., 's-Gravenhage. 1864.

Baart de la Faille, Dr. S., 's-Gravenhage. 1884.

Baert, Mr. J.F.B., Utrecht. 1862.

Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.

Bakhoven, zie Leignes.

Bakhuyzen, zie Sande.

Bannier, Dr. W.A.F., Utrecht. 1903.

Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.

Bavinck, Dr. H., Watergraafsmeer. 1883.

Beaufort, Mr. W.H. de, Leusden. 1877.

Beekman, A.A., 's-Gravenhage. 1884.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.

Been, Joh. H., Brielle. 1897.

- Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
 Beijnen, zie Koolemans.
 Bellaard, Dr. D.H.G., 's-Hertogenbosch. 1905.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Berg, Mr. N.P. van den, Amsterdam. 1877.
 Bergh, Dr. I. van den, Brummen. 1887.
 Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Oss. 1906.
 Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
 Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
 Beunke, H.E., Utrecht. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Zwolle. 1903.
 Beyerman, H., 's-Gravenhage. 1873.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Haarlem. 1897.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Binnewiertz, A.M.J.I., 's-Gravenhage. 1905.
 Blink, Dr. H., 's Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. Ph. van, 's-Gravenhage. 1883.
 Böhringer, J.A., 's-Gravenhage. 1907.
 Boeken, Dr. H.J., Hilversum. 1903.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boele van Hensbroek, P.A.M., 's-Gravenhage. 1879.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Boissevain, G.M., Amsterdam. 1886.
 Bondam, Mr. A.C., Arnhem. 1890.
 Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bos, Mr. P.G., 's-Gravenhage. 1908.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Boudewijnse, J., 's-Gravenhage. 1898.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Utrecht. 1905.
 Boutens, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1906.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.

- Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Leiden. 1905.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brooshooft, Mr. P., 's-Gravenhage. 1885.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Bussemaker, Dr. C.H. Th., Leiden. 1892.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Cannegieter, Dr. T., Utrecht. 1889.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, A.S., 's-Gravenhage. 1908.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., Leiden. 1908.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Leiden. 1878.
 Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Chauffepié (de), zie Dompierre.
 Colenbrander, Dr. H.T., Voorburg. 1898.
 Coninck Liefsting, Mr. F.B., 's-Gravenhage. 1862.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Costa (da), zie Mendes.
 Craandijk, J., Haarlem. 1876.
 Cramer, Dr. N.A., Zwolle. 1892.
 Cramer, Dr. S., Amsterdam. 1882.
 Cremer, J.T., Amsterdam. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Daubanton, Dr. F.E., Utrecht. 1892.
 Deventer, Mr. C. Th. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Groningen. 1892.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage, 1875.
 Dompierre de Chauffepié, Dr. H.J. de, 's-Gravenhage. 1895.

Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Doorninck, P.N. van, Bennebroek. 1898.
 Dozy, Dr. G.J., 's-Gravenhage. 1874.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Drucker, Mr. H.L., 's-Gravenhage. 1890.
 Duker, Dr. A.C., Haarlem. 1884.
 Duyl, A.G.C. van, Amsterdam. 1896.
 Duyl-Schwartz, Mevrouw Th. van, Amsterdam. 1907.
 Dyserinck, Dr. J., 's-Gravenhage. 1871.

Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elias, Joh. E., Amsterdam. 1906.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Enschedé, Mr. Ch., Haarlem. 1904.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Es, Dr. A.H.G.P. van den, Amsterdam. 1865.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Haarlem. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Rotterdam. 1903.
 Eysinga (van), zie Bergh (van den).
 Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.

Fabius, A.N.J., Utrecht. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
 Faille (de la), zie Baart.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Feith, Jhr. Mr. J.A., Groningen. 1890.
 Feith, Jhr. Mr. P.R., 's-Gravenhage. 1867.
 Fijn van Draat, P., Utrecht. 1904.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., Middelburg. 1891.

Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Gebhard Jr., J.F., Amsterdam. 1885.
 Geer van Oudegein, Jhr. J.J. de, Utrecht. 1860.
 Geer, Dr. P. van, 's-Gravenhage. 1879.

- Gelder-van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Utrecht. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Utrecht. 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, Scheveningen. 1906.
 Gelderman-Boddaert, Mevrouw M., 's-Gravenhage. 1893.
 Geuns, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Gijsberti Hodenpijl, C.F., Vrijenban. 1907.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Rolduc. 1908.
 Godoy, Mejuffrouw Adèle J., Rotterdam. 1905.
 Goeje, Dr. M.J. de, Leiden. 1863.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Gooszen, Dr. M.A., Lochem. 1879.
 Gosler, W., Hilversum. 1887.
 Gosses, Dr. I.H., Amsterdam. 1907.
 Graaf, J.J., Ouderkerk a.d. Amstel. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gram, Joh. M.J., 's-Gravenhage. 1868.
 Gratama, Mr. S., 's Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groeneveldt, W.P., 's-Gravenhage. 1891.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Leiden. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.J.M. de, Leiden. 1893.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Amsterdam. 1904.
- Haan (de), zie Bierens.
 Hall, Mr. J.N. van, Amsterdam. 1872.
 Hamelberg, J.H.J., Maarssen. 1901.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haspels, G.F., Rotterdam. 1899.
 Hasselt, A.L. van, Zeist. 1881.
 Heeres, Mr. J.E., Leiden. 1890.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Schiedam. 1903.

- Heimans, E., Amsterdam. 1906.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Helten, Dr. W.L. van, Groningen. 1873.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Hensbroek (van), zie Boele.
 Hensen, Dr. A.H.L., Warmond. 1898.
 Herderscheê, Dr. J., 's-Hertogenbosch. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hettema, zie Buitenrust.
 Heuff Az., J.A., Tiel. 1878.
 Heyst, D.F. van, 's-Gravenhage. 1864.
 Hezenmans, J.C.A., 's-Hertogenbosch. 1891.
 Hodenpijl, zie Gijsberti.
 Hoefler, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeve, G.J. van der, Zomeren. 1902.
 Hoëvell, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Jonkvrouw A. van, 's-Gravenhage. 1902.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Leiden. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hoogvliet, W., Haarlem. 1871.
 Hora Siccama (Jhr. Mr. D.G.), zie Rengers.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1881.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Hugenholtz Jr., P.H., Amsterdam. 1873.
 Huizinga, Dr. J., Groningen. 1903.
 Hulsman, G., Groningen. 1903.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Hylkema, Dr. C.B., Haarlem. 1904.
- Idsinga, Mr. J.W.H.M. van, 's-Gravenhage. 1896.
 IJsselt (van), zie Sasse.
 IJzerman, J.W., Wassenaar. 1892.

- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Jansen, H.G., 's-Gravenhage. 1854.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Amsterdam. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jong (J. de), zie Josselin.
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jonge (de), zie Kiewiet.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Groningen. 1905.
 Joosting, Mr. J.G. Ch., Assen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Leiden. 1903.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
- Kaay, Mr. W. van der, Scheveningen. 1874.
 Kalf, J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Leiden. 1884.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. C.M., Maarssen. 1873.
 Karsten, Dr. H.T., Amsterdam. 1902.
 Kate Jr., J.J.L. ten, Overveen. 1887.
 Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kern, Dr. J.H.C., Utrecht. 1861.
 Kesper, Dr. L.A., Gouda. 1903.
 Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.
 Kesteren, C.E. van, Bussum. 1881.
 Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.
 Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
 Kleine, zie Smit.
 Kluyver, Dr. A., Leiden. 1885.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Kok, Dr. A.S., 's-Gravenhage. 1863.
 Kollwijn, A.M., Amersfoort. 1884.
 Kollwijn, Dr. R.A., Amsterdam. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., Arnhem. 1892.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Kossmann, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1901.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.

- Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Krämer, Dr. F.J.L., 's-Gravenhage. 1893.
 Kramp, F.G., Leiden. 1895.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kruitwagen, P. fr. Bon., Woerden. 1908.
 Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
 Kruyf, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1882.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kulk, T.C. van der, 's-Gravenhage. 1875.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
- Lake, K., Leiden. 1908.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Amsterdam. 1890.
 Lange, Daniël de, Amsterdam. 1889.
 Langeraad, Dr. L.A. van, Lekkerkerk. 1894.
 Lapidoth, F., 's-Gravenhage. 1891.
 Lapidoth-Swarth, Mevrouw S. Hélène, 's-Gravenhage. 1893.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz, C.J., Leiden. 1892.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leendertz, W.J., Amsterdam. 1892.
 Leent, F.H. van, Gouda. 1880.
 Leersum, Dr. E.C. van, Leiden. 1905.
 Leeuwen Jr., Dr. J. van, Leiden. 1888.
 Leignes Bakhoven, Dr. H.G.A., Deventer. 1888.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, L., Groningen. 1878.
 Levy, Mr. J.A., Amsterdam. 1877.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Liefsting, zie Coninck.
 Lijnden (van), zie Melvil.
 Limburg, zie Roest van Limburg.
 Limburg Stirum, Mr. O.J.H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1887.
 Linden (van der), zie Cort.
 Löhnis, F.B., 's-Gravenhage. 1893.
 Loenen Martinet, J. van, Bussum. 1878.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Amsterdam. 1883.
 Lohman, zie Savornin.
 Loke, Mejuffrouw Dr. M.E., Groningen. 1907.

- Loosjes, V., Sneek. 1889.
 Loup, zie Macalester.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
- Macalester Loup, Mr. R., Hilversum. 1880.
 Mackay, Mr. AE. Baron, 's-Gravenhage. 1888.
 Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Utrecht. 1894.
 Marchant, Mr. C.A., Velp, (Geld.). 1891.
 Margadant, J., 's-Gravenhage. 1863.
 Marius, Mejuffrouw G.H., 's-Gravenhage. 1907.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Martinet, zie Loenen.
 Matthes, Dr. B.F., Nijmegen. 1860.
 Mees, Mr. M., Rotterdam, 1897.
 Mees R. Az., Dr. R.P., Rotterdam. 1875.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Melvil Baron van Lijnden, Mr. R., 's-Gravenhage. 1889.
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Metz-Koning, Mevrouw M., Vaassen. 1906.
 Meulen, R. van der, Rotterdam. 1886.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, B. van, Rotterdam. 1880.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Mey, H.W. van der, Leersum. 1886.
 Meyboom, Dr. H.U., Groningen. 1884.
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyier, W. de, Arnhem. 1874.
 Meys, P.C.J., Arnhem. 1877.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moes, E.W., Amsterdam. 1888.
 Molhuysen, Dr. P.C., Leiden. 1897.
 Moorrees, F.D.J., Buurmalsen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. J.W., Utrecht. 1888.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.

- Muller Hz., Mr. S., Rotterdam. 1889.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, Dr. S.A., Amsterdam. 1860.
 Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Kampen. 1875.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neve, Mejuffrouw L. de, 's-Gravenhage. 1893.
 Nieuwbarn, M.C., Nijmegen. 1906.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (Mr. J.), zie Domela.
 Nieuwenhuyzen, W.C., 's-Gravenhage. 1899.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Th., Rotterdam. 1887.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Nouhuys, W.G. van, 's-Gravenhage. 1888.
- Obreen, A.L.H., 's-Graveland. 1888.
 Offerhaus Lz., Dr. J., 's-Gravenhage. 1883.
 Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Ophuysen, Ch. A. van, Leiden. 1906.
 Oppenraay, Dr. R. van, Katwijk a.R., 1908.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Otto, W., 's-Gravenhage. 1883.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
 Oyen (van), zie Vorsterman.
- Penning, L., Apeldoorn. 1907.
 Perk, M.A., 's-Gravenhage. 1874.
 Peters, C.H., 's-Gravenhage. 1896.
 Petit, L.D., Leiden. 1880.
 Pierson, H., Zetten. 1878.
 Pierson, Mr. N.G., 's-Gravenhage. 1864.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Pont, zie Maclaine.
 Postmus, J., Amsterdam. 1908.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Quack, Mr. H.P.G., Amsterdam. 1862.

- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rees, R.P.A. van, Hilversum. 1885.
 Reiger, Mr. W.A., Groningen. 1891.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rengers, Mr. W.J. van Welderen Baron, Leeuwarden. 1891.
 Rhijn, Dr. C.H. van, Groningen. 1891.
 Rhijn- Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Ridder, Mr. N. de, Leiden. 1905.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijn, G. van, Rotterdam. 1904.
 Ritter, Dr. P.H., Utrecht. 1891.
 Robbers, H.J., Amsterdam. 1901.
 Röell, Jhr. Mr. J., 's-Gravenhage. 1889.
 Roest van Limburg, Th. M., Rotterdam. 1908.
 Rogge, Dr. IJ. H., Amsterdam. 1904.
 Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.
 Rouffaer, G.P., 's-Gravenhage. 1902.
 Royaards, W.C., Amsterdam. 1902.
 Royer, J.A., 's-Gravenhage. 1906.
 Rutgers, Dr. F.L., Amsterdam. 1883.
- Salverda de Grave, Dr. J.J., Groningen. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sassen, Arm., Amsterdam. 1886.
 Sassen, Aug., 's-Gravenhage. 1885.
 Saussaye (de la), zie Chantepie.
 Savornin Lohman, Jonkvrouw A. de, Scheveningen. 1897.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Schaaff, J.H.L. van der, Leiden. 1903.
 Scheurleer, D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, H.D.J. van, Nijmegen. 1901.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek, A. Baron, 's-Gravenhage. 1877.
 Schneider, J.F.L., Amersfoort. 1881.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.

- Schrijnen, Dr. Jos., Roermond. 1902.
 Siccama, zie Hora en Rengers.
 Sijthoff, A.W., Leiden. 1869.
 Sillem, Mr. J.A., Amsterdam. 1872.
 Simons-Mees, Mevrouw J.A., Amsterdam. 1906.
 Simons, L., Amsterdam. 1905.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, J.C. van, Deventer. 1882.
 Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Arnhem. 1900.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker, Dr. L.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Smidt, Mr. H.J., 's-Gravenhage. 1872.
 Smissaert, Jhr. Mr. H., 's-Gravenhage. 1903.
 Smit Kleine-Fastré, Mevrouw A., Doorn. 1905.
 Smit Kleine, F., Doorn. 1876.
 Snelleman, J.F., Rotterdam. 1903.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Leiden. 1894.
 Someren, J.F. van, Utrecht. 1888.
 Speyer, Dr. J.S., Leiden. 1882.
 Stellwagen, A.W., 's-Gravenhage. 1876.
 Sterck, J.F.M., Amsterdam. 1897.
 Sterck- Proot, Mevrouw J.M., Amsterdam. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage, 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stoffel, Dr. C., Nijmegen. 1882.
 Stoppelaar, Mr. J.H. de, 's-Gravenhage. 1860.
 Struycken, Mr. A.A.H., Amsterdam. 1905.
 Stuart, zie Verrijn.
 Stuers, Jhr. Mr. V.E.L. de, 's-Gravenhage. 1872.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, Roermond. 1906.
 Swaen, A.E.H., Groningen. 1899.
 Symons, Dr. B., Groningen. 1879.
- Ternooy Apèl, M.J., Amsterdam. 1908.
 Terwogt, Dr. W.A., Hoorn. 1888.
 Thijsse, J.P., Bloemendaal. 1906.
 Thorbecke, Mr. W., 's-Gravenhage. 1884.
 Tichelaar, Mr. P.A., Leiden. 1900.
 Tienhoven, Mr. G. van, Haarlem. 1872.
 Timmerman, J. AE. C.A., Amsterdam. 1896.

Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink, Dr. H.D., Arnhem. 1881.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., Amsterdam. 1898.

Uhlenbeck, Dr. C.C., Leiden. 1891.
 Uitterdijk, zie Nanninga.
 Ulfers, S., Rotterdam. 1907.

Valeton Jr., Dr. J.J.P., Utrecht. 1892.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Veen, Dr. S.D. van, Utrecht. 1889.
 Ven, Dr. E. van der, Haarlem. 1861.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. J., Leiden. 1873.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., 's-Gravenhage. 1900.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Utrecht. 1908.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vlucht, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel (Dr. K. de), zie Sneyders.
 Vogelsang, Dr. W., Utrecht, 1906.
 Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.
 Vollgraff, Dr. C.W., Groningen. 1907.
 Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.
 Vooy, Dr. C.G.N. de, Assen. 1902.
 Vorsterman van Oyen, A.A., Rijswijk (Z.H.). 1881.
 Vorsterman van Oyen, G.A., Aardenburg. 1873.
 Vos Az., Dr. G.J., Amsterdam. 1886.
 Vos, J.C. de, Amsterdam. 1884.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, J^o. de, Haarlem. 1872.
 Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Utrecht. 1905.

Waals, H.G. van der, Amsterdam. 1895.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum. 1907.
 Wageningen Jr., Dr. J. van, Groningen 1908.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.

- Wessem, Mr. A. van, Tiel. 1889.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariendaal bij Grave. 1903.
 Wildeboer, Dr. G., Leiden. 1888.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Winkler, Joh., Haarlem. 1875.
 Wolters, Meuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Woltjer, Dr. J., Amsterdam. 1883.
 Wormser, J.A., Amsterdam. 1900.
 Worp, Dr. J.A., Groningen. 1883.
 Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.
 Wybrands, C.N., Amsterdam. 1877.
- Zaayer Az., Dr. J., Rotterdam. 1894.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. IN NEDERLANDSCH-INDIË GEVESTIGD.

- Bonebakker, Dr. E., Semarang. 1906.
 Brink, A.J. ten, Bandjarnegara. 1875.
 Haan, Dr. F. de, Batavia. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., Malang. 1890.
 Louw, P.J.F., Weltevreden. 1896.
 Treub, Dr. M., Buitenzorg. 1890.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

- Adama van Scheltema, C.S., Parijs. 1908.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Brom, Dr. G., Rome. 1894.
 Cator-Schmidt auf Altenstadt, Mevrouw A., Constantinopel. 1905.
 Eymael, Dr. H.J., Ixelles (Brussel). 1888.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.

Knobel, F.M., Pretoria. 1906.
 Muller, Dr. P.J., Pretoria. 1898.
 Orbaan, Dr. J.A.F., Rome. 1907.
 Reiger, A.F.J., Meran. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Scheltema, zie Adama.
 Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.
 Vogel, Dr. J. Ph., Lahore (Br. Ind.). 1899.
 Vogel, L.A., Berlijn. 1905.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

*Banta, Th. M., New-York. 1900.

Bernhardt, Dr. E., Erfort. 1873.

*Bizio, Dr. L., Venetië. 1902.

Bode, Dr. W., Berlijn. 1873.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.

Borchgrave, E. Baron de, Weenen. 1867.

Boucherij, J., Antwerpen. 1901.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

Broeckaert, J., Dendermonde. 1907.

Brons Jr., B., Emden. 1903.

Busken Huet, Dr. G., Parijs. 1887.

*Carnegie, Andrew, New-York. 1900.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Chateleux, E.B.J. de, Antwerpen. 1888.

*Claeys, Dr. H., Gent. 1902.

Clercq, René de, St. Amandsberg (Gent). 1908

- Cock, A. de, Antwerpen. 1898.
 Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.
 Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
 *Coopman, Th., Schaarbeek (Brussel). 1901.
 Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.
 Coremans, Mr. E., Antwerpen. 1897.
- Daae, L., Christiania. 1885.
 Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
 *Dosker, Dr. H.E., Louisville, Ky. 1899.
 Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Duproix, I.I., Marseille. 1907.
 Duyse, Fl. van, Gent. 1890.
- *Edmundson, G., Londen. 1886.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 *Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
- Fischer, Dr. H. von, Tübingen. 1885.
 *Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 *Franck, Dr. J., Bonn. 1878.
 Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
 Fridericia, J.A., Kopenhagen. 1881.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
- Gaedertz, Dr. K. Th., Greifswald. 1888.
 Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Galland, Dr. G., Charlottenburg. 1893.
 Gengler, Dr. G.H., Erlangen. 1857.
 Gheldere, Jhr. Dr. K. de, Koekelare. 1895.
 Gittée, A., Pepinster. 1895.
 *Gittens, Fr., Antwerpen. 1907.
 Glaser, Dr. A., Berlijn. 1880.
 Goemans, Dr. L., Leuven. 1902.
 Goovaerts, A., Brussel. 1883.
 *Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Haeghen, Jhr. Dr. F. van der, Gent. 1880.
 *Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hansen, Dr. C.J., Antwerpen. 1875.
 Harrison, F., Elm Hill, Hawkhurst (Engl.). 1900.

- Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engeland). 1880.
 Heuvelmans, Mr. Flor., Antwerpen. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 *Hofmeyr, J.H., Kaapstad. 1904.
 *Hofmeyr, Dr. N.J., Stellenbosch. 1904.
 Holder, Dr. A., Karlsruhe 1884.
 *Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 Huet, zie Busken.
 Hymans, H., Brussel. 1906.
- Ipsen, Alfr., Kopenhagen. 1905.
- Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.
 Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Jonsson, E., Kopenhagen. 1864.
 Joos, Am., St. Nikolaas (Waas). 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- Kelle, Dr. J., Praag. 1875.
 Keller, Dr. L., Charlottenburg. 1885.
 *Kestell, J.D., Ficksburg. 1904.
 *Kohlschmidt, Dr. O., Mönchenholzhausen (Weimar). 1906.
 Kurth, Dr. G., Luik. 1898.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Laspeyres, Dr. E.H. Th., Giessen. 1863.
 Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.
 Lecky - Baronesse van Dedem, Mevrouw de Wed. E., Londen. 1900.
 *Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.
 Lee, M.H. van, Brussel. 1876.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Berlijn. 1893.
 Legrand, L., Parijs. 1895.
 *Lodewyckx, Dr. A., Stellenbosch. 1904.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.
 Low, Seth, New-York. 1900.
 *Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 Martin, Dr. E., Straatsburg. 1870.
 Meert, Hipp., Gent. 1899.
 Menne, Dr. K., Borbeck (Rheinl.). 1906.
 Meyer, Dr. Leo, Göttingen. 1871.
 Meyer, Paul, Parijs. 1878.
 Michel, Emile, Parijs. 1892.
 Minnaert, G.D., Gent. 1874.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 *Montagne, V.A. Dela, Antwerpen. 1907.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Murray, Andr., Wellington (Kaapkolonie). 1904.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 *Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.
 Nippold, Dr. F., Jena. 1867.
 Nippold, Dr. W.K.A., Bern. 1901.
 *Noppen, Leonard Charles van, Hartford (Conn.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
 Oordt, J.F. van, Newlands (Kaapstad). 1901.
 Osthoff, Dr. H., Heidelberg. 1883.
- Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. De, Gent. 1881.
 *Pennypacker, Dr. S.W., Harrisburg (Pennsylvania). 1901.
 Périer, O., Brussel. 1877.
 Pernot, Dr. H., Fontenay-sous-Bois. 1907.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 *Post, C.W.H. van der, Philippolis (Transoranje). 1908.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 *Putnam, Mejuffrouw Ruth, New-York. 1896.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 *Rachfahl, Dr. F., Giessen. 1907.
 Reifferscheid, Dr. A., Greifswald. 1881.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 Rodenberg, Dr. J., Berlijn. 1881.
 *Rooses, Max, Antwerpen. 1871.

- Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 Rudelsheim, Dr. M., Antwerpen. 1907.
- Sabbe, J., Brugge. 1897.
 Sabbe, Dr. M., Mechelen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scholten, Dr. R., Kleef. 1888.
 *Schröder, Dr. C., Schwerin, 1881.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Antwerpen. 1903.
 *Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 *Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
 Steyn, M.T., Kaalspruit (Bloemfontein). 1907.
- *Teirlinck, Is., St.-Jans Molenbeek (Brussel). 1901.
 Theal, G. McCall, Kaapstad. 1882.
 Toit, S.J. du, Paarl. 1884.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, H., Ingoyghem. 1903.
 Versnaeyen, K., Brussel. 1871.
 *Viljoen, Dr. W.J., Stellenbosch. 1899.
 Vlaminck, A.L. de, Elsene (Brussel). 1877.
 Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 *Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 *Waddington, A., Lyon. 1898.
 Walther, Dr. C.H.F., Hamburg. 1899.
 Wattez, Omer, Doornik. 1905.
 Weale, W.H. James, Londen. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 White, Andrew D., Ithaca (State of New-York). 1900.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.

- Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
Wijck, Rob. A. van, New-York. 1900.
*Willems, Dr. A., Brussel. 1870.
Willems, Mr. L., Gent. 1896.
Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
*Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
Zenuti, E., Florence. 1905.

Mededeelingen.

Over het denkbeeld van een kunstmatige internationale taal.

Het is niet in den allerjongsten tijd dat men voor het eerst de vraag heeft gesteld of het mogelijk zou zijn, met opzet een taal te ontwerpen waarvan alle beschaafde volken zich zouden kunnen bedienen. Reeds in de 17de eeuw heeft men over dat vraagstuk nagedacht, en sinds dien tijd heeft men een groot aantal systemen ontworpen. De meeste zijn bij het publiek onbekend gebleven, slechts over twee er van heeft men sinds 1880 veel hooren spreken, nl. over dat van pastoor Schleyer, die zijn wereldtaal *Volapük* heeft genoemd, en over het *Esperanto* van Dr. Samenhof. Beide systemen hebben veel aanhangers gevonden, zeker niet alleen doordat zij op zichzelf zooveel verdienstelijker waren dan andere, maar vooral doordat zij schenen te voorzien in een behoefte die vroeger niet zoo sterk was.

Twee Fransche geleerden, Couturat en Leau, hebben een werk geschreven waarin alle systemen critisch worden behandeld, en dat zij genoemd hebben *Histoire de la langue universelle* (a^o. 1903). Die titel is wel wat onjuist, want er kan alleen sprake zijn van verschillende op elkaar volgende constructies, waarvan er ook op dit oogenblik nog geen enkele in algemeen gebruik is. Maar het denkbeeld is nu onder de aandacht gekomen van velen, uitvoerige beschouwingen zijn er over ten beste gegeven,

en het kan de moeite waard zijn zich daardoor te laten inlichten.

De plannen voor een kunstmatige wereldtaal zijn gunstiger ontvangen, naarmate men in het toenemend internationaal verkeer van het verschil der talen meer last heeft gekregen. Die last is volgens sommigen op dit oogenblik zóó groot dat hij ondragelijk wordt. Het zal voor de meeste menschen moeilijk zijn die stelling zoo in het algemeen te beoordeelen, aangezien men gewoonlijk slechts op een zeer beperkt gebied eigen ondervinding heeft. Ik wil hier alleen iets opmerken over het verschil van taal bij de beoefening der wetenschap, omdat ik mij van dit geval nog het gemakkelijkst een voorstelling kan maken. Het aantal volken, dat aan de beoefening der internationale wetenschap deelneemt, wordt aldoor grooter, maar sinds de 19de eeuw ook het nationalisme. Meer dan vroeger stelt men er prijs op te schrijven in zijn eigen taal. Geen man van studie die de bezwaren daarvan niet nu en dan ondervindt. Een geleerde kan allicht in de noodzakelijkheid komen heden een stuk te moeten lezen in het Italiaansch, morgen een in een Slavische taal, en het overmorgen te moeten betreuren dat hij geen Hongaarsch kent. Gewichtige stukken worden soms vertaald, maar in hetgeen onvertaald blijft, gaat misschien veel belangrijks verloren. Ter bevordering van de internationale gemeenschap is men op het denkbeeld gekomen buitenlandsche geleerden uit te noodigen tot het houden van voordrachten, maar, zooals Prof. Diels opmerkt¹, gaat dit in Duitschland niet zonder groote moeilijkheden: de studenten verstaan de vreemde taal niet genoegzaam om den spreker te kunnen volgen in diens

1 *Internationale Aufgaben der Universität*, blz. 15.

eigen taal, en de geleerden die men het liefst zou hooren, hebben niet altijd bekwaamheid of genegenheid om zich van een andere taal dan hun moedertaal te bedienen. Ook de correspondentie en het gesprek tusschen geleerden van verschillende nationaliteit worden volgens Schuchardt door het verschil van taal zeer belemmerd: men begrijpt elkaar niet, en in het debat is hij die een vreemde taal moet gebruiken, tegenover hem die zijn moedertaal spreekt in een zeer ongunstige conditie. En zelfs voor een volk als het onze, dat op school ten minste drie vreemde talen leert, is die last grooter dan menigeen toegeeft. Want het moge waar zijn, dat wij niet zonder gemak Fransch, Duitsch en Engelsch lezen, wij voelen maar al te goed hoeveel moeilijker het is die talen bij benadering correct te schrijven; ze inderdaad goed en vloeiend te spreken is iets dat niet zoo dikwijls voorkomt, tenzij met ééne enkele daarvan, en dan meestal tengevolge van bijzondere omstandigheden.

En nog zou men de moeite, aan het leeren van vreemde talen besteed, ten volle beloond achten, indien het inderdaad volkomen waar was, dat men zooveel malen een mensch is als men talen verstaat. Doch die treffende spreuk is, zooals meer spreuken, slechts bij benadering juist. Naast eigenaardige, zuiver nationale gevoelens en denkbeelden, waarvoor alleen de eigen taal den zuiveren vorm kan geven, wordt ook een gelijksoortig, internationaal denken door verschillende talen uitgedrukt, en daarbij is het verschil van vorm eigenlijk zonder waarde. Is er eenig verschil tusschen *het is mooi weer* en *il fait beau temps*? Behoeft er eenig verschil te zijn tusschen een eenvoudig, zakelijk bericht in een Fransche courant en in een Nederlandsche? Proeft men in het eene altijd een Hollandschen geest, in het andere een Franschen?

Niemand zal het beweren. Vooral in een zuiver internationaal domein als dat van de wetenschap treft ons die bewerkelijke veelvormigheid: de Duitschers spreken van *lautgesetze*, de Franschen van *lois phonétiques*; beiden zeggen volkomen hetzelfde, en het zou wel zoo beknopt wezen, wanneer beiden dat identieke begrip in een zelfden vorm uitdrukten. Die eenvoudige waarheid wordt dan ook door niemand bestreden. De vraag is alleen maar: kan men iets doen om het kwaad te verhelpen? En op die vraag geeft niet ieder hetzelfde antwoord. Het eenvoudigste zou zijn, een der bestaande levende talen te promoveeren tot de taal van het internationale leven. Men kan zeggen dat het Fransch, althans in de 18de eeuw, en ook nog wel in de 19de, dien hoogen rang heeft bekleed. Maar zeer natuurlijke oorzaken hebben het Fransch dien rang doen verliezen. Nog in 1807 verschenen, zooals Diels opmerkt,¹ de verhandelingen der Academie te Berlijn in het Fransch, maar toen ook voor het laatst, en na 1870 heeft ook in de diplomatie het Fransch niet meer zijn monopolie kunnen handhaven. Alle Europeesche volken, ook de kleine, zijn nu zeer nationalistisch gestemd, en al mogen ook nu en dan b.v. Nederlandsche of Scandinavische geleerden in het Duitsch, Fransch of Engelsch schrijven, de Duitschers, Franschen, Engelschen, vaak ook de Russen, Italianen en meer andere volken nog, verkiezen zich slechts van hun eigen taal te bedienen.

Meermalen heeft men beweerd, dat in elk geval de kleine volken zich wel naar de groote konden schikken zonder hun gevoel van eigenwaarde te kort te doen: indien zij voor hunne geschriften van internationaal belang altijd Duitsch, Fransch of Engelsch gebruikten, dan zouden

1 A.w., blz. 18.

zij daarmee de wetenschap een dienst bewijzen en ook hun eigen roem bevorderen; beoefenen de Nederlandsche geleerden hunne wetenschap alleen in het Nederlandsch, dan zullen misschien zeer verdienstelijke geschriften onopgemerkt blijven. En nog erger wordt het, indien de Hongaren slechts in het Hongaarsch, de Finnen alleen in het Finsch hunne ontdekkingen bekend maken. Doch sinds de 19de eeuw is dit bijna een eisch geworden van het nationaal eergevoel. Indien het dus thans zelfs niet mogelijk is het Duitsch, Fransch en Engelsch te maken tot de drie eenige Europeesche talen van het internationaal verkeer, dan is het nog veel minder doenlijk ééne van die drie tot dien rang te verheffen.

Maar zou men dan het Latijn niet opnieuw daarvoor kunnen gaan gebruiken? Wie die vraag stelt, zal allereerst denken aan het Latijn als taal voor de wetenschap, hoewel sommigen inderdaad hebben gevraagd of het Latijn ook voor een nog grooter en ruimer verkeer niet dienstig zou kunnen zijn. Vele geleerden echter willen er zelfs voor de wetenschap niet meer van hooren; het Latijn moge in vroeger tijd de internationale taal zijn geweest, de gedachtengang der moderne geleerden is niet meer in het Latijn weer te geven, alleen enkele professoren in de classieke philologie kunnen het nog spreken, en zooals Diels het uitdrukt, 'man will nun einmal von dem alten Pedantenlatein nichts mehr hören'.¹ Ja, hij deelt zelfs mede dat toen niet lang geleden een Fransch geleerde een honderdtal collega's naar hunne meening op dit punt vroeg, zelfs de classieke philologen zich tegen het Latijn verklaarden. Nu is dit misschien niet zoo moeilijk te begrijpen. Immers de latinisten kunnen allicht geen ge-

1 A.w., blz. 18.

noegen nemen met al de vrijheden die men zich zou willen veroorloven, en zeker wel niet geheel ten onrechte heeft men gezegd, dat de Renaissance, door aan de beoefenaars van het Latijn een classieken vorm als ideaal voor te stellen, het practisch gebruik, zooals het in de middeleeuwen bestond, veel moeilijker heeft gemaakt. Zij, die nu nog het Latijn weer zouden willen zien ingevoerd, zouden echter verlangen, dat men het geheel naar de behoeften van het moderne leven mocht hanteeren, met alle neologismen die men niet zou kunnen missen en met een allereenvoudigste syntaxis. Volgens Bréal heeft men te Oxford het eerst beproefd zich in zulk een Latijn te oefenen¹, en hij merkt op, dat de Franschen alle reden zouden hebben om zulke plannen te steunen, daar die taal, waarin men b.v. zou zeggen *Unio postalis universalis*, al spoedig heel veel op Fransch zou gelijken, en dus in een anderen vorm aan het Fransch den verloren voorrang zou teruggeven. Men heeft dan ook een *Societas internationalis Latinitatis modernae* willen stichten², maar het plan is niet geslaagd, ten deele hierdoor dat men het Latijn ook voor alle voorvallen uit het dagelijksch leven wilde pasklaar maken.

Sommigen zullen zeggen: hoe jammer, want hoeveel dienst heeft men van het Grieksch en Latijn nog iederen dag. Is de wetenschap niet sinds eeuwen en ook nu nog gewoon die oude talen te baat te nemen om nieuwe termen te maken? Wanneer men maar niet vasthoudt aan de eischen van het classicisme, dan zijn zij immers een mijn waaruit men telkens weer nieuwe vormen kan opdiepen. Wanneer *changement phonétique* een term is

1 *De l'enseignement des langues anciennes*, blz. 27.

2 Couturat et Leau, *a. w.*, blz. 518.

van de levende taal der wetenschap, zou dan *mutatio phonetica* niet een levende term kunnen worden? Mij dunkt, de uitdrukking van de technische termen der hedendaagsche wetenschap zou zulk een groot bezwaar niet zijn. In de levende talen gaat ook niet alles even gemakkelijk. De termen der nieuwere taalwetenschap b.v. zijn stellig voor het grootste deel van de Duitschers afkomstig, en andere volken zijn telkens gedwongen in hun eigen taal een equivalent van een Duitschen term te bedenken. Dit is vaak zeer moeilijk, want het is telkens de vraag wat men wel en wat men niet kan zeggen. De term *lautverschiebung* b.v., die voor zekere verschijnselen in het Germaansch zoo gewoon is, wordt in het Engelsch tegenwoordig vertaald met *consonant-shift*, in het Fransch laat men hem maar onvertaald, althans ik zie dat Meillet nog in 1903 sprak van 'les lois de la *lautverschiebung*'. Is het nu zooveel gemakkelijker daarvoor een term te bedenken in het kieschkeurige Fransch, dan in een Latijn waarin men niet de vormen van een bepaalde periode heeft te eerbiedigen, en waarin eigenlijk alles zou geoorloofd wezen wat men onderling goedvond? Kon men in dat wetenschappelijk Latijn niet zoo vrij zijn als b.v. in het Fransch en Engelsch, die *locomotion* hebben ingevoerd; en wanneer men *lautverschiebung* wilde uitdrukken met *locomotie phonetica*, moest dit dan verboden zijn?

Verschillende geleerden hebben inderdaad de invoering van het Latijn als mogelijk beschouwd. Doch op dit oogenblik is, naar ik meen, het grootste bezwaar, dat voor zeer vele geleerden het Latijn een door en door doode taal is, waarin zij ook die gedachten niet kunnen uitdrukken, die een latinist met het grootste gemak in het Latijn zegt. Het vermogen om Latijn te schrijven

wordt door de hedendaagsche opvoeding niet begunstigd, en menigeen zou heel wat tijd moeten besteden om hier aan zeer matige eischen te voldoen. Menigeen zou er zich eerst dan aan kunnen wagen, wanneer eenmaal een vakliteratuur in zulk modern Latijn was ontstaan, waarvan hij het spraakgebruik practisch kon aanleeren, een spraakgebruik waarvoor gaandeweg regelen zouden worden vastgesteld, min of meer afwijkende van hetgeen wij op school hebben geleerd. Doch vooral in den eersten tijd zou men het Latijn leeren door de studie der classieke taal, en daaraan zou men herinneringen overhouden.

Stel nu dat een Franschman in zulk modern Latijn wilde uitdrukken den volgenden zin, waarmee de voorrede van zeker boek begint: ‘ce livre a un objet très limité’, dan zou hij wel willen schrijven: ‘hic liber habet objectum valde limitatum’. Maar terstond zal hij zeggen: dat is eigenlijk geen Latijn, dat is Fransch in een onmogelijken Latijnschen vorm; en hij zal zich afvragen: hoe zegt men dat in zuiver en goed Latijn? Hij zal herinneringen hebben aan Cicero, en zich deftig trachten uit te drukken, b.v. aldus: ‘Exiguum erat et parvum id quod mihi hunc librum scribenti ante oculos versabatur’; maar iets dergelijks verwerpt hij terstond. Hij wil iets veel korters, maar het moet sierlijk zijn, b.v.: ‘Exiguus finibus argumentum hujus libri continetur’: maar neen, ook dat klinkt voor hem niet natuurlijk; waarom niet kort en bondig: ‘Exiguum est hujus libri propositum’? Kan men dat zeggen? Maar zoodra hij zich dat afvraagt, kan hij geen zin meer schrijven, want hij weet niet met voldoende zekerheid wat men in zoogenaamd ‘goed Latijn’ al of niet zeggen kan. Uit het werk van Couturat heb ik gezien, dat dit inderdaad het bezwaar is, dat de voorstanders van een modern Latijn niet konden te boven

komen: woorden als *publicitas*, *aristocraticus*, *minister instructionis publicae* durfde men niet zonder aanhalingsteekens of cursieve letters gebruiken, en één schrijver durfde dien minister niet anders aanduiden dan met ‘qui hodie adulescentibus erudiendis publice in Gallia praeest’. De kansen voor het Latijn staan dus blijkbaar slecht. Het vormen van nieuwe woorden, deels met behulp van elementen uit het Grieksch, zou men desnoods kunnen goedkeuren; maar hoe meer vrijheden men neemt met de constructies, hoe meer men daarbij eenvoudig de moderne talen nabootst, hoe minder dat Latijn op Latijn zal gelijken, zelfs al zouden al de woorden, die men gebruikt, in een Latijnsch woordenboek zijn te vinden. Het gezond verstand moet zich er tegen verzetten, datgene wat in een moderne taal is gedacht, niet weer te geven in een equivalent zuiver Latijn, maar het woord voor woord in min of meer zuiver Latijnsche woorden over te brengen; men schrijft dan een moderne taal in een bewerkelijken vorm en zal ten slotte over zijn eigen dwaasheid lachen. Met het Latijn zal het dus blijven gaan als tot dusverre: voor de behandeling van wetenschappelijke onderwerpen zal het in gebruik blijven, maar alleen bij hen die de taal machtig zijn, bij philologen en sommige andere beoefenaars van historische vakken.

Maar thans komt men tot de vraag die voor den taalkundige ook een theoretisch belang heeft: zou het mogelijk zijn een kunstmatige taal te construeeren die in de practijk is te gebruiken? Zou zulk een taal door verschillende volken kunnen gesproken worden zóó dat men elkander altijd kon verstaan? En in welke gevallen zou men zich van zulk een taal kunnen bedienen? Bij het stellen van die vragen kan men onbeslist laten of het bestaan van zulk een taal nu inderdaad zooveel gemak zou opleveren

als de hartstochtelijke voorstanders er van verwachten, of de in de practijk noodzakelijke taalstudie zoo merkbaar zou worden vereenvoudigd. Het is wel te begrijpen, dat de taalgeleerden over het algemeen niet geneigd zijn zulk een constructie voor practisch mogelijk te houden, en evenmin dat tot dusverre nog bijna nooit een taalgeleerde zulk een plan heeft ontworpen. Door hunne diepe studie beseffen zij ten volle, dat een waarlijk levende taal een zeer samengesteld verschijnsel is, dat in den loop der geschiedenis aldoor verandert door oorzaken die ons grootendeels onbekend zijn, en waarbij de menschelijke willekeur en het menschelijk overleg maar weinig in aanmerking komen. In die levende talen worden in een bepaalde periode alle vormen op een bepaalde wijze gebruikt, en die vaste gewoonte heeft met andere maatschappelijke gewoonten groote overeenkomst. Die vaste gewoonten met elkaar bepalen op een gegeven oogenblik het correcte gebruik. In het Fransch moet men zeggen, hoe dit dan ook komt, *il fait froid* en niet *il est froid*, want zóó is het gebruik van de Franschen, en schrijft een vreemdeling hunne taal, dan moet hij zich schikken naar wat de Franschen gewoon zijn.

Stel dat nu op dit oogenblik een kunstmatige taal werd gemaakt en algemeen werd aangenomen, zoodat men inderdaad kon zeggen dat zij leefde, hoe zou zij dan in het leven blijven? Zij zou dan als iedere levende taal langzamerhand veranderen, er zouden groote dialectische verschillen in komen wanneer zij door een aantal volken werd gebruikt, en wie zou zeggen wat in elk geval de ware beteekenis en de juiste vorm was in die taal die niemands particulier eigendom was of ooit geweest was? Er moet een autoriteit zijn die zegt: dit is goed en dat is fout. Zoo begreep het indertijd pastoor Schleyer, die

als uitvinder van zijne wereldtaal daarvan alleenheerscher wilde blijven, en door zijn tyrannie ten slotte al zijn aanhangers verloor. Zoo begrijpen het ook thans de georganiseerde voorstanders van een wereldtaal, die het hoogste gezag tot tweemaal toe hebben willen opdragen aan de internationale Associatie der Academiën, die deze opdracht evenwel niet heeft aanvaard.

Men kan dus zeggen dat diegenen, wier goedkeuring en ondersteuning in dit geval toch de meeste waarde zou hebben, de linguïsten, van het plan eener wereldtaal over het algemeen niet willen hooren, en dat de geestdrift van duizenden minder bevoegde voorstanders daartegenover machteloos blijft, althans tot dusverre. Nog onlangs heeft een bekend hoogleeraar te Leipzig, Brugmann, niet zonder eenige ironie betoogd¹, waarom de mannen van het vak van al die fraaie plannen niet veel verwachting kunnen hebben. Doch nu is het opmerkelijk dat er onder de voorstanders althans één geleerde is wiens naam luider klinkt dan die van vele anderen, nl. Schuchardt. Twee brochures heeft hij er over geschreven, in 1888 en in 1894²; bovendien heeft hij in 1904 een rapport uitgebracht³ aan de Academie te Weenen, die hem in 1902 had opgedragen haar in te lichten omtrent den loop van zaken. In deze drie stukken, waarvan het eerste zestien jaar ouder is dan het laatste, is Schuchardt zich zelf gelijk gebleven. Telkens betoogt hij weer, dat een kunstmatige wereldtaal niet alleen zeer gewenscht zou zijn, maar ook dat de theoretische beschouwingen, die men heeft gevoerd om de practische onmogelijkheid er van te bewijzen, door

¹ *Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen*, von Karl Brugmann und August Leskien (a^o. 1907).

² *Auf Anlass des Volapüks en Weltsprache und Weltsprachen*.

³ *Zie Almanach der kais. Akad. d. Wiss.*, 54. Jahrgang. 1904.

een vooroordeel worden bestuurd. Slechts aan één eisch, dien ook Brugmann hem stelt, heeft hij niet voldaan: hij is zelf niet met een systeem voor den dag gekomen. En die eisch is niet bepaald onbillijk. Immers - zoo zegt Brugmann - waarom laat Schuchardt een zoo moeilijk werk over aan schoolmeesters, pastoors, doctors en wie er al verder systemen voor werelddalen hebben gemaakt, systemen die alle min of meer onmogelijk en onpractisch zijn, en die misschien op dit oogenblik door een groot aantal gehoorzame leerlingen worden bestudeerd? Indien hij het met hen eens is, moet hij zelf het ware systeem veel beter kunnen vinden. Het is niet te ontkennen, dat Schuchardt deze quaestie slechts van uit de hoogte beschouwt, maar het is toch ook leerzaam te vernemen hoe de zaak zich aan hem op dat hooge standpunt vertoont, want inderdaad staat hij hooger dan vele van zijn genooten, zijn blik is ruimer, onbekrompener, over het gebied van de taal heeft hij een uitgebreid vergezicht. Zelfs wie niet gelooft dat hetgeen Schuchardt zich voorstelt verwezenlijkt kan worden, leest nog met de grootste belangstelling zijn opmerkingen, die van een zoo oorspronkelijk gevoel en van zulk een idealistische opvatting der wetenschap getuigen.

Er zijn toestanden in de wereld waarvan het vreemde en zonderlinge niet wordt beseft door den onnadenkende, maar waarover hij zich moet ergeren, die in een toenemende heerschappij over de verschijnselen der natuur de aangewezen taak ziet voor den menschelijken geest. Wanneer twee boeren uit eenigszins ver van elkaar gelegen dorpen elkaar niet kunnen verstaan, dan kan men daarin berusten: elk van hen leeft voort in zijn eigen kleine wereld, zij hebben met elkaar niet te maken. 'Aber - zoo gaat Schuchardt voort - ween zwei Welt-

leute, die nicht bloss in Tracht und Sitte, sondern auch in Bildung, Anschauungen, Lebenszwecken durchaus übereinstimmen, nur in den Mitteln dies kundzugeben sich unterscheiden, ist das nicht sehr befremdlich? Kurz, viel herzlicher als über das nagelneue Volapük könnte man über die uralte Sprachverschiedenheit des Menschengeschlechts lachen, die ja schon den Urvätern den Gedanken zu der kleinen Komödie vom babylonischen Thurmbau eingab.¹ Het werk der taalgeleerden is natuurlijk in de eerste plaats de geschiedenis der talen te bestudeeren, zoo goed mogelijk na te gaan op welke wijze het spreken der menschen aldoor verandert, en zich, indien het kan, rekenschap te geven van alle krachten die daarbij door elkaar heen werken. Maar volgt hieruit dat men, na met geduld en bescheidenheid dat historisch proces te hebben onderzocht, voor het object van het onderzoek een soort van machteloze en afgodische vereering moet hebben? Moet men zich er toe bepalen al die gewoonten in het spreken te eerbiedigen als producten van een historisch beloop dat boven menschenmacht verheven is? Is het een ongerijmd denkbeeld dat men in al die verschillende vormen zou zoeken naar het beste, het treffendste, het meest practische, en dat de man, die door zijn historische studie daarvan kennis heeft, nu zou trachten met dat beste zelf iets te construeeren dat vrij was van al die gebreken?

Men moet hier niet - zoo zegt Schuchardt - een plumpe tegenstelling maken tusschen de natuur en de kunst. De talen, die wij natuurlijke, levende talen noemen, zijn vol van kunstmatigheden, van gebruiken die door het gezag van stilisten, ja door de voorschriften van geleerde

1 *Auf Anlass des Volapüks*, blz. 33.

corporaties geregeld zijn, en voor menigeen is reeds zulk een taal in haar geheel iets kunstmatigs. Een man uit Holstein en een man uit Beieren zullen beiden de algemeene Duitse taal gebruiken, die voor hen beiden een soort van neutrale 'Weltsprache' is tegenover de dialecten van Neder- en Opperduitschland die zij spreken in hun eigen kring. Zou het op den duur onmogelijk zijn een stap verder te gaan en een taal te scheppen die, boven en naast elks moedertaal, kon dienen om datgene uit te drukken wat tot de internationale denkbeelden behoort? Het innige, het zuiver persoonlijke, de wereld van het intieme leven zou zich natuurlijk in zulk een taal niet kunnen uiten, en wie verlangt dat in een kunstmatige wereldtaal gedichten zouden geschreven worden, bewijst òf dat hij den aard van het vraagstuk in het geheel niet begrijpt, òf dat hij denkt aan een al te verre toekomst, waarin die kunsttaal door de gewoonte tot natuur zou zijn geworden. Anderen mogen er anders over oordeelen, Schuchardt zegt zeer stellig: 'Eine Weltsprache liegt durchaus in der Richtung unserer praktischen Bedürfnisse; sie erscheint als die Ergänzung, als die Krönung unserer internationalen Einrichtungen. Aber eine Weltsprache ist auch - weit entfernt den Spott der Gelehrten zu verdienen - ein wissenschaftliches Desiderat'.

Zijn er nu eenige beginselen waaraan men zich bij zulk een constructie zou moeten en willen houden? Zeer zeker. Het zou vooreerst van groot belang zijn dat die taal niet slechts op het papier zou bestaan, maar ook uitgesproken kon worden, zooveel mogelijk door verschillende volken op dezelfde wijze of ten minste zóó dat zij elkaar konden begrijpen. Daartoe zou het klankstelsel zo goed als geen klanken moeten hebben die sommige volken in hunne taal niet bezitten en daardoor niet of zeer moeilijk kunnen

zeggen. Moet die taal ook dienen b.v. voor Franschen en Engelschen, dan zullen de klanken *ch* en *g* er niet of nagenoeg niet in moeten voorkomen. Ook de dentale spiranten

ʃ

en

ʒ

zouden ondienstig zijn, de *ʒ* zou ook aan sommige volken heel wat moeite geven, en de *ʃ* kent wel ieder die Fransch heeft geleerd, maar de Duitschers b.v. maken er gewoonlijk een *š* van, en naast een *š* zou de *ʒ* dus bij hen verwarring kunnen geven. Eenige inspanning mag men natuurlijk verlangen, maar het is practisch deze zoo gering mogelijk te maken. Wat de vocalen betreft kan men opmerken, dat het moeilijk is een vocaal die niet het hoofdaccent heeft zeer duidelijk te laten hooren. In principe zou het dus verkeerd zijn een taal te construeeren waarbij in sommige vormen dergelijke vocalen voor de beteekenis van die vormen van veel belang waren.

Hoe zal de grammatica der wereldtaal moeten uitvallen? Denkt men in de eerste plaats aan een internationale taal voor volken die met Indogermaansche talen bekend zijn en deze spreken, dan kan over zekere voorname punten bijna geen verschil van gevoelen mogelijk zijn. Een aantal onderscheidingen in de levende talen zijn wel is waar historisch te begrijpen en wij moeten ze als bestaande feiten aannemen, voor de practijk zijn zij dikwijls zonder eenig nut. Men zegt in het Duitsch *hund-hunde*, maar *wald-wälder*, *fürst-fürsten* enz. Iets dergelijks zou men in een geconstrueerde wereldtaal natuurlijk niet invoeren. Een aanduiding van het meervoud zal men niet kunnen missen, hoe men die dan ook moge maken, maar men zal trachten met ééne enkele wijze van uitdrukking te volstaan. Het grammatisch geslacht zal men volkomen overtollig vinden. In het Fransch is b.v. *le bon soldat* naast *la bonne femme* iets dat men op dit oogenblik maar

niet naar willekeur kan vereenvoudigen; doch moest men een taal maken, dan zou men die erfenis van het voorgeslacht niet aanvaarden. Kortom, men denkt onwillekeurig aan een grammatica als die van het Engelsch, maar nog zeer vereenvoudigd. Want niet alleen heeft ook het Engelsch nog vele zoogenaamde ‘onregelmatigheden’, maar ook in het regelmatige *I speak - he speaks* is in den 3^{en} persoon de *s* overtollig. De geschiedenis van het Indogermaansch en zeker ook die van andere taalgroepen zou hier den weg wijzen. Men vindt een steeds doorgaande vereenvoudiging van het zuiver formeele in zooverre het voor den rijkdom en de verscheidenheid der gedachten van geen belang is. En die vereenvoudiging zou nog veel sneller gaan, indien de kracht der gewoonte niet zoo sterk was. Al zou men deze algemeene beginselen nu ook op oneindig veel manieren kunnen uitwerken en toepassen, over die beginselen zelf is weinig verschil van gevoelen.

Veel lastiger is de vraag hoe men het lexicon van de wereldtaal zal construeeren, het magazijn van vormen dat volgens die zeer eenvoudige grammatica zal worden beheerd. Er zijn ontwerpers geweest die alle begrippen hebben willen uitdrukken door klankverbindingen die niet de minste overeenkomst hadden met bestaande woorden, maar die volgens bepaalde beginselen opzettelijk werden gekozen. Het is minder noodig daarover uit te weiden, omdat men thans vrijwel algemeen de voorkeur geeft aan een ander denkbeeld. Er zijn nl. reeds nu een aantal woorden die door de meeste volken van Europa in bijna gelijken vorm worden gebruikt: is het niet practisch deze ook in de internationale taal op te nemen? Daartoe behooren in de eerste plaats de talloze min of meer technische termen op elk gebied, maar ook woorden als *natuur*;

kapitaal, en honderden andere: zulke termen zijn reeds het eigendom van vele volken. Maar behalve deze moeten nog zeer vele andere begrippen in het woordenboek vertegenwoordigd zijn. Nu willen de bezadigde voorstanders van een wereldtaal volstrekt niet beproeven het aanleeren van vreemde talen overtollig te maken; dat zon iets onmogelijks zijn, en zulk een verarming van het geestelijk leven zouden zij niet willen bevorderen. Zonder bezwaar zou men dus ook gebruik kunnen maken van woorden die buiten hun eigen gebied nog al zeer bekend zijn, al kunnen zij ook niet internationaal heeten. Nu is het niet te ontkennen dat de loop der beschaving in Europa zóó is geweest, dat een aantal Romaansche woorden, of ook wel hunne oudere vormen in het Latijn, meer algemeen bekend zijn dan b.v. Germaansche woorden die hetzelfde begrip uitdrukken, en vandaar dat in verschillende tot dusverre ontworpen systemen de Romaansche of Latijnsche elementen de voornaamste plaats innemen: sommige, zooals het *Novilatin* van Dr. Beermann, zijn daarop geheel en al gebaseerd. Schuchardt zegt: ‘Mit jenem Latinismus ist man offenbar zu weit gegangen’¹; hij meent dat men te spoedig allerlei woorden heeft opgenomen zonder er zeker van te zijn dat zij gemakkelijk in het geheugen zijn te bewaren. Doch een zekere voorrang kan aan de Romaansche elementen allicht worden gegeven.

Maar stel dat men nu een groot aantal stamwoorden heeft bepaald, dan kan men daarbij niet blijven. Men moet - als in alle talen - van de bestaande woorden nieuwe kunnen vormen naar de behoefte van het oogenblik, en daartoe zal men, naar het voorbeeld vat de meest bekende talen, suffixen en praefixen noodig achten. Men

1 *Almanach* enz, blz. 293.

kan ook deze willekeurig kiezen, maar gesteld dat men voor de stamwoorden zooveel gebruik heeft gemaakt van het Romaansch, is het dan niet het eenvoudigst ook hier de elementen te zoeken voor de suffixen waarvan er inderdaad vele zeer bekend zijn? Op die manier te werk gaande zou men een wereldtaal construeeren die voor een groot deel op het Romaansch was gebaseerd, maar ten eerste zonder sommige Romaansche klanken die andere volken niet goed kunnen zeggen, ten tweede nagenoeg zonder de moeilijkheden der Romaansche vormleer en syntaxis, ten derde met een aantal niet-Romaansche woorden, ten vierde met samenstellingen zooals zij b.v. in het Germaansch en het Slavisch nog altijd worden gevormd.

Nu wijkt het systeem Esperanto, dat op dit oogenblik het meest in trek is, van dit schema wel wat af, maar het lijkt er toch ook op. Bezwaren die men er tegen maken kan, zijn onlangs nog door verschillende personen in het licht gesteld, o.a. door Leskien, wiens critiek is uitgegeven samen met het stuk van Brugmann over werelddalen in het algemeen, beide stukken als adviezen aan de Kgl. Sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften. De critiek van Leskien is zeer ongunstig; hij noemt het ontwerp van Dr. Samenhof 'ein gänzlich misslungener Versuch das Problem der Weltsprache zu lösen'. Want vooreerst is het zeer rijk aan klankverbindingen die bij het spreken de grootste moeilijkheid geven, en die een aantal sprekers niet behoorlijk van elkaar zullen kunnen onderscheiden; de formatie der afleidingen is ten deele smakeloos, verder bij alle poging tot strengheid onduidelijk en inconsequent; de syntaxis heeft noodelooze moeilijkheden. Het geheele systeem is gemaakt naar het schema der gewone schoolgrammatica, zonder gevoel voor datgene wat een taal eigenlijk is, en ten slotte - zegt Leskien - is het Es-

Met allen eerbied voor de critiek van Leskien zou ik denken, dat deze tegenwerpingen niet van zooveel belang zijn, maar dat hij daarentegen niet duidelijk genoeg heeft laten uitkomen wat een hoofdbezwaar moet blijven, dat juist het gevolg is van een zeer goede bedoeling. De uitvinder heeft getracht een zoo klein mogelijk aantal primaire elementen aan te nemen die de beoefenaar moet van buiten leeren, maar nu kan deze ook door middel van ongeveer 30 praefixen en suffixen op een volkomen logische wijze alle woorden vormen die hij maar noodig kan hebben. Een dergelijk beginsel is natuurlijk voor de internationale wereldtaal zeer goed. De levende talen zijn juist daardoor zoo moeilijk te leeren, dat begrippen die nauw verwant zijn, vaak door geheel verschillende vormen worden uitgedrukt. Een *bosch* bestaat uit *boomen*: die twee woorden hebben even weinig met elkaar te maken als *arbre* en *forêt*, *wald* en *baum*, *forest* en *tree*; het Esperanto heeft een collectief suffix *-aro*, en vormt naast *arbo*, boom, *arbaro*, bosch. De man die het bosch beheert heet bij ons *houtvester*, in het Duitsch *förster*, die weer zeer verschillend zijn van *bosch* en van *wald*; in het Esperanto heet hij *arbaristo*, gevormd van *arbaro*, bosch.

Maar nu komt men van zelf in gevaar dit nuttige principe te overdrijven, b.v. op deze wijze. Het Esperanto gebruikt een suffix *-ilo* om namen van werktuigen te vormen, b.v. van *kudri*, naaien, wordt gevormd *kudrilo*, naald. Evenzoo van *pafi*, dat voor *schieten* wordt gezegd, *pafilo*, een geweer. Doch nu wordt van *pafilo* met het augmentatieve suffix *-ego* gevormd *pafilego* in den zin van *kanon*. Dit is misschien overdreven. Voor *geweer* bestaan bij de verschillende volken zeer verschillende namen: *fusil*, *flinte*, *geweer*, *rifle*, *musket* enz., en dus is er alle aanleiding om daarvoor een internationaal

woord te maken, doch het woord *kanon* is zóó bekend (het is ook zelfs voor Slavische volken niet onverstaanbaar), dat men een vorm als *pafilego* wel zou kunnen missen. In andere gevallen komt Samenhof er toe ter wille van zijn systeem zeer bekende woorden op een zonderlinge manier te vervormen. Hij heeft een suffix *-isto*, dat achter verba geplaatst een handelenden persoon aanduidt, en een suffix *-ulo*, dat achter nomina geplaatst namen vormt van personen tot die zaak in betrekking staande. Nu vormt hij van *sofismo* het woord *sofismulo*, een man die sophismen verkondigt, een sophist. Waarom heeft hij niet *sofisto* aangenomen? Omdat hij geen verbaal stam *soft-* in zijn woordenboek heeft. Hier is hij streng geweest, in andere gevallen heeft hij wel zulke internationale woorden onveranderd bewaard, hoewel zij mei zijne Esperanto-woorden niet congrueeren; mij dunkt hij had het internationale gebruik nog vaker moeten volgen zonder zich aan zijn systeem te storen.

Nog een enkele opmerking over een hoofdeigenschap van het Esperanto, die vooral door Diels sterk wordt afgekeurd. Dr. Samenhof heeft gemeend zijn taal duidelijk en gemakkelijk te maken door ieder substantief te laten eindigen op *-o*, ieder adjectief op *-a*, ieder bijwoord op *-e*. Dit is een innovatie die naar mijn bescheiden meening inderdaad goede diensten bewijst: in iederen zin dien men moet vertalen, onderscheidt men terstond b.v. het onderwerp van het daarbij behoorende attribuut. Diels vindt dat onuitstaanbaar: 'überall - zegt hij - 'wird es als eine harmonische Fügung empfunden, dass zusammengehörige Adjektive und Substantive auch in der Flexion diesen Einklang bekunden', en een uitdrukking als *nova sento*, een nieuw gevoel, klinkt voor hem als een vreeselijke dissonant. Mij dunkt, het is bij zulk

een gemaakte taal slechts de vraag of die regeling practisch is, en dat is zij inderdaad. In *nova sento* kan volgens de grammatica van het Esperanto *nova* alléén een adjectief, *sento* alléén een substantief wezen, men behoeft dus geen oogenblik aan de beteekenis te twifelen. Die regeling brengt Samenhof er toe allerlei substantiva tot adjectiva te maken door de *-o* in *-a* te veranderen: *honoro* beteekent *eer*, *honora* gebruikt hij voor *geëerd*, *eervol*; *arto* is *kunst*, *arta* is *kunstmatig*, dus b.v. *arta lingvo*, een kunstmatige taal. In sommige gevallen, waarin de beteekenis van het znw. onmiddellijk aanduidt hoe men het adjectief zal moeten opvatten, is ook die wijze van doen zeer practisch, maar zij geeft toch niet zelden aanleiding tot onduidelijkheid, zooals ook door voorstanders van het systeem wel is opgemerkt: waarom zal *arta lingvo* beteekenen een *kunstmatige* taal, en niet een *kunstige* taal, wat men er even goed uit zou kunnen lezen?

Het spreekt van zelf, dat allerlei bijzonderheden zouden kunnen verbeterd worden, de hoofdzaak zou zijn: is door het Esperanto werkelijk een voldoende oplossing gegeven van het vraagstuk dat Schuchardt zou wenschen opgelost te zien? Heeft men hier een systeem dat inderdaad bruikbaar is? Volgens Diels zal 'jeder Unbefangene' dat systeem moeten afkeuren, volgens Leskien evenzoo. Ik moet bekennen dat ik er wel iets vernuftigs in vind, en dat de uitvinder, een geneeskundige te Warschau, dunkt mij geen blijk heeft gegeven van die verbazende domheid waarvan zijn critici hem beschuldigen. Het aantal Esperantisten bedraagt volgens sommigen thans reeds meer dan twee millioen, en volgens hen zijn er in Frankrijk meer dan 500 scholen waar men het Esperanto als een verplicht vak heeft ingevoerd, heeft

een kamer van koophandel te Londen het aangenomen als 'Lehr- und Prüfungsgegenstand', en wordt het ook zelfs in Japan vanwege de regeering gesteund. Het is waarschijnlijk in Frankrijk dat het met den grootsten ijver wordt bestudeerd, en de tegenstanders verklaren dat uit de politiek. Het Esperanto is inderdaad grootendeels uit Romaansche elementen gevormd, het heeft voor de Franschen dus een zekere gemakkelijkerheid, en de Franschen zouden het van groot belang achten dit eenigszins vervormde Romaansch onder den naam van 'wereldtaal' aan allerlei andere volken op te dringen. Zij gaan daarbij zeer voorzichtig te werk. Zij verklaren de keus eener wereldtaal te willen overlaten aan de Associatie der Academiën, in de hoop dat het Esperanto als het nu meest beoefende systeem met de voorkeur zal vereerd worden. 'Begreiflich ist es - zegt Diels -, dass die Franzosen diese hoffnungsvolle melodische Sprache mit Enthusiasmus begrüsst haben. Denn ihr Lexicon ist zu neun Zehnteln, ihre Formenlehre und Syntax fast ganz auf romanischer Grundlage aufgebaut. Wie sollen sich also die germanischen Völker mit diesem ihrer Art so wenig entsprechenden Idiom ernstlich befreunden!'

Zoo spreekt een professor te Berlijn, maar ook in Frankrijk zelf zijn sommigen het met hem eens. Dezer dagen heeft een bekend Fransch taalkundige, R. de la Grasserie, een boek uitgegeven, bevattende een nieuw ontwerp van een wereldtaal en een critiek der vroegere systemen, vooral van het Esperanto. Hij noemt zijn verschillende bezwaren tegen het klankstelsel en de vormleer, maar vooral die tegen het woordenboek: 'L'esperanto n'est que du français déguisé', een Duitscher kan het niet aanvaarden: 'ce serait son abdication linguistique vis-à-vis de la France'. In een Esperanto-woordenboek

telde hij enkele Slavische woorden, 142 Duitsche en meer dan 3000 Fransche. Een wereldtaal - zoo redeneert hij - die voor alle volken aannemelijk moet zijn, mag hare elementen niet voor het grootste deel aan ééne taal of één bepaalde groep van talen ontleenen, en evenmin kan zij alle tegelijk begunstigen zonder zeer heterogeen te worden. Men moet liefst uitgaan van de talrijke Grieksche woorden die reeds nu in internationaal gebruik zijn, en een kunsttaal maken met het oud-Grieksch als materiaal voor de vormen, maar natuurlijk met een zeer eenvoudige, door en door moderne grammatica. Hij erkent, dat het aanleeren van zijn wereldtaal eenige moeite zal kosten, hoewel die moeite volgens hem geringer is dan men eerst zal denken; bovendien: waarom zal niet eenige inspanning van het publiek mogen worden gevergd? Als voorbeeld geef ik zijn vertalingen van eenige zelfstandige naamwoorden, die in dit systeem alle eindigen op *a*: paard, *ippa*; ezel, *ona*; ezelin, *onissa*; schaap, *mêla*; ram, *cria*; geit, *aiga*; hond, *ciona*. Mij dunkt dat wie niet op de gewone wijze Grieksch heeft geleerd, deze taal niet zoo spoedig in zijn macht zal hebben. Onze schrijver daarentegen geloof, dat ieder beschaafd mensch die niet geheel vreemd is aan het moderne leven, de elementen van deze taal weldra zal herkennen.

Welke waarde zijn systeem ook moge hebben, het blijkt in elk geval uit zijn boek duidelijk, welken indruk het Esperanto op menigen Franschman moet maken. De la Grasserie vergelijkt het verdraaide Fransch van Dr. Samenhof met het apothekerslatijn van Molière: men heeft maar een *o* te voegen achter een Fransch woord, en men heeft een woord in het Esperanto: *boucho*, *salono*, *gendarmo*, *epoleto* enz.; 'c'est très commode pour un Français, mais c'est pour lui en même temps un véri-

table charabia'. Het is dan ook niet te verwonderen, dat onlangs in Frankrijk een brochure is verschenen, getiteld *La sottise esperantiste*.

De alleenheerschappij van het Esperanto wordt op dit oogenblik bedreigd door twee nieuwe systemen, het *Novilatin* van Beermann, en het *Apolema* van de la Grasserie. Beide hebben eenige gemeenschappelijke beginselen: de nieuwe wereldtaal moet homogeen wezen, zij kan niet bestaan uit een collectie van geheel ongelijksoortige vormen, ontleend aan verschillende talen, en in een verhouding b.v. overeenkomende met het aantal menschen waardoor die talen gesproken worden. Maar kiest men zijn woorden uit één bepaalde groep van moderne idiomen, dan wordt de wereldtaal onaannemelijk voor volken wier taal geheel anders is. Verwerpt men ook het denkbeeld van geheel gefingeerde woorden, dan blijven dus alleen de zoogenaamde doode talen, het Latijn en het oud-Grieksch, over. Beermann kiest het Latijn, maar hij kan zijn woordenboek niet samenstellen zonder er Romaansche woorden in op te nemen, het Latijn geeft niet genoeg; hij wordt dus weer partijdig tegenover de niet-Latijnsche volken, en wanneer men in zijn systeem *weltmann* moet vertalen met *mond-homo*, dan is het nog wel zoo eenvoudig in gewone menschentaal te zeggen *homme du monde*. Daarom geeft de la Grasserie de voorkeur aan het Grieksch, en hij meent dat die voorkeur ook door de logica wordt geëischt. Men kan afwachten of hij instemming vindt.

Er is dus op dit oogenblik geen enkel systeem dat algemeen goed wordt gevonden, maar er zijn verschillende systemen geconstrueerd, en er zullen er allicht nog meer komen. Wie kan voorspellen door welke vernuftige argumenten een toekomstig uitvinder het zijne

zal aanbevelen? Men moet ook wel in aanmerking nemen dat het hier niet te doen is om een wetenschappelijke waarheid te ontdekken, maar om een practischen maatregel te bedenken die als een uitredding kan worden beschouwd. In geval van nood neemt men zelfs genoegen met iets dat theoretisch misschien niet het allervoortreffelijkste is. Of een kunstmatige wereldtaal ooit algemeen wordt aangenomen, hangt dus niet alleen af van de deugden der verschillende ontwerpen, maar ook van de kracht waarmede men naar een wereldtaal verlangt. Leest men de verslagen van het Esperantisten-congres dat in Augustus van dit jaar te Cambridge is gehouden, dan zou men van die algemeene behoefte een hoogen dunk krijgen. Wel 34 verschillende volken waren er vertegenwoordigd, de Engelsche autoriteiten gaven hun steun, de minister van oorlog in België had een van zijn officieren afgevaardigd, koning Leopold zond een telegram, Lord Roberts werd eerevoorzitter van de Engelsche Esperantisten-vereeniging, Japanneezen en Russen converseerden vriendelijk met elkaar in het Esperanto, dat door William Stead werd geprezen als een middel om de volken tot elkaar te brengen. Allerlei practische maatregelen werden genomen, allerlei afzonderlijke vereenigingen gesticht die zich van het Esperanto wilden bedienen, vereenigingen van Katholieken, van vrijdenkers, van vrijmetselaars, van afschaffers; men kan niet alles noemen.

Doch het spreekt van zelf, dat men de berichten over zulk een congres cum grano salis moet opvatten. Men kan zeggen dat een algemeen verlangen naar een kunstmatige wereldtaal dan onweestaanbaar zal worden, wanneer in een aantal landen voor een groot aantal personen de eenigszins nauwkeurige studie van verschillende vreemde talen niet alleen noodzakelijk maar ook ondra-

gelijk lastig wordt. En dit zal waarschijnlijk niet zoo spoedig het geval zijn. Want hoezeer het internationaal verkeer ook moge toenemen, het meerendeel der bewoners van elk land zal in zijn dagelijksch leven òf zich redden zonder kennis van vreemde talen òf voorloopig met eenige kennis van een paar daaronder kunnen volstaan. Onder de tallooze handelshuizen zijn er stellig zeer vele wier betrekkingen niet verder gaan dan tot de naastbij gelegen landen. En op het gebied van handel en industrie is er tusschen de volken een wedstrijd, die zeer vaak de groote verspreiding van enkele voorname talen ten gevolge heeft. 'Met Fransch komt men de wereld door' was vroeger een welbekend gezegde; tegenwoordig zou men misschien hetzelfde kunnen beweren van het Engelsch en het Duitsch samen. Een Nederlandsch koopman, die zaken doet met Portugeesche of Spaansche firma's, zal daarom nog niet altijd gedwongen zijn in zijn correspondentie Portugeesch of Spaansch te gebruiken. Groote ondernemingen in Azië of Afrika worden door Europeanen en Amerikanen volvoerd, en zij vechten met elkaar om de nog onontgonnen en niet geëxploiteerde deelen der wereld, waarin zij met hun politieken invloed ook de macht van hunne taal doen doordringen.

Ook in de wetenschap moet men de belangrijkheid van het verschil in taal niet overdrijven. Een Nederlandsch geleerde zal allicht zooveel Italiaansch verstaan, dat hij een Italiaansch boek over zijn vak in hoofdzaak kan begrijpen, zonder daarom nog de gemengde berichten in een Italiaansche courant te kunnen lezen: het woordenboek van de technische taal is inderdaad vrij beperkt. Bovendien verbazen wij Hollanders ons niet zelden over het verschijnen van vertalingen, in Duitschland b.v. van Fransche werken, in Frankrijk van Duitsche, werken waarvan

wij ons niet kunnen voorstellen dat de oorspronkelijke tekst voor een man van het vak iets moeilijks kan hebben. Blijkbaar kunnen de uitgevers dier vertalingen rekenen op een publiek van koopers, en zoo worden dezen van een nauwkeurige kennis der vreemde taal vrijgesteld. Betrekkelijk klein is dus waarschijnlijk het aantal personen, voor wie de plicht tot het hanteeren van zeer vele vreemde talen een ondragelijke last wordt. Er zijn machtige en minder machtige volken, en de laatste moeten er zich in schikken dat hunne talen min of meer op den achtergrond blijven. En wanneer nu bij de meeste menschen de gedwongen studie tot enkele talen kan worden beperkt, kan dan het verlangen naar een kunstmatige wereldtaal inderdaad bestaan bij een meerderheid?

Ik geloof het niet. Een minderheid slechts zal in alle oprechtheid zoo iets wenschen, en onder die minderheid kunnen er slechts weinigen voorkomen wier fijn gevoel den bestaanden toestand inderdaad ondragelijk vindt. Tot hen mag men Schuchardt rekenen. Hij zegt tot een van zijn opponenten: 'gij werkt in een vak waarvan de beoefenaars allen Duitsch lezen en gij kunt dus met hen in het Duitsch correspondeeren: 'mich haben die fortgesetzten Stilübungen in fünf fremden Sprachen sehnsüchtig nach einer allgemeinen Gelehrtensprache seufzen lassen. Wie viel kostbare Zeit vergeudet man da nicht mit den kleinlichsten Kleinigkeiten, über die man sich, wenn man ein bischen fremdsprachliches Gewissen hat, doch nicht hinwegsetzen mag!' Inderdaad, voor iemand zóó gevoelig voor het idiomatische van elke taal, en die daarbij als inwoner van Oostenrijk iederen dag kan zien tot hoeveel omslachtige kibbelarij het verschil van taal in zijn land aanleiding geeft, voor zoo iemand is het natuurlijk dat

hij een beroep wenscht te doen op het menschelijk vernuft en van de wetenschap verlangt dat zij in dien chaos wat orde zal brengen. Dat verlangen is in den laatsten tijd wel door een aantal menschen uitgesproken, maar de ijver van velen onder hen komt meer voort uit gemakzucht, bemoeizucht of onverstand, dan uit een werkelijke behoefte, zoodat bedachtzame en meer gezaghebbende menschen hen laten praten. Zoo kan het wellicht nog jaren lang doorgaan. Doch men zou zich kunnen voorstellen, dat in dezen tijd van toenemend verlangen naar internationale instellingen ook het verlangen naar een internationale taal aldoor sterker werd, zoodat de regeeringen en hare bevoegde organen zich zouden voelen aangespoord tot het nemen van maatregelen om zoo mogelijk aan dien algemeenen wensch te voldoen. Want inderdaad een hoogste autoriteit zou noodig zijn om het gebruik van zulk een taal voortdurend te regelen, en wij kunnen ons die autoriteit moeilijk anders denken dan als een internationaal bureau, bestaande uit vertegenwoordigers van alle vakken uit verschillende landen. Of het ooit zoover komen zal weet ik niet. Machtige volken laten zich ongaarne door afspraken of verdragen in hunne vrijheid beperken. De verspreiding van hunne taal over de wereld is een middel en een doel van hunne politiek, en het gebruik van een neutrale wereldtaal te helpen bevorderen moet voor hen, dunkt mij, niet bijzonder aantrekkelijk zijn. Ik kan mij niet goed voorstellen, dat binnenkort een waarlijk gezaghebbende internationale samenwerking het gebruik van een internationale taal zou vestigen.

Maar volgens Schuchardt is alleen reeds het scheppen van zulk een taal, hetzij men haar dan wil invoeren of niet, 'ein wissenschaftliches Desiderat'. Is er nu tot

dusverre iets geleverd dat een man van wetenschap zuiver theoretisch met bewondering kan waardeeren? Zal hij van een van die systemen zeggen: hoe jammer dat men het niet wil gebruiken? Ik zal het oordeel gaarne aan meer bevoegden overlaten, en maak slechts een enkele opmerking. Over de grammatica der wereldtaal is men het sinds lang eens: deze moet eenvoudig zijn, en in sommige systemen is zij dat ook inderdaad. Maar het lexicon is de groote moeilijkheid. Men kan gemakkelijk decreteren, dat woorden als *artikel*, *idee*, *thermometer*, *psychologie*, en honderd andere in de wereldtaal moeten worden opgenomen, die woorden zijn reeds internationaal; men kan ook wel begrijpen dat b.v. voor *duivel* een term wordt gekozen die eenigszins op *diabolo* gelijkt.

Maar hoe zal men de begrippen uitdrukken die in de verschillende talen zeer verschillende namen hebben? Wil men geen gefingeerde namen kiezen, zooals sommigen hebben gewild maar wat onpractisch is gebleken, dan komt men altijd weer tot zonderlinge vervormingen van reeds bestaande woorden, hetzij dan alle uit dezelfde taal of niet. Ik moet bekennen dat die vervormingen op mij geen aangename indruk maken: een *steen* b.v. heet bij den een *štono*, bij een ander *lap*, bij een derde *litsa*; menigeen zal in dergelijke monstra geen behagen kunnen vinden. Ik weet wel dat door de wetenschap en de industrie dagelijks de zonderlingste woorden in gebruik komen: een orthodox taalkundige kan woorden als *odol* en dergelijke misschien niet zonder afgrijzen hooren, en zelfs *automobiel* zal hij dwaas vinden. Maar die woorden zijn termen voor iets dat vroeger niet bestond, nieuwe namen voor nieuwe zaken, die met die namen in de wereld zijn gekomen. Wanneer men echter nieuwe namen gaat verzinnen voor dingen die overal

reeds een naam hebben, en dat wel door eenvoudig die bestaande woorden systematisch te verminken, dan vind ik het wel moeilijk daarin een triomf te zien van de wetenschap. Het is zeker waar, dat wij ook in de levende taal altijd door vervormingen zien plaats hebben; sommige maken den indruk van groote, regelmatige processen omtrent wier oorzaken de geleerden ternauwernood iets kunnen gissen, andere - zou men zeggen - zijn ten slotte veroorzaakt door een gril die in den smaak is gevallen. Maar neem de taal zelfs van een beperkten kring, een of ander argot, de studententaal, ja zelfs eigenaardige manieren van spreken in bepaalde families: - in al wat wij hier zien gebeuren meenen wij datgene te zien wat wij met een vagen term het *natuurlijke* noemen. Wanneer wij tot zulk een kring behooren, zullen wij de taal daarvan vanzelf aanvaarden, en aan de herschepping van die taal deelnemen. Doch menigeeen zal moeite hebben om te gehoorzamen aan den maker eener wereldtaal die een paard verkiest te noemen *evalo*. Men zou bijna kunnen denken, dat de heer Samenhof heeft willen betoogen, dat een internationale taal reeds bestaat, en dat deze geen andere is dan het Fransch; maar dat hij voor zijn bewijs een zeer eigenaardigen vorm heeft gekozen. Zou Schuchardt inderdaad vinden, dat het Esperanto aan zijn 'wissenschaftliches Desiderat' beantwoordt? Hij heeft het niet uitdrukkelijk gezegd, en ik geloof dat zijn waarlijk sublieme verbeeldingskracht hem iets heeft doen zien dat, zooals hij het zich heeft voorgesteld, niet bestaan kan.

November 1907.

A. KLUYVER.

Naschrift.

In de *Indogermanische Forschungen* hebben Brugmann en Leskien (in Febr. 1908) opnieuw over het onderwerp geschreven, om hunne opvatting te verdedigen tegenover Boudouin de Courtenay die hen heeft bestreden, en die, evenals Jespersen, zich heeft laten benoemen tot lid van het Comité, dat het Esperanto voor de bruikbaarste der tot dusverre ontworpen werelddalen heeft verklaard. Een critiek over dit nieuwe opstel der twee hoogleeraren te Leipzig geven Meillet en Bréal in twee artikelen in de *Revue Critique* van 2 April 11.; ook zij kunnen zich met het volstrekt ongunstige oordeel niet vereedigen.

Schuchardt heeft verklaard, dat hij aan de toepassing der door hem verdedigde theorie niet wenscht deel te nemen.

Mei 1908.

**Lichtenberger (E). - Le Faust de Goethe.
Esquisse d'une méthode de critique impersonnelle.**

De invloed, die van de Duitsche op de Fransche litteratuur is uitgegaan, kan noch aan omvang noch aan diepte in de verste verte vergeleken worden met dien, welken omgekeerd de Fransche op de Duitsche heeft uitgeoefend. Later dan bij de andere kultuurvolken van Europa ontwikkelde zich in Duitschland in de nieuwere tijden een eigen zelfstandige litteratuur. Lang zou het derhalve dan ook duren, ongeveer tot in het midden der 18de eeuw, eer Duitsche dicht- en prozawerken op groote schaal in Frankrijk werden ingevoerd en ook toen ontbrak er nog veel aan, dat de Franschen de vreemde voortbrengselen intiem zouden hebben begrepen en gevoeld. Een groote hinderpaal was hier de onbekendheid met de vreemde taal, die slechts door weinigen en dan dikwijls nog gebrekkig werd gekend. En het vertalen leverde ook zijne eigenaardige moeilijkheden op. De groote kracht van de Duitsche litteratuur ligt meer op het gebied der poezie, dan op dat van het proza. Het Fransche vers uit dien tijd was in zijn gebondenheid weinig geschikt om de Duitsche verzen met hunne metrische verscheidenheid meester te worden. Ook was de Fransche smaak nog te zeer gekant tegen de hervormingen op dramatisch gebied, die het Duitsche drama, vooral het treurspel, had ondergaan.

In vele vertalingen zijn het niet alleen bepaalde fouten, die den poëtischen indruk bederven, maar vooral ook

minder goed gevoelde omschrijvingen. Het conventionele treedt in de plaats van het natuurlijke. Zoo wordt b.v. door Mme Panckoucke (*Poésies de Goethe, auteur de Werther, traduites pour la première fois de l'Allemand. Paris 1825*) het 'feuchte Weib' in de ballade van Goethe: 'der Fischer' vertaald door 'la belle naïade' en 'la sirène.' In het Mailied ('Wie herrlich leuchtet mir die Natur, wie glänzt die Sonne! wie lacht die Flur!') roept Goethe uit: 'O Erd' o Sonne! - o Glück, o Lust!' In genoemde vertaling vinden wij 'Une volupté douce se répand dans l'atmosphère parfumée.'

Emile Deschamps vertaalt de eenvoudige woorden: 'und als er kam zu sterben' in den König von Thule: 'et quand l'écuyer sombre, en croupe vint le prendre.'

Heine zegt:

'Wenn du eine Rose schaust,
Sag ich lass sie grüssen.'

Deze woorden luiden in de vertaling van Gérard de Nerval: 'Si te aperçois une rose, dis lui que je lui envoie mes plus empressés compliments!'

Terloops wil ik hier even aanstippen, dat een van de beste vertalingen van Heine (althans het Intermezzo uit het Buch der Lieder) afkomstig is van een Nederlander: Charles Beltjens. Ik meen mij deze kleine afdwaling te kunnen veroorloven, omdat Ch. Beltjens door Süpfle in zijne 'Geschichte des deutschen Kultureinflusses auf Frankreich,' Gotha, 1886, 1888, 1890, als ook door Louis Betz in 'Heine in Frankreich' Zürich, 1895 een Belg genoemd wordt. Louis Betz teekent in een noot aan: 'Das Buch war uns nicht zugänglich. Ein merkwürdiger Zufall aber verschaffte uns die Probedruckbogen, nebst einigen handschriftlichen Notizen des Dichters.' Ik zelf ben in het bezit van de vertaling van het Inter-

mezzo, als ook van eenige oorspronkelijke Fransche gedichten van Beltjens.¹

Om een denkbeeld te geven van den wederkeerigen invloed tusschen Frankrijk en Duitschland zijn misschien eenige voorbeelden niet misplaatst.

Louis Betz deelt ons in zijne 'Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte der neueren Zeit' Frankfurt a/M 1902 naar aanleiding van Bodmers vertaling van den *Lévite d'Ephraïm* van J.J. Rousseau het volgende mede:

'Wir stehen hier vor einer der merkwürdigsten Erscheinungen des immerwährenden Wechselverkehrs, des ewigen Hin und Her in der Weltliteratur. Bodmer begeistert sich für 'die lachende Grazie' und die 'einnehmende Blüte' der Rousseauschen Idylle - und kaum einen Pfeilschuss von Bodmer's Haus lebte Salomon Gessner, der deutsche Sänger der Idylle, derselbe Gessner, der den Franzosen die 'lachende Grazie und die einnehmende Blüte' wieder gelehrt! Rousseau hatte eine grosse Vorliebe für sein 'poème en prose,' an dem wir heute höchstens die naive, farbenreiche Sprache bewundern können. 'Le Lévite d'Ephraïm' lesen wir in den 'Confessions' (II. 11.) 's'il n'est pas le meilleur de mes ouvrages, en sera toujours le plus chéri.' Er schrieb das Poem auf der Flucht von Montmorency nach der Schweiz. Kurz von seiner Abreise hatte er eines Abends in dem Buche der Richter geblättert - Rousseau las bekanntlich vor dem Schlafengehen stets in der Bibel - aber auch in Gessner's von Huber übersetzten Idyllen.

1 Henri Heine. *Intermezzo lyrique*, traduit en vers français par Charles Beltjens. Just de Tracy. Librairie Nouvelle. Bruxelles 1888. (De vertaling is opgedragen aan Emile Seipgens.)
Nox. Paris. Paul Dupont 1881.
Le Condor Captif. Sittard. Ger. Tholen 1885.
Inferno. Paris. D.V. Deventer 1886.

‘Je me rappelai aussi les Idylles de Gessner.... Ces deux idées me revinrent si bien et se mêlèrent de telle sorte dans mon esprit, que je voulus essayer de les réunir, en traitant à la manière de Gessner le sujet du ‘Levite d'Ephraïm.’ Le style champêtre et naïf me paroissoit guère propre à un sujet si atroce, et il n'étoit guère à présumer que ma situation présente me fournît des idées bien riantes pour l'égayer....’

Es musste also Huber zuerst den Franzosen Gessner's Idyllen übersetzen, diese Übersetzung Rousseau in die Hände fallen und zur Nachahmung begeistern, Bodmer sich mit vieler Mühe das Ergebnis dieser Nachdichtung verschaffen, bis dieser die ‘fraicheur charmante’ der wahrhaft naiven Idylle entdeckte, ohne auf die Idee zu kommen, dass die ‘einnehmende Blüte’ im Hause seines Nachbars und befreundeten Schülers, Salomon Gessner's, gewachsen.’ bladz. 191.

In de Elsass waagde een Fransch edelman, Ramon de Carbonnières, het om een bewerking te geven van den ‘Götz von Berlichingen’ onder den titel: ‘La guerre d'Alsace pendant le grand schisme d'Orient.’ In de voorrede erkent schrijver Shakespeare, Bodmer en Goethe tot voorbeeld te hebben genomen, maar de hoofdzaak schijnt toch van Goethe te zijn.

Het aldus ontstane product werd een jaar later als een origineel Fransch werk in het Duitsch terugvertaald. Tot mijn spijt heb ik dit alles niet kunnen verifieeren maar moet mij daarbij beroepen op het reeds genoemde werk van Süpfle, op Virgile Rossel: ‘Relations littéraires entre la France et l'Allemagne’ Paris, 1897 en Fernand Baldensperger: ‘Goethe en France.’ Paris, 1904.

Maar er is nog iets, dat het den Franschen uiterst moeielijk maakte om in den geest der Duitsche letteren

geheel door te dringen. Zij hadden in de 17de en 18de eeuw een zeer hoogen trap van beschaving bereikt, vooral ook op het gebied der letteren en schoone kunsten en nu was het wel haast niet anders mogelijk dan dat zij een jongere, nieuw opkomende beschaving slechts van hun eigen verheven standpunt uit konden beschouwen. Men bewonderde wel in het vreemde dichtwerk het geniale, het gevoelvolle en naieve, of zeer vaak ook wat men voor naief hield, maar aan alles legde men toch zijn eigen maatstaf aan en wat niet in overeenstemming was met den Franschen smaak, werd als barbaarsch afgewezen. Zoo had ook Voltaire over Shakespeare geoordeeld: 'Shakespeare est un génie, mais un génie barbare.' Men had nog niet geleerd het woord van Goethe in toepassing te brengen: 'Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen.'¹

Ook daarin echter is verandering gekomen, tengevolge van een reeks van oorzaken, waarvan ik er slechts een noem, al is het lang niet de eenigste en voornaamste, omdat m.i. door Süpfle daarop niet genoeg nadruk wordt gelegd; ik bedoel de opkomst der germanistische en romaansche studiën in Duitschland en hunne overplanting naar Frankrijk. Langzamerhand verlaat de kritiek haar eenzijdig aesthetisch standpunt en men legt er zich meer op toe, om het litteraire kunstwerk historisch en psychologisch te verklaren en te begrijpen. Ik zou zeer in verlegenheid zijn, als ik deze bewering in den strengen zin van het woord moest bewijzen. Maar die gedachte heeft zich aan mij opgedrongen bij het lezen van talrijke, Fransche wetenschappelijke werken over Duitsche schrijvers. Een

1 Interessant in dit opzicht is vooral het bekende boek van Madame de Staël: 'de l'Allemagne,' waaraan men trouwens gemis aan waardeering allerminst kan verwijten.

kleine aanmoediging vond ik, nadat ik het bovenstaande reeds had geschreven in eene aankondiging van een boek van Paul Stapfer: 'Etudes sur Goethe' door Richard M. Meyer. Paul Stapfer is een van de ouderen, de hoofd inhoud van zijn boek, opstellen over Iphigenie en Hermann u. Dorothea, was reeds in 1881 verschenen. R.M. Meyer roemt de onpartijdigheid van den schrijver maar voegt er aan toe:

'Aber er ist Franzose durch und durch auch in seinen aesthetischen Anschauungen, Franzose in einem national beschränkten Sinn, den die Andler, Legras, Lichtenberger ganz und die Bossert und Firmery vielfach überwunden haben.'

Er is thans bijna geen Duitsche schrijver van groote beteekenis, of wij bezitten er een Fransch werk over, dat geen Duitsch geleerde ongestraft over het hoofd zou kunnen zien.

Bij die steeds klimmende belangstelling kan het ons niet verbazen, dat er allengskens behoefte gevoeld werd aan een tijdschrift gewijd aan de studie der litteratuur, taal en kultuur der germaansche volken. Dit tijdschrift verscheen in het jaar 1905 onder den naam van 'Revue germanique', geenszins het eerste van dien naam. Van zijne voorgangers onderscheidt het zich echter daardoor, dat het een meer geprononceerd wetenschappelijk karakter draagt.

Het was over dit tijdschrift, dat ik hedenavond had willen spreken, maar ik begreep alras, dat deze stof veel te omvangrijk zou geweest zijn. Ik was derhalve gedwongen om een keuze te doen en zoo komt het, dat ik mij bepaalde tot de eerste verhandeling: 'Le Faust de Goethe. Esquisse d'une méthode de critique impersonnelle.' De schrijver er van is Ernest Lichtenberger. Nu zal het U wellicht vreemd toeschijnen, dat ik juist een punt

heb uitgekozen, dat ik meen te moeten bestrijden, terwijl het toch oorspronkelijk mijn plan was om de *Revue germanique* voor zoover noodig bij U in te leiden en Uwe aandacht er op te vestigen. Maar ik ben van meening, dat men niet slechts door loftuitingen, maar meer nog door bescheiden kritiek zijn achting en vereering kan toonen. En die achting hoop ik ten opzichte van Ernest Lichtenberger in het volgende geen oogenblik uit het oog te verliezen.

Genoemde verhandeling vinden wij in het eerste nummer van den eersten jaargang der '*Revue germanique*.' Verder heeft Lichtenberger zijne '*Interprétation*' ter sprake gebracht in de '*Société pour l'étude des langues et littératures modernes*,' een genootschap opgericht in hetzelfde jaar 1905 en in nauwe betrekking staande tot de *Revue germanique*. De discussies vinden wij vermeld in de '*Comptes rendus*' der zittingen van 12 Febr. en 12 Maart 1905, eveneens gepubliceerd in den eersten jaargang der *Revue germanique*. Ten slotte is de kern der verhandeling (de inleiding is weggelaten) ook nog afgedrukt in het *Goethe-Jahrbuch* van 1905, onder den titel: '*Faust devant l'humanité*.' Bijgevoegd is een algemeen plan van bewerking in drie afdeelingen 1°. *Le Poème* 2°. *La Genèse et l'Évolution du Poème* 3°. *l'Esprit du Poème*. Bij wijze van proef worden hoofdstuk 3 en 4 van afdeeling I aan den lezer voorgelegd:

N° 3. *Le Caractère de Faust*.

N° 4. *Le développement du caractère de Faust, l'action, l'idée du poème, le salut de Faust*.

Lichtenberger onderwerpt deze twee hoofdstukken aan het oordeel van den lezer met het verzoek '*de vouloir bien discuter séparément le principe de la méthode et les applications que j'en propose*.'

Lichtenberger is van oordeel, dat het goed zou zijn om aan den lezer de typische oplossingen der menschheid (les solutions typiques de l'humanité) voor te leggen aangaande de onderwerpen, welke hij bestudeert.

Hij geeft de volgende redenen daarvoor op:

a. Omdat het individu dan het meeste kans heeft om het ware, schoone en goede te bereiken, 'lorsqu'il fait bénéficier son intelligence de la sensibilité et de la moralité universelles';

b. omdat den mensch als sociaal wezen de gedachte der menschheid evenveel belang inboezemt als die van hemzelf;

c. omdat 'la source de l'intelligence repandue dans tout le genre humain' grooter is dan die van elk individu;

d. omdat een exposé van de uiteenloopende verklaringen der kritiek de zelfstandigheid van den lezer waarborgt 'en l'affranchissant de la tyrannie qu'exerce le talent';

e. omdat geen individu ineens alle gegevens van een wetenschappelijke kwestie kan beheerschen;

f. omdat naar mate de menschheid ouder wordt en het aantal geschriften toeneemt, het noodzakelijk wordt om de verkregen resultaten saam te vatten;

g. omdat de lezer daaruit de deugd der verdraagzaamheid zal leeren, wanneer hij ziet dat de grootste geesten over een menigte dingen een verschillend oordeel vellen.

De menschelijke geest nu heeft zijne grenzen en dit dwingt ons uit al die verschillende opvattingen en verklaringen een keuze te doen. Wij kunnen niet bij elk vraagstuk een geheele bibliotheek doorlezen. Daarom moeten wij rapporteurs aanstellen, die de zaak onderzoeken en niet alleen alle individueele oplossingen voor

ons moeten laten paradeeren, hetgeen bij benadering zou kunnen gebeuren door een bibliographie van het betrokken onderwerp, maar die ons daarbij de typische oplossingen geven met een toelichting van verschillenden omvang, al naar behoefte.

Bij Faust zou dat zijn een toelichting van 400 bladz. voor lezers, die ernstige studie van het onderwerp willen maken; 30 bladz. voor een minder diepgaande studie; 2 bladz. of enkele regels voor de lezers van een handleiding of een encyclopedie.

Maar van welke beginselen moet de rapporteur uitgaan? Op welke wijze zal hij de typische oplossingen van zijn vraagstuk ontwarren en rangschikken? Verschillende middelen zijn hier mogelijk. Het eenvoudigste is de individueele meeningen te tellen; hoe meer aanhangers zulk een meening heeft, des te meer typische waarde moet haar worden toegekend. Om dat doel te bereiken moet de rapporteur een bibliographie samenstellen, zoo volledig mogelijk. Maar de stemmen zijn niet allen van gelijke waarde, ze moeten derhalve gewogen worden. Zij worden bepaald door het gezag, waarmee het individu wordt bekleed:

- a. door zijn persoonlijke vermaardheid;
- b. door het oordeel der specialiteiten op dat gebied;
- c. door het aantal vermoedelijke lezers;
- d. door hunne representatieve waarde als vertegenwoordigers van een belangrijke groep op godsdienstig of nationaal, of filosofisch, of litterair gebied.

Op dit laatste punt legt de schrijver een bijzonderen nadruk: 'Aucun individu, quelque éminent qu'il soit, ne peut prétendre parler au nom de l'humanité tout entière; l'homme le plus hautement typique ne l'est que faiblement par rapport à l'ensemble des hommes - - -

Soyez Kuno Fischer ou Erich Smidt dans la critique Faustienne; soyez M. Brunetière M. Faguet ou M. Lemaître dans la critique Française: vous êtes, cela est certain, hautement représentatif, mais tout au plus, et cela même serait énorme, d'un centième ou d'un cinquantième d'humanité.'

Wanneer is nu een oplossing typisch?

1°. Dit hangt af van het aantal stemmen, welke zij op zich vereenigt;

2°. van het aantal lezers van het werk, dat de oplossing brengt;

3°. van de omstandigheid, of de oplossing gegeven wordt door een specialiteit van den eersten of meerdere van den tweeden rang;

4°. of zij afkomstig is van een beroemd man, wiens naam zelf reeds typische waarde heeft;

5°. of verschillende van de genoemde criteria op haar van toepassing zijn.

De rapporteur moet dus, zooals gezegd, in de eerste plaats een bibliographie samenstellen en de verschillende uitspraken naar hare waarde rangschikken:

'Cette bibliographie sera comme une chambre dont chaque membre dispose d'un nombre de suffrages différens; c'est le suffrage universel, mais avec vote plural.'

Vervolgens moet de rapporteur de verschillende typische problemen van het onderwerp, dat hij bestudeert, uitzoeken en onder elk van deze problemen de verschillende uitspraken der kritiek rangschikken en vervolgens deze individueele oplossingen tot een klein aantal typische meeningen herleiden.

De Heer Lichtenberger geeft nu enkele voorbeelden, waaronder er ook zijn, die niet alleen betrekking hebben op Faust: De twee laatste verzen van Faust: 'Das

Ewig-Weibliche zieht uns hinan', het karakter van den dichter zelf en de Deutsche Romantiek. Aangezien ik later nog een enkel woord zal zeggen omtrent de proefstukken voorgelegd in het Goethe-Jahrbuch, geloof ik zonder onbillijk te zijn deze voorbeelden onbesproken te kunnen laten.

Natuurlijk, zegt de schrijver verder, zal een eerste poging om dit beginsel in toepassing te brengen, in casu deze behandeling van Faust, slechts onvolmaakt zijn, maar hij stelt zich voor een beroep te doen op allen om hem bij zijn onderzoek bij te staan, hem attent te maken op artikelen, die hij over het hoofd heeft gezien, op plaatsen in brieven en dagboeken, waar over Faust wordt gesproken. Zelfs het naieve oordeel van arbeiders en boeren zal voor hem van waarde zijn, als de Faust in hunne volksbibliotheken zal zijn doorgedrongen.

Men zou kunnen zeggen, dat deze manier van werken op alle dubieuze punten den twijfel verhoogt in plaats van zekerheid te geven. Maar dat is in de oogen van den auteur juist het groote voordeel. Beter een eerlijk ignoramus dan een lichtvaardige, onhoudbare bewering.

Een ander verwijt, dat men hem zou kunnen maken, is, dat men op deze wijze aan de gezonde en vruchtbare kritiek hare kracht ontnemt. Maar het is geenszins de bedoeling van den schrijver om die gezonde kritiek te verdringen, neen hij wil alleen een plaats naast deze innemen.

Ten slotte geeft hij een kort bibliographisch overzicht, dat van een benijdenswaardige belezenheid getuigt. Iedere naam is van een cijfer voorzien van 1 tot en met 7. De cijfers geven niet de absolute maar de relatieve typische waarde aan. Zoo prijkt de jezuit Alexander Baumgartner met het cijfer 5, niet omdat Lichtenberger persoonlijk

veel waarde hecht aan diens opvattingen, maar omdat hij hem als den representant beschouwt van het meerendeel der Katholieken. De Duitsche specialiteiten als Düntzer, Erich Schmidt, Minor en anderen krijgen een 6. De Amerikaan, Calvin Thomas, die een uitgave met commentaar heeft gegeven, die ook in Duitschland zeer wordt gewaardeerd, een 5. Schiller is de eenige aan wien een 7 wordt toegekend.

Het is dunkt mij niet al te vermetel, als ik deze methode van interpretatie in verband breng met het historisch materialisme. Het is niet mijn bedoeling om deze theorie hier te bespreken, maar ik zou toch wel gewag willen maken van een formuleering er van, die mijn aandacht getrokken heeft in de inleiding van een voortreffelijk boek over het Duitsche naturalistische drama: 'Le Drame Naturaliste en Allemagne par Benoist Louis Hanappier. 1905.

'P. Lacombe nous démontre excellemment que, si cette érudition de détail peut, jusqu'à un certain point servir de base à la science, elle n'est pas toute la science au sens rigoureux du mot. Parmi les faits bien établis qu'elle accumule, il faut faire un choix, retenir ceux qui offrent entre eux quelque analogie, et laisser de côté, au moins jusqu'à nouvel ordre, ceux qui restent seuls de leur espèce. La recherche des similarités, la recherche de 'l'institutionnel' et sa distinction d'avec 'l'événement' singulier, unique, voilà le premier pas dans la voie de l'histoire littéraire scientifiquement traitée. 'Pour moi,' écrit P. Lacombe, 'est institution ou institutionnel tout trait qui, dans un acte, une besogne, une oeuvre, rappelle quelque trait déjà visible dans l'acte, la besogne ou l'oeuvre d'un autre homme, et à fortiori de plusieurs autres hommes.... Est événement ce qui n'apparaît que dans l'acte

ou les actes d'un seul homme et semble le produit singulier de son caractère.' Par conséquent les historiens de la littérature qui, en étudiant un écrivain, s'attachent, exclusivement ou par-dessus tout, à mettre en relief ce par quoi il se distingue de ses confrères, ce qu'il y a en lui de plus individuel, font tout ce qu'on voudra, excepté oeuvre de savants. Ce qui importe, au contraire, c'est de dégager ce qui se rencontre de commun entre les écrivains ou un certain nombre d'écrivains appartenant au même pays, à la même période, ou cultivant le même genre poétique. Car, encore une fois, le fait isolé n'a, scientifiquement, aucune valeur. Il ne doit arrêter notre attention que dans la mesure où il se répète.' bladz. 11.

Het boek van Lacombe waarop Benoist Hanappier zich hier beroept, is verschenen in het jaar 1898 onder den titel: 'Introduction à l'Histoire littéraire.' In het jaar 1894 heeft van denzelfden auteur het licht gezien: 'L'Histoire considérée comme science.' Van dit laatste werk heb ik tot mijn spijt geen inzage kunnen nemen. Lichtenberger nu schrijft geen geschiedenis maar een interpretatie. Terwijl nu Lacombe en met hem zijn leerling Benoist Hanappier de studie van het zuiver individueele niet beschouwen als 'science' maar als 'érudition,' wil Lichtenberger het individueele oordeel op den achtergrond dringen en vervangen door het oordeel der menschheid.

De kritiek van Lichtenbergers methode wordt mij zeer gemakkelijk gemaakt door de Heeren, welke op de vergadering van 12 Febr. 1905 der reeds genoemde 'Société pour l'étude des langues et des littératures modernes' hnnne bezwaren te berde hebben gebracht. Wat den Heer Albert Lévy aangaat, zou ik mij willen veroorloven het compte rendu zelf aan te halen. Het is te diplomatiek

gesteld om het in een andere taal over te brengen; de taal der diplomatie is immers nog altijd het Fransch.

'M. Albert Lévy rend homage à l'esprit de la méthode. Elle est démocratique et libérale, voir même 'libertaire.' C'est un essai de synthèse historique, hautement animé de tolérance. Ce qu'elle institue c'est non le vote plural, mais au fond, le suffrage universel pur et simple. Tout homme aura le droit de se faire sur le Faust son exégèse personnelle. Le lecteur de Goethe sera délivré de la tyrannie du talent exercée par les grands critiques. Mais selon Monsieur Lévy la méthode pousse jusqu'à l'excès son principe. Elle tend à ramener la qualité à la quantité. Or, on peut accumuler beaucoup de témoignages critiques assez bons, on n'aura pas un bon témoignage, pas plus qu'en additionnant plusieurs philosophes du second rang on n'en obtiendra un du premier.'

De Heer Andler oppert de volgende bezwaren:

a. Neemt men aan dat er voor de verklaring van Faust een objectieve waarheid bestaat? In dat geval kan zij niet gezocht worden in het algemeen oordeel der menschheid. In zake kritiek is er geen menschheid, maar zijn er slechts menschen. Door opeenstapeling van eenige honderden subjectieve meeningen zal men geen objectief oordeel bereiken.

b. De 'critique impersonnelle' zal ons inlichten omtrent de commentatoren, maar niet omtrent het te verklaren werk. Zij loopt uit op een sociologische, niet op een littéraire kritiek.

c. De Heer Andler verwerpt de typische meeningen ('les témoignages typiques'). Men kan het eens zijn in de dwaling. De groote massa heeft geen recht van spreken in zulke dingen, die een methodisch onderzoek vereischen.

d. De oppervlakkige, niet methodische uitspraak van

beroemde, maar slecht ingelichte mannen heeft weinig waarde, zooals bv. de definitie van Cousin: 'Goethe, le Voltaire allemand.'

Enkele beschouwingen zou ik daaraan willen toevoegen. Volgens Lichtenberger is het een van de groote voordeelen zijner methode, dat zij vrij maakt van de tyrannie van het talent. Nu doet zich al dadelijk de vraag voor, of wij op deze wijze niet de eene tyrannie met de andere verwisselen en of de heerschappij van de algemeene opinie niet nog veel erger is, dan die van een enkel uitmuntend man. Maar er is nog meer. De Heer Lichtenberger wil uit de groote massa der individueele meeningen enkele typische oordeelvellingen opmaken, voorzien van een toelichting van verschillende lengte, naar gelang van de behoeften der verschillende lezers. Hierin schuilt m.i. een zeer groot gevaar.

Het is zoo gemakkelijk en prettig de quintessens van de een of andere moeielijke kwestie, gewikkeld in een keurige definitie, met zich rond te dragen. Ik vrees, dat dit onherroepelijk zal moeten leiden tot de heerschappij van de phraze, de meest onuitstaanbare dwingelandij, die ik mij op litterair gebied kan voorstellen.

Een van de groote bezwaren tegen zijn methode heeft L. zelf gevoeld, namelijk het volslagen gebrek aan alle synthese 'rien que des courts et secs aperçus mis bout à bout; des idées dont on ne peut apprécier la valeur, tant elles sont étriquées; tous ces fragments de citations contraires que vous entassez pêle mêle donnent l'impression d'un vaste champ de bataille où s'accumulent les membres épars des combattants.' Hij tracht dit goed te praten door de opmerking, dat hij die synthetische en psychologische kritiek niet wil verdringen. Maar is die verdediging wel voldoende? Ik heb die twee hoofdstukken

herhaaldelijk en herhaaldelijk gelezen, maar telkens weer werd ik herinnerd aan de woorden van Mephisto:

‘Wer will was Lebendigs erkennen und beschreiben,
Sucht erst den Geist herauszutreiben,
Dann hat er die Theile in seiner Hand,
Fehlt leider! nur das geistige Band.’ V. 1936-1940.

Dit is echter niet het eenige. De methode, consequent toegepast, zal bijna onherroepelijk tot verkeerde resultaten moeten leiden. Ik zal trachten dit aan te toonen door eenige voorbeelden, geput uit de proefstukken, die de auteur zelf ons voorlegt. Zooals reeds is gezegd, geeft schrijver eenige staaltjes van zijne methode in het ‘Goethe-Jahrbuch’ van het jaar 1905. Een hoofdstuk over het karakter van Faust en een tweede, de ontwikkeling van Fausts karakter, de handeling, het idee van het werk, de redding van Faust. Nu zou het in gewone omstandigheden onbillijk zijn een werk naar twee hoofdstukken te willen beoordeelen. Hier echter vraagt de schrijver er zelf om; zijne woorden heb ik boven reeds aangehaald.

Het is een bekend feit, dat Faust Goethe bijna op zijn geheelen levensweg heeft vergezeld en dat al zijne ontwikkelingsstadia hunne sporen in zijn groot werk hebben achtergelaten. Van eene eenheid in den strengen zin van het woord kunnen wij dan derhalve ook niet spreken. Wel hebben vele critici en geleerden een hoogere eenheid willen construeeren en die gezocht in het leven van den dichter. Maar zelfs de meest overtuigde aanhangers van deze theorie ontkennen niet, dat er een geheel ander mensch aan het woord is in den openingsmonoloog en bijv. in den monoloog ‘Wald und Höhle’:

‘Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles, warum ich bat.’

Ik bepaal mij hier tot het eerste deel. Maar welk een afstand tusschen den ‘Stürmer und Dränger’ van het eerste en den bewonderaar en zoeker van het klassieke schoonheids-ideaal van het tweede deel.

Nu komt het mij voor, dat we ons slechts dan een bij benadering juist beeld van Fausts karakter kunnen maken, wanneer wij hem stap voor stap in zijn ontwikkeling volgen. Het zal echter vrijwel onmogelijk zijn om een beeld te geven van een dergelijke evolutie door een opeenvolging van scherp belijnde definities en typische oordeelvellingen.

‘Faust tel que nous le fait voir le premier monologue est avant tout un penseur, un philosophe, la poursuite de la vérité est sa passion dominante, il veut connaître, seulement connaître.’ bladz. 108. Terloops teken ik hierbij aan, dat deze voorstelling eenigszins eenzijdig is. In den monoloog uit zich naast den ‘Wissensdrang’ ook de ‘Lebensdrang’:

‘Ach hab' ich weder Gut noch Geld,
Noch Ehr' und Herrlichkeit der Welt.
Es möchte kein Hund so länger leben’. V. 374.

Met den monoloog begint reeds de Urfaust. Twee bladzijden verder bevinden wij ons bij Lichtenberger, zonder dat van eenige evolutie sprake geweest is, in het voltooide eerste deel, dat verscheen 1808 en daaruit worden weer enkele plaatsen aangehaald, die op verschillende tijden zijn ontstaan, om het karakter van Faust te definieeren. Op deze wijze wordt datgene, wat gescheiden is door een lange ontwikkeling, onder één hoed gebracht, datgene, wat hoogte, breedte en diepte bezit, als het ware op een plat vlak geprojecteerd.

Sterker nog komt dit uit hij de bespreking van Fausts

godsdienstige overtuiging, waarbij tegelijk het sterk rationalistische van de methode in het oog valt.

‘C'est le Dieu du panthéisme qu'il définit dans la *profession de foi*.

Mais ce panthéisme, essentiel et fondamental selon les uns est accessoire, ou même absent, selon les autres, soient qu'ils interprètent ces déclarations de Faust dans le sens d'un Déisme plus ou moins mitigé, soient qu'ils soulignent d'autres passages ou s'affirment les sentiments déistes ou même chrétiens du docteur. C'est son mot aux paysans ‘Restez courbés devant Celui qui est là haut, qui nous enseigne à secourir et qui envoie le secours.’ C'est sa méditation pieuse dans son cabinet d'études ‘L'amour de Dieu se ranime dans mon coeur.’ C'est le mouvement qui le porte vers la Bible ‘vers la révélation qui nul part ne brûle d'une flamme plus sainte et plus belle que dans le Nouveau Testament’; c'est la confiance que manifeste le magicien en la vertu des signes sacrés qui représentent le Christ et la Trinité.

Si tous ces passages ne suffisent pas à ranger Faust parmi les déistes ou les chrétiens convaincus, ils nous le montrent du moins incertain et hésitant. Et ces oscillations entre le scepticisme, le panthéisme et le christianisme, entre l'aspiration vers la vérité et le renoncement découragé, ces inconséquences et cette mobilité ne sont elles pas l'essence de son caractère? Panthéiste sceptique ou sceptique panthéiste, voilà la définition de Faust.’ bladz. 110.

Hier hebben wij in de eerste plaats wegens de sterk lyrische elementen, die niemand ontkent, vast te stellen het standpunt van den dichter zelf en het is niet zoo gemakkelijk dit met eenige juistheid te doen. Goethe heeft nooit een bepaalde leer of systeem gehuldigd, zijn levensbeschouwing is zeer gecompliceerd. Nu eens treedt

deze, dan weer gene richting sterker op den voorgrond. Dan hebben wij de religieuze voorstellingen van de sage zelf in het oog te houden, het geloof aan booze geesten, hel en duivel enz. Zoo ook het vertrouwen op de magische teekens als de naam van Christus en het alziende oog.

‘Kannst du ihn lesen?
Den nie Entspröss'nen,
Unausgesprochenen,
Durch alle Himmel Gegöss'nen,
Freventlich Durchstochnen? V. 1305-1310.

en eenige regels verder

‘Ich versenge dich mit heiliger Lohe!
Erwarte nicht
Das dreimal glühende Licht!
Erwarte nicht
Die stärkste von meinen Künsten.’ V. 1317-1322.

De tegenstrijdigheden en ongerijmdheden in de volksoverleveringen zijn bekend genoeg. Wij hoeven slechts te denken aan de eeuwige jeugd en de onvergankelijke schoonheid van de vrouwenfiguren uit de sage. Wij kunnen echter dichter bij huis blijven. In het oudste Faustboek, verschenen te Frankfurt a.M. 1587, vinden wij in het 10de hoofdstuk, nadat Faust het verdrag met den booze reeds heeft gesloten, de volgende curieuze mededeeling: ‘Dr. Faustus lebt also im Epicurischen Leben Tag und Nacht, glaubet nit, dass ein Gott, Hell oder Teuffel were, vermeinet Leib und Seele stürbe miteinander....’ Dus Faust, die een verdrag met den duivel heeft gesloten, gelooft niet aan het bestaan van hel en duivel.

Schriller nog worden die tegenstrijdigheden, als de levensbeschouwing van den dichter niet meer in overeenstemming is met die, waarop de sage berust. Humor en ironie vloeien gewoonlijk daaruit voort.

Zoo zegt Meph:

‘Ich möcht' mich gleich dem Teufel übergeben
Wenn ich nur selbst kein Teufel wär!’ V. 2809.

Eindelijk speelt de sage in een bepaalden tijd. Het protestantisme, Luther en zijn bijbelvertaling dringen zich onwillekeurig aan den dichter op. Nu gaat het niet aan om dat alles over één kam te scheren en met geweld tot een eenheid te willen herleiden; vooral daar waar ongerijmdheden en tegenstrijdigheden voortspruiten uit de sage en hare verhouding tot den dichter. Wij kunnen de feiten constateeren en trachten ze te begrijpen, meer ook niet.

Op één punt moet ik den Heer Lichtenberger bepaald tegenspreken. Namelijk zijn opvatting van vers 1009 en 1010.

‘Vor jenem droben steht gebückt,
Der helfen lehrt und Hilfe schickt.’

Deze verzen komen voor in het tooneel: ‘Vor dem Thor.’ Zij zijn het antwoord van Faust op de heil- en zegewensen van een ouden boer, die hem een drinkbeker aanbiedt. Nu bevatten de woorden van Faust absoluut geen geloofsbekentenis. Hij wil zich alleen uitdrukken in de taal van de eenvoudige brave menschen, die hem hebben gehuldigd. Het antwoord is bijzonder karakteristiek voor Faust, zijn bekrompen Famulus Wagner zou zich nooit zoo hebben kunnen uitdrukken.

Erich Schmidt teekent in de ‘Jubiläumsausgabe’ daarbij aan: ‘Accomodation an den Volksglauben.’

Tot dusver ben ik trouw den Heer Lichtenberger gevolgd; het zij mij thans vergund de deugdelijkheid zijner methode aan een voorbeeld van eigen keuze te toetsen:

Hoe denkt of dacht voor eenigen tijd het groote publiek over de beteekenis en de verstaanbaarheid van het tweede gedeelte van Faust?

Wanneer men omtrent deze kwestie een stemming kon uitlokken, dan twijfel ik niet, of zij zou op dit oogenblik nog zeer ten ongunste van het werk van Goethe uitvallen, zelfs als men aan de voormannen een grooter aantal stemmen wilde toekennen, dan Lichtenberger van plan is. Om de groote massa der Anonymi te laten meedoen, daartegen zou hij dunkt mij geen bezwaar kunnen maken. Hij zegt immers zelf, dat hij de opvatting van boeren en arbeiders in rekening zou willen brengen.

Hoe is nu het oordeel der Goethe-philologen?

Men tracht geenszins de gebreken, de oneffenheden en willekeurigheden, die het werk ontegenzeggelijk ontsieren, weg te redeneeren. Men geeft toe, dat er veel, maar al te veel in voorkomt, wat een verklaring onontbeerlijk maakt. Maar het plan, de ontwikkeling van de handeling, de gedachtengang zijn volkomen duidelijk, en wie er zich na de noodige voorbereiding en met behulp van een goeden commentaar in verdiept, zal rijkelijk voor zijn moeite worden beloond. Al missen wij ook de spontanëiteit van het eerste deel, het tweede deel blijft toch altijd een uiting van hooge kunst, vol diepe en heerlijke levenswijsheid.

Hier staan dus twee opinies lijnrecht tegenover elkander. Welke partij moeten we nu kiezen?

Een overzicht over de Faustlitteratuur zou al ras aantoonen, dat wij ons bij het oordeel der Faustphilologen moeten aansluiten, omdat het berust op gezond methodisch onderzoek.

Ik kan hier slechts eenige grepen doen uit een grooten rijkdom van feiten.

In den beginne is er veel tegen Goethe en zijn werk gezondigd, doordat men overal abstrakte ideën zocht te ontdekken, filosofisch en allegorisch trachtte te ver-

klaren. Niets is meer in strijd met den dichterlijken aard van Goethe. Bijna nooit gaat hij uit van abstracties. Het is, alsof voor deze verklaarders de dichter de woorden geschreven had:

‘Im Auslegen seid frisch und munter!
Legt ihr 's nicht aus, so legt was unter’.

Het gevolg was dan ook, dat velen onder de besten niets van het groote werk wilden weten. Men denke slechts aan de kritiek van Friedrich Theodor Vischer en zijne geestige Parodie: *Faust. Der Tragödie dritter Teil. Treu im Geiste des 2ten Teils des Goethischen Faust* gedichtet von: Deutobold Symbolizetti Allegoriowitsch Mystifizinsky 1862.

Spoedig echter togen ook de Philologen aan het werk. Bronnenstudie, textkritiek, ‘Entstehungsgeschichte’, dat wordt nu de leus. ‘Aus dem Luftrevier der Spekulation liess sich die Faustforschung auf den festen Boden der Tatsachen herab’¹. Vermelding verdienen hier von Loeper en de vaak gesmade Heinrich Düntzer.

Van de grootste beteekenis was de toevoer van nieuw materiaal. De ontdekking van den Urfaust in 1887 en de publicaties uit het Goethe-Archiv: *Schemata, Onuitgegeven fragmenten*². Al die nieuwe stof wordt met philologische nauwgezetheid onderzocht en gerangschikt.

Onder deze omstandigheden kon het niet anders, of er moest nieuw licht worden verspreid. Wij hebben hier dus niet te doen met subjectieve meeningen, het is niet een kwestie van smaak; de veranderde opvattingen berusten veeleer op een strengere en meer wetenschappelijke

1 G. Witkowski. Goethes Faust II bladz. 10.

2 In de eerste plaats denk ik aan de Weimaruitlegging en speciaal de Faustuitgave met volledig wetenschappelijk apparaat.

methode en op een groote hoeveelheid nieuw en belangrijk materiaal.

Nu kan de algemeene opinie gewijzigd worden en Lichtenberger heeft dit ook voorzien. Hij zegt uitdrukkelijk, dat er nu en dan een herziening moet plaats hebben. Goed! Maar waar blijft dan de bevrijdende kracht van een aldus verkregen opinie? Hoe kan een oordeel bevrijdend werken, dat zelf niet vrij is?

Neen een kritische volksziel bestaat evenmin als de 'dichtende Volksseele' uit den tijd der Romantiek.

Ben ik het derhalve niet eens met de 'Interprétation impersonnelle' van Lichtenberger, toch ben ik gaarne bereid hulde te brengen aan den geest van verdraagzaamheid en het streven naar objectiviteit, die er uit spreken. Dezelfde geest, datzelfde streven bezielen ook, voor zoover ik kan beoordeelen, de andere medewerkers van de *Revue germanique*.

Dat kan en moet in de eerste plaats aan de wetenschap ten goede komen, maar onwillekeurig en als vanzelf zal dit ook nog een andere uitwerking hebben. Het zal er toe bijdragen vooroordeelen en misverstanden weg te nemen tusschen twee groote en edele natien, zoo bij uitstek geschikt om elkander aan te vullen, over en weer te geven en te nemen. Moge der '*Revue germanique*' een lang en vruchtbaar leven beschoren zijn, dat is mijn wensch.

Leiden.

H.H. BREUNING.

**Levensberichten der afgestorven medeleden van
de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde te Leiden**

Bijlage tot de Handelingen van 1907-1908

Boekhandel en drukkerij VOORHEEN E.J. Brill Leiden - 1908

Levensbericht van A.G. van Hamel. 1842-1907.

Anton Gerard Van Hamel werd geboren te Haarlem, op 17 Januarije 1842, uit een geslacht dat van Franse oorsprong, doch reeds lang vóór de 17de eeuw in ons land gevestigd was. Zijn vader, predikant bij de Waalse gemeente, werd in 1850 naar Groningen beroepen, en hier heeft hij zijn jongens- en zijn studentejaren doorgebracht. Tegelijk met zijn tweelingbroeder Gerard Anton, de tegenwoordige hoogleraar in het Strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam, bezocht hij de lagere school van de Heer Brugsma, daarna de Franse school van de Heer D. de Groot - die later schoolopziener te Utrecht werd - en ten slotte, toen hij twaalf jaar was, het Gymnasium. Van de leraren die hem hier onderrichtten verdienen vermelding: de rector, Dr. J.A. Schneither, die op de litteraire vorming zijner leerlingen veel invloed oefende, de conrector Dr. Riedel en de latere hoogleraar Hoekzema, die Frans, Engels en Duits onderwees en die de jeugdige gymnasiast biezonder schijnt te hebben geboeid; met hem heeft hij, ook na zijn gymnasiumtijd, de betrekking onderhouden. Hij behoorde met enkelen, onder wie vooral de tegenwoordige hoogleraar te Groningen, Mr. W.A. Reiger, tot de uitnemendste leerlingen. Bij de overgang

naar de Akademie werd hem opgedragen de ‘gratias’ uit te spreken, terwijl aan Reiger de eer van de ‘oratie’ te beurt viel. De rector stelde er prijs op hen nog niet dadelik als leerlingen te verliezen; zijn plan om met hen Latijnse schrijvers te blijven lezen, is door zijn ontijdige dood niet verwezenlikt.

Met volle overtuiging liet Van Hamel zich inschrijven als student in de Godgeleerdheid. Na één jaar - gewoonlik deed men er twee jaar over - legde hij zijn propaedeuties-eksamen af met de eerste graad, na vooraf het klein mathesis te hebben gedaan. Zijn leermeesters waren de hoogleraren Francken voor Grieks en Latijn, Hecker voor Geschiedenis, Valeton voor Hebreeuws en Hebreeuwse Antikiteiten, de Greuve voor Wijsbegeerte, en Jonckbloet, van wie een testimonium voor Nederlandse Taal werd geëist. Met hem is Van Hamel in nauwere aanraking gekomen; hij las met hem de *Faust* - op zijn eksemplaar tekende hij aan ‘allmählig gefühlt, allmählig verstanden’ - en Racine, door Jonckbloet steeds mijlen ver achtergesteld bij Shakespeare.

Toen begonnen zijn eigenlike theologiese studies, onder leiding van de bekende voormannen der ‘Groningse School’, Hofstede de Groot, Pareau en Muurling. In 1863 deed hij, weder met de eerste graad, kandidaats en in hetzelfde jaar, na de vakantie - een waar kunststuk - doktoraal. Reeds vóór die tijd, in hetzelfde jaar, was het ouderlik gezin naar Leiden verhuisd, waarheen Van Hamels vader was beroepen.

Reeds aan het begin van zijn studentetijd had hij, na een examen afgelegd voor de Waalse Kommissie, een studiebeurs gekregen, die hem in staat stelde zich tans te Genève voor het predikambt in de Waalse kerk te gaan voorbereiden.

Toen Van Hamel student werd, deelde hij nog de gods-

dienstige overtuiging van het milieu waarin hij was grootgebracht. Zijn vader, wel een zeer verdraagzame natuur, beleed toch met hart en ziel de rechtzinnige geloofsoopvattingen en stond in zover zelfs tegenover de 'Groningse School'. De jeugdige student woonde geregeld de godsdienstoefeningen bij van de bekende Chevalier, die in het Réveil een rol heeft gespeeld. Tijdens zijn studie voor het kandidaats kwam er verandering; de kennismaking met de nieuwe Bijbelkritiek liet zijn geloof niet onaangetast en trok hem naar de opkomende 'moderne' richting. Zijn ouders betreurden die overgang zeer, en, al waren de botsingen in die zeer nauwverbonden huiselijke kring niet hevig, toch werd alles gedaan om de zoon van het dwaalpad terug te brengen. Veel verwachtte men van het verblijf te Genève. Maar die verwachting bleek ijdel. Wèl was aldaar de Fakulteit van Godgeleerdheid orthodox, maar Van Hamel volgde bij voorkeur de preken en voordrachten van Ds. Cournard, een geestverwant van Réville. En toen hij in 1864 in het vaderland terugkwam, voelde hij zich nog steeds de geestverwant der 'moderne' theologen; Leiden riep hem, niet alleen als woonplaats zijner ouders.

Hij liet er zich als student inschrijven, volgde de kolleges van Scholten, Rauwenhoff en Kuenen.... en was gedurende enige tijd redakteur van het 'Leidsch Dagblad' der firma Sijthoff. Deze dubbele uiteenlopende werkzaamheid is, zoals men zal zien, een kenmerk van Van Hamels persoon. Voor de Waalse Kommissie werd toen het proponentseksamen gedaan en weldra volgden uitnodigingen om hier en daar te komen preken, in het Hollands zowel als in het Frans. In 1866 werd hij voor een paar maanden hulpprediker te Brussel, ter vervanging van Ds. Rochedieu, daarna (1867) 'suf-

fragant' te Leiden, en, op 16 Februarie 1868, predikant der Waalse gemeente te Leeuwarden. Een jaar te voren had hij zich verloofd met Jeanne Van Goens, dochter van de Waalse predikant te Leiden, Dr. Van Goens, en als jonggehuwd man vestigde hij zich in zijn nieuwe woonplaats. Hier vond hij een bloeiende gemeente en een aangename werkzaamheid. Aangesteld tot dominee in de gevangenis, nam hij ook deze functie ter harte en tot de aardigste herinneringen aan deze periode behoorden voor hem de brieven, gekregen van gevangenen die hij had gesticht; in een schetsje *Een Zondagmiddag in de gevangenis* (1873), heeft hij de gedachte aan deze werkzaamheid doen herleven.

Doch weldra zou een zware slag hem treffen: in 1870 ontvielen hem eerst zijn kind, daarna zijn vrouw, die hij reeds in 1869 ziek naar haar ouders had begeleid; sedert die tijd had hij zijn leven moeten verdelen tussen zijn standplaats, waarheen zijn werk, en Leiden, waarheen zijn hart hem riep. Nog twee jaar bleef hij te Leeuwarden; toen werd hij (24 September 1871) beroepen naar Rotterdam. Op 14 April 1872 preekte hij zijn afscheid in de stad die hij zou verlaten, en op 5 Mei deed hij zijn intrede in zijn nieuwe standplaats. Dat hij, in de zeven jaren van zijn verblijf aldaar, zeer vruchtbaar heeft gewerkt, en niet alleen in de kring van zijn gemeente, daarvan heeft schrijver dezes van vele kanten de bewijzen gekregen. Een zijner oudste en beste vriendinnen schrijft mij: 'Met hart en ziel was hij zijn gemeente toegedaan, en ook buiten den bepaalden kring der Walen deed hij veel goed door zijn hartelijke belangstelling in geestelijke en finantieële zorgen.... Na 't vertrek van ds. Réville hadden wij iemand als Van Hamel hoog noodig. 't Was voor hem niet gemakkelijk, maar hij heeft den overgang glans-

rijk doorstaan. Want hij was Hollander! eenvoudig, welsprekend, stichtelijk, en hij werd goed begrepen. Men moest naar hem luisteren, en kon hem volgen; niet al te geleerd, ontving men welkome en uitvoerbare wenken voor 't dagelijksch leven'. Zijn theologiese en letterkundige werkzaamheid van deze tijd zal ik zo straks ter sprake brengen: het waren rijke jaren. Van Hamel had zich een nieuwe huiselike haard gebouwd door zijn huwelijk met Elise de Kok, die hem gedurende vele jaren een hechte steun en een onvermoeide hulp is geweest, een trouwe gezellin in het leven van trekken en van gaan, dat in 1879 voor hem zou aanbreken.

Er was namelijk langzamerhand in zijn godsdienstige overtuiging een verandering gekomen, die hem het vervullen der plichten van zijn predikambt bezwaarlijk maakte. En daar de omstandigheden hem in staat stelden de drang van zijn geest te volgen, nam hij in 1879 zijn ontslag als dominee, om een geheel nieuw leven te beginnen.

Wie hem op het denkbeeld heeft gebracht zich te Parijs op de wetenschappelijke studie van het Frans te gaan toelagen, weet ik niet met zekerheid. Niet onwaarschijnlijk is het dat Jonckbloet, Allard Pierson, misschien ook Dozy door hem zijn geraadpleegd. Wat hiervan zij, het was een kloek besluit. Hij zelf zeide tot Mevrouw Huet: 'Te Rotterdam was ik een hele Piet, en hier zit ik weer op de schoolbanken'. Maar met zijn gewone geestkracht en levenslust toog hij aan het werk en trok partij van alle gelegenheden om te leren, die het Franse goevernement edelmoedig ter beschikking stelt van de werkers, van welke nationaliteit ook. Reeds in December 1879 was hij ingeschreven als 'élève de l'École des Hautes Études'; gedurende vier jaar is het hem gegeven geweest de lessen bij de meesters der Romaanse taalwetenschap

te volgen, te Parijs, en gedurende één winter te Berlijn. In de *Spectator* van 1889 leest men een herinnering aan de kolleges van Arsène Darmesteter, 's morgens om 8 uur, in de koude winter van 1880, in de 'petite salle Gerson'. De letterkundige (en in de eerste tijden ook theologiese) artikelen die hij gedurende deze periode in Hollandse tijdschriften uitgaf, zijn vol van al hetgeen hij in die voor zijn geest zo vruchtbare omgeving opdeed; zij delen een enkele maal ook iets mede uit zijn leven (zo bijv. de *Oudejaarsherinneringen* van 1882). Het was een tijd van werelds genieten, maar ook van stoere arbeid; men heeft slechts in de hierachter gedrukte lijst van Van Hamels geschriften na te zien hoeveel hij in deze tijd heeft gewerkt. En daarin zijn niet eens vermeld de artikelen die hij van einde 1882 tot 18 September 1884 aan de 'Oprechte Haarlemsche Courant' schreef als korrespondent van dat blad.

In 1884 kwam aan het studenteleven een einde: de benoeming tot hoogleraar te Groningen legde hem een geregelde werkzaamheid op die hem, altans gedurende een groot gedeelte van het jaar, ver zou houden van het geliefde Parijs. Nog korter werden zijn jaarlijkse bezoeken aan Frankrijks hoofdstad, toen hij in 1889 belast werd met het voorzitterschap van de Franse akte-eksamens.

Eén jaar vroeger had hem een slag getroffen, die een minder krachtige natuur zou hebben gebroken: zijn tweede vrouw was van zijn zijde weggerukt. Door een verdubbelde werkzaamheid scheen hij de leegte van zijn bestaan te willen aanvullen; hij werkte veel voor zijn kolleges, trad zeer vaak op als spreker, schreef menig artikel, en ging voort zijn leven tussen Groningen, den Haag, voor de eksamens, en Parijs te verdelen.

Nog éénmaal zou het hem gegeven zijn een eigen

‘home’ te stichten; zij die hem daartoe haar hand schonk, Marie van Stockum, is de moeder geworden van zijn enige zoon Georges Maurice, en heeft hem de ogen gesloten toen hij op 15 April 1907, het jaar waarin hij zijn ontslag had genomen als hoogleraar, om in Parijs ongestoord te kunnen werken, aan zijn vrienden ontviel.

Na dit kort verhaal van de belangrijkste uiterlike gebeurtenissen in Van Hamels leven, wil ik aan elk der verschillende openbaringen van zijn geestelijk en verstandelijk bestaan een afzonderlijk hoofdstuk wijden. Aan wereldse eer heeft het hem niet ontbroken - hij was Doctor honoris causa van de Universiteit te Utrecht, ‘lauréat de l’Institut’, gedekoreerd met verschillende ridderorden -; groter waarde heeft voor ons het werk dat hij heeft nagelaten als getuigenis van zijn rijke geest. Van Hamel heeft een hoge opvatting gehad van het leven; hij heeft de talenten die de natuur hem had geschonken tot hun volkomen ontwikkeling gebracht door een onvermoeid streven naar volmaaktheid, zich uitende in een waarlik onverpoosde werkzaamheid. De lijst zijner geschriften is verbijsterend groot. Ik beschouw het als een voorrecht dat het mij gegeven is geweest van nabij al zijn werken te hebben leren kennen. Ook na zijn dood heeft de Meester de leerling tot grote dankbaarheid verplicht.

De Theoloog en Predikant.

Van Hamels theologiese werkzaamheid valt hoofdzakelijk in de jaren 1869-1880. Toen hij optrad als een der woordvoerders van de ‘moderne richting’, had deze reeds verscheidene jaren van ontwikkeling doorgemaakt. Ge-

boren uit een verzet tegen alle van buiten opgedrongen gezag, beoogde zij het hogere leven te behouden, zonder te verwaarlozen hetgeen de nieuwere wetenschap leerde. Scholten had gepoogd de tegenstelling tussen onze hogere aspiraties en de daarmede strijdige uiterlike wereld, met haar kwaad en haar zonde, op te heffen op een kunstige, doch kunstmatige wijze. Zijn ambtgenoten te Leiden erkenden eveneens het verband tussen de natuurlijke en de zedelijke wereldorde, die elkaar steunen en bevorderen, omdat het een en dezelfde macht is die zich in beide openbaart; zij waren evenwel genoodzaakt die macht omhuld te laten door het mysterie dat haar verborg. Dat velen bezwaar hadden tegen zulk een vermomd monisme, dat niets verklaarde, is te begrijpen. Dit verklaart dan ook de opgang die Hoekstra's denkbeelden moesten maken, toen hij in 1864 de noodzakelijkheid uitsprak van volkomen scheiding tussen de wereld- en de levensbeschouwing. De voorman der 'ethiesen' predikte een zedelijk idealisme, geobjektiveerd tot een zedelijke wereldorde; uitgangspunt van het erkennen van de godsdienst was de mens zelf, was de gemoedservaring: de godsdienst werd een empiriese wetenschap, evenals de wijsbegeerte. Het streven naar het zedelijk ideaal werd met godsdienst geïdentificeerd; maar hierop werd de nadruk gelegd dat wij wèl overal een zekere vroomheid erkennen waar een diep ernstige levensopvatting de richting van het leven bepaalt en beheerst, maar dat deze ernst niet kan bestaan tenzij het goede ons het heilige wordt en wij in dit heilige met volle verzekerdheid het enig en eeuwig wezenlike erkennen, waaraan wij alles willen wijden.

Vijf jaren waren verlopen sedert Hoekstra's *Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof* waren verschenen, toen Van Hamel in het strijdperk trad. In zijn

levensbeschrijving van Busken Huet (p. 15) zegt hij: ‘Wij, jongeren, hebben onze studiën aangevangen in een tijd toen de eerste geestdrift reeds aanmerkelijk bekoeld was, toen de Nederlandsche moderne theologie, niet aan hare wetenschappelijke waarde, maar aan haar kerkvormend vermogen reeds nu en dan begon te twijfelen, toen de kritiek zich de vraag stelde of, met dat opheffen van alle sluiers, de heilige berg niet zou ophouden een voorwerp van aanbidding te zijn’. En wèl moest die twijfel opkomen bij hem die als student het uittreden van Busken Huet (1862) en van Pierson (1865) uit het kerkverband, en de strijd die daarvan het gevolg was, met de innigste belangstelling had gezien. Maar toch, in 1869, bij de bespreking van Janet's *Le spiritualisme français*, voelt hij zeer sterk het recht der moderneren om in de kerk te blijven, en prijst hij Janet, die dat recht erkent. Dat stuk kunnen wij nemen als uitgangspunt voor de bespreking van Van Hamels denkbeelden over godsdienst en kerk. Hij stelt voorop dat, terwijl godsdienst vroeger was wetenschap betreffende God, hij tans uitsluitend beschouwd moet worden als een uiting van het gemoedsleven. ‘Men wil God niet meer begrijpen, maar bezitten’.

In 1874 trad hij op in de kring van zijn ambtgenoten. Het was op de April-vergadering van moderne theologen te Amsterdam. Hij leidde toen de vraag in: ‘Welke waarde hebben de pogingen die in den laatsten tijd zijn aangewend om den godsdienst los te maken van alle metafysica, hem op te vatten als levensbeschouwing, niet als wereldbeschouwing, en het Christendom te beschrijven als zedelijk idealisme?’ Zijn praeadvies is gedrukt onder de titel *Godsdienst zonder metafysica*. Naar mijn mening is dit stuk het schoonste dat Van Hamel ooit, op welk gebied ook, heeft geschreven: helder van

vorm, treffend van uitdrukking, zuiver gedacht, klemmend geargumenteed, is het een meesterstuk van schrijven en van denken.

De hoofdstrekking ervan is te doen zien waartoe de verwerping van alle metafysica in de godsdienst moet voeren, de konsekwenties van die verwerping te trekken en aan te tonen dat zij alleen door het verbreken van alle verband tussen wereld- en levensbeschouwing volkomen wordt. Zolang de mens supranaturalist is, verhindert niets hem zijn eigen wensen te maken tot de wetten van het helal: de wereldbeschouwing is niet anders dan ‘terugkaatsing van de levensrichting op het brede scherm der wereldorde’. Doch als men heeft leeren inzien dat de wereldorde aan haar eigen wetten gehoorzaamt en zich niet bekommert om de wisselende behoeften der mensen, dan is het noodzakelijk de levensbeschouwing van de wereldbeschouwing te scheiden; het idee van Voorzienigheid vervalt: de eis van rechtvaardigheid mag men aan de natuur niet stellen. Men heeft getracht de moeielijkheid op te lossen, ontstaan door het verdwijnen van het supranaturalisme. Hoekstra's ‘idealisme’ gaat uit van het recht onzer zuiverste levensbehoeften, onzer zedelijke idealen, en bouwt daarop, langs de weg van het postulaat, de overtuiging dat de wereldorde ze ten slotte zal verwezenliken. Maar mag de mens eisen dat de natuur om al het andere zich niet bekommert, doch de idealen der mensen ontziet? Deze ‘metafysica’ met haar arme inhoud en haar hypotheties karakter, is een gebrekkig surrogaat voor het oudere supranaturalisme. Onze idealen ontleen hun recht van bestaan en dus hun recht op onze toewijding allereerst aan de macht waarmee zij zich aan ons opdringen, en verder aan de kracht die van hen uitgaat en die wij door ervaring leren kennen.

Vat uw leven maar zo ernstig mogelijk op, en laat de wereld voor zich zelve zorgen.

Deze denkbeelden lokten natuurlijk tegenspraak uit. Prof. Kuenen viel ze, niet zonder scherpte, aan; Van Hamels antwoord was even waardig als krachtig. Kuenen wijst er op dat godsdienst zonder geloof onbestaanbaar is; 'iemand die een zekere levensrichting heeft, is die godsdienstig?'. Van Hamel riposteert: niet van 'een zekere' levensrichting heeft hij gesproken, maar van de 'hoogste, ideale' levensrichting. En biezonder juist lijkt mij zijn terechtwijzing, tegenover Kuenens onbillike gelijkstelling van zijn systeem met Comte's positivisme. 'Ik waardeer de kern die in de oude schaal ligt opgesloten; Comte lijmt de oude schaal om een nieuwe kern. Kuenens vrees dat mijn opvatting het veld zal openen voor allerlei fantasietjes, is ongegrond. Alsof men zijn idealen naar welgevallen koos!'.

Ook van de zijde der ethiesen bleef zijn betoog niet onbestreden. Volkomen instemming vond het echter bij een der voormannen dier school, Johs. Hooykaas Herderscheê (*Schakeersels van moderneren*, in 'Theol. Tijdschr.', 1875), terwijl een andere aanvoerder slechts op een, weliswaar gewichtig, onderdeel aanmerking maakte (Dr. Hooykaas in *Ter beschrijving van de ethische richting*, ibidem), nl. op zijn ontkenning van het absoluut karakter van de Godsdienst.

In 1879 trad Van Hamel voor de tweede en laatste maal op in de geleerde theologiese wereld. In een proefschrift, enigszins haastig gesteld en gedrukt - omdat het denkbeeld om te promoveren eerst laat bij hem was opgekomen en de termijn naderde waarvóór men nog onder de oude wet kon promoveren - onderwierp hij de leer der 'Goddelijke Voorzienigheid' aan een kritiek. Dit

geschrift is, in zekere zin, de uitwerking op één bepaald punt van de in 1874 door hem ontwikkelde denkbeelden. Alleen langs supranaturalistische weg is het mogelijk eenheid te brengen tussen de zedelijke ervaring dat God alles ten goede leidt en de objectieve overtuiging dat de wereldorde in overeenstemming is met die Providentia specialis. De godsdienst eist dat het godsbestuur heilig, rechtvaardig, liefderijk zij. Daarmede langs wijsgerige weg de ellende, het kwaad, de zonde te verbinden, is onmogelijk. Dus beantwoordt de Voorzienigheidsleer niet aan de eisen van het godsdienstig gemoed. Doch de oude scheiding tussen het geloof dat die eis absoluut recht van bestaan heeft, en het geloof dat de macht aanwezig is die ze zal vervullen, houdt op noodzakelijk te wezen, zodra het de macht der zedelijke idealen is die de behoeften doet ontstaan waaruit het geloof wordt geboren. Deze toch hebben in zich zelve niet alleen hun waarde, hun recht van bestaan, maar ook de macht om dat recht te doen gelden. ‘Wanneer iemand mij verhaalt dat hij aan Gods beschermende voorzienigheid gelooft omdat hij bij een schipbreuk wonderdadig behouden bleef - dan kan ik hem het ongegronde van zijn opvatting aantonen. Maar als iemand mij zegt dat hij aan de leidende macht der liefde gelooft, omdat hij ervaren heeft dat zijn geweten, dit beginsel volgend, de bezwaren waardoor het gekweld werd, te boven is gekomen - dan heeft de kritiek van het verstand op deze verzekering hoegenaamd geen vat’.

Deze denkbeelden, het volkomen losmaken van het zedelijk idealisme uit hetgeen volgens de traditionele opvatting van het begrip godsdienst daarmede was verbonden, hebben Van Hamel niet van het begin af zó helder vóór de geest gestaan. In een stuk uit 1871 (*Het Lied der Hope*) lezen wij: ‘Om te kunnen hopen moeten wij

gelooven dat een vaderhand ons leidt naar een heilig doel', en in een preek over 'Het Zout der Aarde' zouden zinnen als 'de wereld die vol is van God' kunnen doen vermoeden dat Van Hamel nog anders dacht en anders geloofde. Maar dat hij, toen reeds, niet ver verwijderd was van zijn later standpunt, bewijst de volgende passage: 'Dat de protestantsche kerk flauw is geworden, is de schuld van het dogmatisme en van het ziekelijk piëtisme, is de schuld ook van ons die nog te weinig den moed hebben om het Christendom terug te brengen tot eenige beginselen van geestelijk leven en den godsdienst samen te vatten in wat men genoemd heeft een machtige hoop'.

Maar na 1874 is voor hem de scheiding tussen supranaturalisme en godsdienst volkomen. Die scheiding zelf was niet nieuw. J.W. van der Linden (*Gids*, 1889) zegt: 'Met recht heeft een onzer ethische godgeleerden gezegd dat de mystieken en piëtisten den voorarbeid voor deze richting hebben gegeven.... Maar ook bij hen die de vaders der dogmatiek kunnen worden genoemd, zou het niet moeielijk vallen aan te toonen dat de eigenlijke band die hen met God scheen te verbinden, van zedelijken en geenszins van verstandelijken aard was'. En Van Hamel zelf, in zijn Proefschrift, noemt als wegbereiders: 'Lessing (in *Nathan der Weise*), Kant (die voor zijn godsdienst steun zocht in de eischen van het zedelijk geweten), Herder (die vooral ook de poëtische en ethische zijde van den godsdienst in het licht stelde) en Hoekstra'. En ook de mannen van het Réveil mogen hier genoemd worden, die de gemoedsaandoening hoger stelden dan de onberispelijkheid in de leer.

Zo zien wij in Van Hamels stelsel het eindpunt van een godsdienstige evolutie die een der belangrijkste uitingen van het geestesleven van de vorige eeuw is ge-

weest. Van Hamel heeft, met strenge konsekwentie en grote moed, de weg recht vóór zich uit afgelopen, en is aangekomen bij wat hijzelf noemde het 'atheïsties Kristendom'. Hij heeft zonder aarzelen het begrip 'Voorzienigheid', het denkbeeld van 'de Hemelse Vader' verworpen, omdat ze niet pasten in een stelsel dat juist in het supranaturalisme zijn grootste vijand had. Hij heeft in het zedelijk idealisme, in een hoge levensopvatting zijn 'godsdienst' gezocht, en zich neergelegd bij enkel 'de hoop op een zedelijke oplossing der levensraadselen'. Hij stond daarin zo goed als alleen.

Zijn overtuiging heeft hij voor het grote publiek telkens en telkens weer uitgesproken in zijn talrijke artikelen voor het *Godsdienstig Album*, waarvan hij (1872-1877) redakteur is geweest; alleen het besef dat ik over een beperkte plaatsruimte beschik, weerhoudt mij aanhalingen uit die stukken te geven; er zijn er zeer schone onder, schoon door de warme overtuiging die eruit spreekt, schoon ook door de vorm. Ik maak een uitzondering voor de lezing die hij in 1875 heeft gehouden over *Godsdienstig Leven*. Daarin heet het: 'Godsdienstig leven is hetzelfde als zedelijk leven. De ziel die het goddelijke te vergeefs heeft gezocht in de blinde macht der natuur, in het halfdonker van het mysterie, in den loodzwaren dampkring van het kerkelijk leven, in de ijle lucht der bespiegeling, haar zal het niet ontgaan dat zij hier het waarachtig heiligdom van den godsdienst heeft betreden.... De godsdienstige mensch gelooft niet dat de verzoening er is tusschen hetgeen de mensch is en hetgeen hij zou willen zijn; zijn geloof betreft alleen de mogelijkheid van verzoening.'

Over de ethiese richting een oordeel te vellen, past mij allerminst. Maar zeker zal ik niet de enige zijn die met verwondering heb waargenomen dat men in ernst

een scheiding tussen levens- en wereldbeschouwing heeft kunnen maken. En ik begrijp dan ook volkomen dat Van Hamel deze noot in zijn Proefschrift heeft geplaatst: 'Daar men mijn scheiding van levens- en van wereldbeschouwing verkeerd heeft opgevat, wensch ik hier vooral te doen uitkomen dat, al achten wij die scheiding in het belang van godsdienst en denken beide - wij daarmede volstrekt niet willen ontkennen dat er verband moet zijn tusschen die beide, dat de eene noodzakelijk den invloed der andere moet ondergaan'. Het was echter natuurlijk dat, als reactie tegen het dogmatisme, het ethies element op de voorgrond trad. Van Hamel spreekt ergens van 'onze ideale en delicate opvatting'; en inderdaad zijn levensbeschouwing was, zoals Taine Renans wijsbegeerte noemt, 'une poésie subjective et personnelle'; haar 'Godsdienst' te noemen was een stout iets. Ik acht Van Hamels idealisme er niet minder om; verre vandaar; voor fijne naturen is het hogere leven vanzelf iets zeer delikaats en persoonliks. Maar wèl dringt zich de vraag aan ons op: Hoe was het mogelijk dat Van Hamel met zulk een opvatting van de godsdienst, nog tien jaren predikant is gebleven? Hijzelf heeft zijn verhouding tot de kerk meermalen ter sprake gebracht. Een der banden die hem met de andere modernen samenhiel was zijn liefde voor het Kristendom. Het is alsof Van Hamel zelf gevoelde dat het vage 'ernstig, hooger leven', dat voor hem godsdienst was, evenzo goed door een Boeddhist of een theosoof als levensregel kon worden genomen. Vandaar dat hij telkens weder erop wijst dat het zedelijk idealisme in het Kristendom zijn hoogste uiting heeft gevonden. Men leze vooral zijn scherpe kritiek van Piersons *Een Levensbeschouwing* (1876), waarin hij hem verwijt het Kristendom niet genoeg te waar-

deren; gelijkstelling van alle godsdiensten noemt hij 'onzinnig'. Jezus is de hoogste openbaring van het idealisme. 'Voor ons moderneren is Jezus ook opgestaan: het Christelijk ideaal is levenskrachtig gebleken'. Er is niet zelden iets gewrongens in de wijze waarop Jezus' persoon wordt pasklaar gemaakt voor de ethiese godsdienstbeschouwing. Zo worden van de naam 'Vader' die Jezus aan God geeft, en waarvan de ethiesen niet afstand willen doen, door Van Hamel en Hooykaas Herderscheê verschillende uitleggingen gegeven, die beide onnatuurlijk lijken. De naam 'God' wordt geheel losgemaakt van hetgeen de traditie eraan vastknoopt; met instemming wordt het gezegde van Matthew Arnold aangehaald: 'God is een diep ontroerde wijze van te zeggen g e r e c h t i g h e i d'. De 'vergeving van zonden' is voor Van Hamel een uitdrukking van het psychologies verschijnsel dat het zondegevoel, ontstaan door te kort doen aan het zedelijk ideaal, ophoudt als men zich met nieuwe geestdrift aan dat ideaal gaat toewijden. Het gebed is een boven zichzelf uitgaan.

Er is zonder twijfel wat waars in hetgeen Van Hamel reeds in 1869 aanhaalt uit Janets studie: 'Ik voor mij zie niet in dat men den naam Christen moet weigeren aan iemand die vrijwillig, in alle oprechtheid verklaart dat hij dien naam wenscht te dragen'. Maar bij ons zouden misschien meer op de voorgrond staan het verlangen naar helderheid en de vrees om misverstand te kweken.

Wat hiervan zij, deze gehechtheid aan het Kristendom verklaart, altans voor een deel, dat hij nog zo lang in de kerk is gebleven, die kerk die hem van het begin af zo weinig sympathiek was (zie vooral *Belijdenis doen*, 1873; *Niet gedoopt*, 1876). Meer dan eens heeft hij gezegd dat het de schuld van de kerk was indien de moderneren er

niet meer vonden wat zij het recht hadden te eisen. 'In die kerk moest voor zulk een geheel en al antidogmatische, ja 'atheïstische' nuance van godsdienst en Christendom eigenlijk plaats zijn, omdat deze kerk in het leven is geroepen door een zedelijk idealisme dat, in weerwil van de wonderlijke vormen waarin het optrad, op het nauwst verwant is met de zedelijk-ernstige levensopvatting die door ons is behouden'. Maar ten slotte begreep hij wel dat voor hem van de kerk geen heil meer was te wachten.

Tot zover de godgeleerde. De predikant stond, daarover zijn allen het eens, zeker niet minder hoog. In een stuk getiteld *Leider auch Theologie* heeft hij, op min of meer ironiese wijze, het domineesambt beschreven: een theologant, een volksredenaar, een journalist, een prettige huisvriend, een praktische raadsman, dat alles moest een predikant zijn. En Van Hamel bezat inderdaad al die, zowel ernstige als meer wereldse, eigenschappen. Van de diepe indruk die hij als predikant te Rotterdam heeft nagelaten sprak ik hierboven. En kenschetsend voor de grote sympathie en achting die zijn kollega's voor hem koesterden was hetgeen een hunner, toen Van Hamel ernstig ziek was, zeide met een toespeling op Melanchton: 'Der Teufel hat dieses Organon geschändet'. Al waren zijn godsdienstige denkbeelden misschien te weinig tastbaar dan dat het grote publiek ze had kunnen vatten, in de praktijk was hij niet zo negatief. Zijn steeds werkzame geest zocht naar middelen om het gemeentelven te organiseren zó als hij dit wenselijk oordeelde (*Het Gemeentelven*). Dan, hij had een hartgrondige afkeer van het Roomse geloof, en hij liet geen gelegenheid voorbijgaan om die te luchten. Een enkele maal wordt de politiek

erbij gehaald (bijv. in *Waar toe dit verlies?*). En hij wordt meegesleept door een niet te onderdrukken behoefte om zijn overtuiging aan anderen mede te delen.

Doch tans naderen wij tot het keerpunt in Van Hamels geestelijk en verstandelijk leven: op 19 October 1879 deelt hij aan de gemeente zijn voornemen mede om zijn ambt neer te leggen, en op 30 November preekt hij voor de laatste maal. Het besluit kwam onverwachts, ook voor zijn meest vertrouwde vrienden. Over Pierson sprekende (*Gids*, 1896) zegt hij: ‘Vreemd mag het lijken dat Pierson nog in 1864 scheen te strijden voor ‘het goed recht der modernen’, dat Kuenen reeds in 1866 tegen hem verdedigen moest. Maar Pierson is niet de eerste geweest, en niet de laatste gebleven, wiens innerlijke strijd zich een tijd lang naar buiten heeft geopenbaard in woorden van verzoening en vrede, die, toen hij het beste behouden wilde, in gemoede heeft geloofd dat eigen zielerust, innerlijke harmonie, volkomen oprechtheid tegenover eigen inzicht en eigen behoefte wel kostbare schatten waren, maar toch schatten die de plicht der zelfverloochening eischen kon dat men offeren zou aan de goede zaak, aan het hooge belang der gemeenschap voor wier heil men leven wilde’. Zestien jaren was het geleden sedert hij aan zijn leven een andere koers had gegeven, toen hij deze woorden schreef. En toch hoe klinken zij als een herinnering uit eigen verleden, hoe vindt hij opnieuw die fijnheid en juistheid van uitdrukking die wij in zijn theologies werk telkens weer bewonderen, en waarmede hij tans zelf het antwoord aanvult op onze vraag van daareven omtrent zijn blijven in de kerk gedurende zo vele jaren.

Uit zijn afscheidspreken blijkt dat de reden van zijn

uittreden was dat het hem onmogelijk werd zich te blijven schikken naar de kerkelijke gebruiken. Hij verliet de kerk, maar bleef met sympathie denken aan zijn vroegere werkring; anders dan Busken Huet, die later moest betreuren dat hij de goede bedoelingen en de oprechtheid van de aanhangers der moderne richting had miskend.

Toch - zij waren uit elkaar gegaan, de kerk en Van Hamel. Zelf heeft hij eens gezegd: 'Over dingen die ik in mijn leven deed heb ik berouw gehad, over dät nooit'. De moderne theologie is haar eigen weg gegaan; zij is meer en meer overtuigd geworden dat, wil de godsdienst werkelijk een band zijn, hij de dogma's niet kan ontberen die eenheid geven, niet in plaats van de veelheid der subjektieve opvattingen, maar als herkenningstekens, met behoud der persoonlijke nuances. En Van Hamel? Wat is er geworden van zijn geestdrift voor denkbeelden en begrippen die toch behoren tot het hoogste waartoe een mens in staat is zich op te werken? Het is interessant in zijn geschriften na te gaan hoe lang hij belangstelling blijft koesteren voor die kwesties; wij zien zijn geest zich eerst langzamerhand geheel losmaken van Kristendom en Kerk. In 1880 schrijft hij nog aan de *Stemmen uit de Vrije Gemeente* over godsdienstige aangelegenheden te Parijs; in 1882, naar aanleiding van een werk van Emants, maakt hij zich warm over de onzedelijkheid der jongelieden die daarin worden geschilderd; en in 1897, ziehier wat er is overgebleven van de idealen van vroeger: 'Er zijn mensen, en hun aantal wordt dagelijks grooter, die het geloof hebben verloren, bij wie het denken voor goed de verbeelding aan zich heeft onderworpen. Toch kan ook voor deze de godsdienst nog bestaan; maar als emotie, als een stemming van ernst, van wijding en innigheid.... zij is afhankelijk van de omstandigheden, gebonden aan

de omgeving (*Parijsche Devotie*). Zo was dus hetgeen voor Van Hamel het hoofdelement van zijn geestelijk bestaan was geweest gedurende het gehele eerste deel van zijn leven, nog slechts een voorbijgaande, korte emotie geworden, opgewekt door wat hij zag of hoorde, en snel weer uitgewist. Van de twee mensen die hij in zich had, de verstands- en de gemoedsmens, had de eerste een beslissende overwinning behaald. Een nieuwe zon was in 1880 voor Van Hamel opgegaan; hij was in een wereld gekomen waarin zijn behoefte om te leren rijkelijk voldoening kon vinden en waarin de hogere aspiraties van zijn ziel zich geleidelijk omzetten in kunstaspiraties. Dit verklaart dat het leven en strijden van zovele jaren zo weinig sporen in zijn later leven heeft gelaten. Men zou geneigd zijn dat prijsgeven van het idealisme als een achteruitgang, een vermindering te beschouwen. In werkelijkheid is Van Hamels idealisme blijven leven, maar heeft zich op een ander doel gericht: in zijn volkomen overgave aan het 'génie' van het Franse volk vinden wij de man terug die behoefte heeft zich te wijden aan iets dat hij boven zich rekent. Men zegt dat Kuenen, bij het vernemen van Van Hamels uittreden uit de kerk zou gezegd hebben: 'Van Hamel heeft de wereld liefgekregen'. Het zij zo. Maar men vergete niet dat, naast het wereldse leven, Van Hamel steeds een hoger bestaan is blijven leiden: ook studie en kunst eisen opoffering, inspanning, geestkracht.

Met dat al, de verandering is wel treffend. Daareven vergeleken wij Van Hamel met Busken Huet. Ook de gedachte aan Pierson dringt zich op, aan Pierson, die in 1864 uit de kerk was gegaan 'omdat hij het geloof aan het absolute onherroepelijk verloren had'. Hoeveel meer eenheid in Piersons leven, hoezeer is hij, ook na

zijn ontslag, in zijn werken dezelfde lijn blijven volgen. Ook voor Pierson is letterkunde een objekt van studie geworden, maar nooit werd hij vreemd aan de godsdienstkwesties van zijn tijd. Bij Van Hamel hebben de wetenschap en de kunst voortaan de boventoon; sociale kwesties interesseerden hem nog wel, maar minder, hem, die in *Mes Adieux* had gezegd: 'les questions sociales qui sont aujourd'hui plus que jamais des questions de vie et de mort', en voor de theologie heeft hij alle belangstelling verloren.

Deze eerste periode is in veel opzichten de mooiste van zijn leven. Het is een tijd van ernstig en diep leven met zichzelf, van moedig voortgaan ondanks de belemmeringen die traditie en omgeving hem in de weg legden, daarheen waar hij door denken en geweten werd geroepen. Het is een tijd ook van initiatief. Van Hamel is, al had hij geen volgelingen, een der voormannen geweest van de godsdienstige beweging.

Maar ook op het terrein dat hij stond te betreden is het hem gegeven geweest veel te leren, veel te begrijpen, veel voor anderen te zijn.

De Geleerde en Hoogleraar.

De Romaanse filologie verkeerde, toen Van Hamel te Parijs kwam, in grote bloei. Gaston Paris, Paul Meyer, Arsène Darmesteter verzamelden om zich een schare jongelieden, meestal vreemden, die het een voorrecht achtten naar hun lessen te luisteren. Deze wereld was aan Van Hamels denken geheel vreemd, en welk een moed, welk een geestkracht waren niet nodig om zich te schikken in deze nieuwe omgeving. Misschien is dit wel het bewonderingswaardigste moment van zijn leven. De

strengere eisen ener onverbiddelijke methode dwongen hem voorlopig alwat hem tot nu toe in letterkundige studieën geboeid had, achteraf te stellen. De vleugels der fantasie moesten worden gebonden; de onvaste schreden moesten worden geoefend in het betreden van de zwaar te begane grond. Ik noem slechts één moeilijkheid die moest worden overwonnen: voor de historische studie van de Franse taal is kennis van het Latijn onmisbaar. Van Hamel zal waarschijnlijk veel hebben moeten ‘ophalen’. Maar dat was spelen voor hem. Toen hij, na enige kolleges van Gaston Paris te hebben bijgewoond, zich persoonlijk tot de Meester in betrekking wilde stellen, wees deze hem op zijn eigenaardige, koele wijze af; eerst als hij een jaar alleen had gewerkt, zou hij worden toegelaten tot het studeervertrek, dat voor alle leerlingen van de hoogleraar een wijding had als van een tempel. En Van Hamel ging aan het werk; hij volgde de lessen aan de ‘École des Chartes’, aan de ‘École des Hautes Études’, aan de Sorbonne, en eindelijk werd hij toegelaten tot de omgang met de hoofdman der Franse romanisten.

Als men overziet hetgeen door Van Hamel is gewerkt op het gebied der Romaanse filologie, treft vooral zijn onbegrensde veelzijdigheid. In dat opzicht is de rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt te Groningen, kenschetsend. Hij laat daarin zijn blik weiden over het terrein dat hem ter bewerking is aangewezen; geen hoekje of hij neemt het in de kring van zijn beschouwing op. Taal zowel als letterkunde, en in de taalstudie de fonetiek zowel als de vormleer en de syntaxis, alles omvat hij, alles wil hij bestuderen en onderwijzen.... en heeft hij bestudeerd en onderwezen. Van

Hamels grote kracht lag in zijn ontzaglijk omvattingen- en bevattingsvermogen; zijn geest nam met graagte al het belangrijke tot zich, nooit zag hij er tegen op nieuwe dingen te leren, ja het nieuwe als zodanig had grote bekoring voor hem. En in zijn nimmer vermoeide hersenen verwerkte hij al dat verworvene, wist het weer te geven op een wijze die hem eigen was, en bracht het nader tot anderen.

Zijn veelzijdigheid blijkt eveneens uit de rede die hij in 1897, als rector magnificus, uitsprak over *L'âme française*. Ook hier werd de studie der taal met die van de letterkunde nauw verbonden. Wat zijn de essentiële kenmerken van de Franse geest, zoals die zich uitsprekt in de Franse taal en letteren? Uit de volheid zijner kennis sprak hij over de beide brede stromingen in de Franse litteratuur: de nationaal-idealistische en de eroties-cerebrale, en hij volgde ze van het eerste begin tot op onze dagen, van het *Chanson de Roland* en de Provençaalse minnedichten, tot de psychologische roman van heden. En in de taal wees hij als karakteristiekst element aan: de eigenaardige akcentuatie. Men zou de vraag kunnen stellen of inderdaad dit accent een uiting van 'l'âme française' mag worden genoemd, daar het immers - zoals Van Hamel zelf duidelijk uitsprak - de direkte voortzetting is van het Latijnse accent, en dus reeds bestond voordat er van een Franse natie sprake kon zijn. Doch dit is niet de hoofdzaak; de spreker had volkomen het recht de eigenaardige betoning te beschouwen als hetgeen hem die een Fransman hoort spreken het meest treft.

In 1885, één jaar nadat hij zijn hoogleraarsambt had aanvaard, verscheen zijn uitgave van de gedichten van de *Renclus de Moiliens*. Hij had daaraan gewerkt te Berlijn en te Parijs, onder het kollegelopen door. Eenstemmig

hebben alle bevoegde beoordelaars erkend dat zijn uitgave een meesterwerk was van nauwgezetheid en scherpzinnigheid. De gedichten, toegeschreven aan ‘de Kluizenaar van Moiliens’, zijn van didactiese aard en zijn tot ons gekomen in vijf en dertig manuskripten. Uit deze een zogenaamd ‘kritiese’ tekst samen te stellen eiste een groot geduld en een fijne takt. Het gedicht is vaak duister en stelt de scherpzinnigheid van de uitgever op een zware proef; Van Hamel heeft deze glansrijk doorstaan. Er zijn er onder de verklarende noten die getuigen van een zeldzaam divinatievermogen; alle bewijzen zijn grondige studie van het Oudfrans. En wij staan vóór de vraag: hoe heeft hij zich in zó korte tijd een zó volledige kennis, niet slechts van het Oudfrans, maar van een speciaal dialect weten te verwerven? De *Renclus* was nl. een Pikardiër en schreef in het taaleigen van zijn streek. Het hoofdstuk over de versifikatie en de taal is misschien het grondigste deel van zijn uitgave en geeft blijk van een zó bewonderenswaardige belezenheid en onbevangenheid van oordeel, dat wij begrijpen dat Mussafia het eerstelingswerk van de romanist met geestdrift aan de vakgenoten aankondigde.

De *Lamentations de Matheolus* zijn van dezelfde aard als de gedichten van de ‘Kluizenaar’; toch is Van Hamel tot de uitgave van dit werk niet gekomen, zoals men zou vermoeden, door deze innerlike verwantschap. Hij had het geluk op de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht een handschrift te ontdekken, dat het Latijnse origineel van het Oudfranse gedicht bevatte; en dat handschrift was een unicum. Ziedaar de aanleiding tot de tweede grote tekstuitgave die aan Van Hamel een blijvende plaats in de geschiedenis van de Romaanse filologie verzekert. Hij begreep dat de Latijnse

tekst tegelijk met de Oudfranse moest worden gedrukt, en Prof. Louis Havet is hem daarbij behulpzaam geweest. Tegelijk met *Matheolus* gaf hij een ander werk uit van de schrijver van dit gedicht, nl. *Le Livre de Leesce* ('Het boek van Vreugde'). Wij merken in deze publikatie dezelfde voortreffelijke eigenschappen op als in de *Renclus*, doch ook weder nieuwe. Terwijl de gedichten van de 'Kluizenaar' weinig aanleiding gaven tot bronnestudie, daar hun inhoud vaag is en geen steunpunten voor zulk een onderzoek leverde, neemt deze in Van Hamels tweede tekstuitgave een belangrijke plaats in, en ook hier bewonderen wij zijn veelzijdigheid. Alle toespelingen op de Bijbel, op de werken der klassieke dichters, der kerkvaders, der Middeleeuwse moralisten en wijsgeren, der Oudfranse dichters, worden zorgvuldig opgespoord en geïdentificeerd; omgekeerd wordt de invloed nagegaan die de gedichten zelf op de latere letterkunde hebben gehad. Van Hamel heeft zijn laatste teksteditie niet mogen voltooien; nog ontbreekt er een woordelijst aan.

Steeds heeft hij veel belangstelling gehad voor tekstuitgaven van anderen. Reeds in 1883 gaf hij een grondige studie van Bijvancks *Essai sur Villon*, in 1891 besprak hij de *Eneas*, in 1892 de *Roman de Thebes*.

Uit het bovenstaande blijkt dat het uitgeven van een oude tekst zowel taalkundige als letterkundige onderzoekingen eist. Van beide heeft Van Hamel ook afzonderlijke proeven gegeven. Ter waardering van zijn wetenschappelijke zin is het van belang na te gaan welke houding hij in taalkwesties heeft aangenomen. Zij die, zoals mijn leermeester, tot taalkundige onderzoekingen zijn gebracht door de letterkunde, slagen er zelden in juiste begrippen omtrent taal te krijgen. Er is daarvoor

meestal een technische training nodig, waarvan de noodzakelijkheid al te vaak wordt ontkend. Praktiese kennis van een taal of van verscheidene talen, hoe gewenst ook, is daarbij niet de hoofdzaak; evenmin voert filologische beoefening der in die talen geschreven werken tot dat doel.

Van Hamel, die niet voor linguïst was opgeleid, is natuurlijk niet dadelik tot een juist inzicht in taalkwesties gekomen. In 1886 nog schrijft hij over de Franse taal zoals een littérateur dat zou doen; het Frans heeft dan nog voor hem de traditionele eigenschappen van ‘helderheid’ en ‘bevalligheid’; het kan ‘alle fijne wendingen der gedachte zoo uitnemend teruggeven’, het kan ‘misschien niet alle schakeeringen van het gevoel uitdrukken, maar geen enkele schakeering der gedachte laat het verloren gaan’, enz. enz. (*Fransche Wijsheid*). In 1894 schrijft hij nog: ‘Een wonderlenige taal stond hem daarbij ten dienste: luchtig glijdend waar het gevoel of de eerbaarheid moest worden ontzien, guitig streelend waar de lach moest worden gewekt, kleurig schitterend waar de aandacht moest geboeid.... worden’ (*Oudfransche Vertelsels*). Zulke uitingen van een verwarring van de geest der schrijvers met hun taal of, als men wil, van de Franse letterkundige taal met het Frans in het algemeen, treft men later hoe langer zo minder bij Van Hamel aan, en zijn houding ten opzichte der spellinghervorming, zowel hier als in Frankrijk, bewijst dat hij toen zeer gezonde taalbegrippen had; men leze o.a. zijn artikel over het *Tolerantieedict* (1901). Toch was - wij zullen het straks uitvoeriger betogen - het schrijven voor hem een kunst, en taal was in de grond voor hem iets zelfstandigs. Een zijner geliefkoosde werkzaamheden was vertalen van het Frans in het Nederlands, en omgekeerd - hij was een kunstenaar, maar een die zijn eigen kunst objectiveerde.

Reeds in 1876 interesseert hij zich voor vertalingen (*Molière en het Nederlandsch Tooneel*); ‘misanthrope’ moet niet worden weergegeven met ‘mensehater’, ook niet met ‘Nurks’; het moet zijn ‘een onhandelbaar mens’; in 1884 geeft hij een scherpe kritiek van de Franse overzetting van *Holland-Krakatau*; in 1886 beveelt hij de vertaling der *Maximes* van de Comtesse Diane als een oefeningsveld voor aankomende stylisten aan; in 1892 wordt Van Looy's vertaling van *La Nuit de Mai* op een zeer fijne wijze beoordeeld; in 1896 vertaalt hij Maeterlincks *Intérieur*, zoals reeds vroeger Mussets *Il ne faut jurer de rien*; in 1897 bespreekt hij Van Deysse's overzetting van *Akedysséril*; in 1903 geeft hij aan de *Gids* een vertaling van een deel van Paris' ‘Discours de réception’. Vooral uit zijn beoordelingen blijkt hoe diep hij was doorgedrongen in het onderscheiden der beide talen, maar ook dat voor hem de studie ener vreemde taal niet uitsluitend een kwestie van ‘weten’ is. ‘Heeft niet een vreemde taal, van den aanvang af, voor ons gevoel iets artistieks? Als gold het een muziekinstrument, zoo hebben wij door gestadige en liefdevolle oefening haar moeten bemachtigen’ (*Vreemde verzen*).

Het is hier de plaats om te spreken over Van Hamels meesterschap in het hanteren van het Frans. Reeds in het ouderlijk huis had hij veel Frans gesproken, maar daardoor, en evenmin met zijn betrekkelijk kort verblijf in een Franse omgeving, kan men niet verklaren dat hij reeds vóór 1879 zo goed Frans schreef - al was het nog niet het Frans der beschrijving van zijn reis met Krüger. De zaak is dat Van Hamel nu eenmaal een grote aanleg voor talen had. ‘Die Sprachen, ich denke eben an ihren Gebrauch, erfordern nicht minder Veranlagung als die Musik...’, zegt Schuchardt. Van Hamel had taalgenie.

De levende taal boezemde hem meer belangstelling in dan de oude; hij heeft slechts zelden over een Oudfrans linguïsties onderwerp geschreven. Ik zie in deze voorkeur alweer een uiting van zijn behoefte om kunst en wetenschap te verbinden. Hij hechtte veel aan het goed spreken van het Frans, waarvoor hij een biezondere aanleg had en die in verband moet worden gebracht met zijn groot talent van nadoen; en hoewel hij - eerlijk en consciëntieus als hij was - toegaf dat voor een hoogleraar het prakties gebruik van de taal slechts in de tweede plaats kwam, toch weten allen die hem kennen dat hij voor zich het korrek en sierlik spreken van het Frans als een der hoofdeisen stelde. Van Hamel zou niet gaarne Schuchardts woorden hebben ondertekend: 'Von dem der nicht im fremden Lande weilt, möge man den Gebrauch der fremden Sprache nicht als eine Pflicht fordern oder als et was selbstverständliches erwarten'.

Misschien ook mag men zijn mindere sympathie voor de oudere taal in verband brengen met zijn opleiding; Van Hamel had eigenlijk geen andere taal dan het Frans en het Italiaans filologies bestudeerd. Ook met taalfilosofie heeft hij zich niet opzettelik beziggehouden, evenmin als trouwens, in zijn eerste periode, de wijsbegeerte hem biezonder aantrok.

In verband met zijn liefde voor de levende taal staat zijn belangstelling in de fonetiek. Ik vind het eerst in 1893 de bewijzen dat Van Hamel zich daarmee bezighield; in *Voor de Moedertaal* verwondert hij er zich over dat Dr. Kalff de fonetiek niet vermeldt. Hij zelf heeft veel daarin gewerkt. Zijn Gidsartikel over *Gesproken en geschreven Fransch* heeft veel invloed gehad; het heeft krachtig ertoe bijgedragen om het onderwijs in de Franse taal te verbeteren, door eksaminatoren en leraren een juist

inzicht te geven in de vorming der Franse klanken en hen te overtuigen van de onmisbaarheid der beoefening van de klankleer.

Van de 'beschrijvende' tot de 'experimentele' fonetiek was de overgang geleidelik, altans voor Van Hamel, die vanouds voorliefde heeft gehad voor de natuurwetenschappen en, als jong predikant te Leeuwarden, gewerkt had op het laboratorium van Dr. J. Zaayer, toenmaals leraar aan de Hogere Burgerschool. Het sprak vanzelf dat een wetenschap die zó nauw verbonden is met de natuurkunde als dat het geval is met de experimentele fonetica, voor hem een onweerstaanbare bekering moest bezitten. Hij bestudeerde zeer nauwkeurig en tot in biezonderheden de geschriften en uitvindingen van Rousselot, zelf nam hij proeven op Rousselots laboratorium in het Collège de France, en al de gegevens die hij daar vond assimileerde hij zich, zodat hij er op zijn beurt iets nieuws mede kon maken, nl. een middel voor zijn leerlingen om hun eigen uitspraak te objectiveren en te verbeteren. Ook dit deel zijner werkzaamheid laat hij onvoltooid achter; hij had vèrstreckende plannen; wij zijn dankbaar voor wat hij heeft gegeven. In het *Album Kern* beschreef hij de vorming van de Nederlandse *w*, en vergeleek hem met de *v*, en in zijn laboratorium te Groningen berusten tal van tracé's van klanken uit het Groninger dialect die voor de kennis van die tongval grote waarde hebben. Maar hij heeft aan zijn leerlingen nog meer nagelaten dan hij heeft laten drukken; in zijn lessen heeft hij hen geleerd op welke wijze de experimentele fonetiek is te gebruiken voor de studie van de historische klankleer, en voor het verklaren van de klankwijzigingen. Hij kon soms wrevelig worden, als hij hen zo maar boudweg over veranderingen hoorde spreken, blijkbaar zonder dat zij zich

rekenschap gaven van de eigenlike fonetiese oorzaak ervan. Trouwens, hoeveel linguïsten, ook onder de grootste, vervallen in dezelfde fout.

Van Hamel heeft ook zeer goede artikels geschreven over de Franse versbouw. Hij vergenoegde zich niet met het buitengewone talent dat hij bezat om gedichten op te zeggen, hij had ook van de geschiedenis en het wezen van het Franse vers een grondige studie gemaakt. Bij de akte-eksamens belastte hij zich bij voorkeur met dat onderdeel van het programma. Zijn vragen waren noch te technies, noch te vaag, hoe moeielik het ook was deze klippen te ontzeilen. De Franse versificatie is een zonderling samenstel van regels die slechts voor een deel passen op de tegenwoordige taal, daar zij zich gevormd hebben in oudere perioden, toen de uitspraak geheel verschillend was. Wil men het tegenwoordige vers beoordelen, dan moet men die regels kennen en er rekening mede houden. Maar tevens moet men trachten zich rekenschap te geven van wat de verschillende dichters nog persoonliks hebben weten te leggen in hun werk; de groten onder hen toch hebben in het enge keurslijf een merkwaardige soepelheid en kracht en gratie weten te behouden. Hoe delikaat is het echter die persoonlijke bedoelingen, klankeffekten, maatintenties, aan anderen aan te wijzen; hoezeer loopt men gevaar te veel in de verzen te leggen. Van Hamels meesterschap daarin was een bewijs dat zijn uitnemende voordracht de vrucht was, niet alleen van aangeboren talent, maar van ernstige studie. Men leze zijn doorwrochte studies over de *Fransche symbolisten* en over *Belgische dichters*.

De versleer brengt ons vanzelf op Van Hamels letter-

kundige arbeid. Al was de plaats die deze in zijn werkzaam leven heeft ingenomen zeer groot, toch blijkt uit het bovenstaande dat de litteratuur bij lange na niet zó uitsluitend zijn vak was als het schijnt volgens zijn talrijke Gidsartikelen. Dit neemt niet weg dat, ook voor de oudere perioden, de letterkunde zijn lievelingsvak was.

Van Hamel was geen boekegeleerde; wèl gaf hij zich rekenschap van het hoge belang van zelfstandige onderzoekingen - aan Pierson verweet hij zelfs de aandacht zijner leerlingen niet 'vaker en met meer aandrang op de waarde der eruditie, op het belang van détail-studie, op het wetenschappelijk karakter van dergelijke nasporingen te hebben gevestigd'. En aan Prof. van Dijk neemt hij het kwalik dat hij opgekomen is tegen eenzijdige vakstudie (*Gids*, 1906). Toch zijn het vooral essay's voor het grote publiek die hij heeft geschreven. Die artikels zijn uitnemend gedokumenteerd; het enige dat men zou kunnen aanmerken is dat geleerde onderzoekingen op een veraf liggend gebied niet altijd even geschikt zijn om voor een ruime kring van lezers te worden behandeld. Maar Van Hamel hield nu eenmaal van die vorm; hij heeft betrekkelijk zelden voor vaktijdschriften, als het *Museum*, gewerkt. In 1883 geeft hij zijn eerste proeven, een grondige studie van Bijvancks *Essai critique sur Villon* en *Een vermakelijk Heldendicht*, en sedert dien gaf hij, ook in de *Gids*, verschillende soortgelijke essay's. In 1901 schreef hij zijn artikelen over *Wetenschappelijke beoefening der moderne Letterkunde*, waarin hij naar aanleiding van werken van Georges Renard, Lanson en Elster, de vraag behandelde of en in hoever de studie der moderne letterkunde als wetenschap mag gelden. Met nadruk beaamde hij die vraag: 'omdat de beoefening der moderne letterkunde, ernstig opgevat, het

karakter behoort te dragen van een historische, een philologische en een zielkundige studie'.

Dat Van Hamel alle eigenschappen bezat, nodig om zelfstandig een letterkundig onderwerp te behandelen, bewijst zijn verhandeling over *Cligès et Tristan*, opgenomen in de 'Romania' van 1904. Zie hier het probleem dat hij daarin oploste. Prof. Foerster heeft meer dan eens beweerd dat de *Cligès* van Chrétien de Troyes een soort van tegenstuk is van de *Tristan*, dat de theorieën omtrent de liefde en het huwelijk die de dichter van *Tristan* in zijn werk belichaamt, door Chrétien in zijn *Cligès* gesteld worden tegenover zijn eigen, geheel andere, opvattingen, zodat hij dit werk willens en wetens tot een 'Anti-Tristan' heeft gemaakt. Gaston Paris daarentegen zag in *Cligès* een 'nieuwe Tristan', geraffineerder van opvatting dan de *Tristan* zelf. Van Hamel verdedigt de zienswijze van Foerster met geheel nieuwe en scherpzinnige argumenten. Doch hij geeft meer. Hij analyseert het werk van Chrétien op een werkelijk schitterende wijze; hij laat helder licht vallen op die zeer eigenaardige dichterfiguur, die moralist en tegelijk psycholoog, en daarbij een groot artiest, ook een 'plagiaire' bleek te zijn. In een studie die na zijn dood is verschenen, werkt hij het thema nader uit, door de heldin van Chrétien's *Chevalier au lion*, Laudine, in verband te brengen met de figuur van Jocaste uit de *Roman de Thebes*.

Deze artikels zijn Van Hamels laatste grote geestesprodukten geweest; zij behoren tot het beste dat hij heeft geleverd. Zij knopen zich vast aan andere studieën over verwante onderwerpen, zoals zijn lezing, te Bordeaux gehouden, over *Les récits médiévaux de Tristan et Iseut*, die zulk een welverdiend succes heeft gehad, doch minder oorspronkelijk is.

Van Hamels werkzaamheid als hoogleraar is elders voortreffelijk en in biezonderheden beschreven: hoe aantrekkelijk die taak ook moge zijn, in dit beknopte Levensbericht mag ik er slechts enkele woorden aan wijden. Van Hamel had de in het buitenland, ook vaak bij ons, gevolgde gewoonte om de onderwerpen zijner kolleges zoveel mogelijk af te wisselen, en de feiten in een telkens nieuw verband te doen zien. Twee vakken vermeld ik die hij wel onderwees, maar waarover hij slechts een enkele maal schreef, nl. het Italiaans en het Provençaals. Maar belangrijk zijn niet alleen de onderwerpen die hij koos, en de wijze waarop hij ze behandelde, hoger nog achten wij zijn grote toewijding; Van Hamel had hart voor zijn leerlingen; de banden aan de Universiteit gesloten bleken hecht, en de steun van de leermeester is zeer velen in hun later leven ten goede gekomen.

Van Hamel was steeds vervuld met nieuwe plannen; reorganiseren was zijn lust en zijn leven. Steeds was hij er op uit om voor het onderwijs ten onzent gebruik te maken van wat hij in het buitenland, vooral in Frankrijk, had leren kennen. Reeds in 1883 sprak hij, in *De jeugdige Franschjes*, over de Franse Lager-Onderwijswet van 1882, in 1897 legde hij in de *Gids* de inrichting van de Parijse Universiteit uit. In 1885 wilde hij het stelsel der equivalenties dat de Regering toen voor Zuid-Afrikaanse studenten had toegelaten, zien uitgebreid tot alle studenten van andere nationaliteit. In 1887 schreef hij zijn hoogst merkwaardig stuk over *De Levende Talen aan de Universiteit*, waarin hij aandrang op het instellen van doktoraten voor de nieuwe talen. In 1900 beveelt hij voor studenten in de filologie algemene kolleges over klankleer aan (*Universitaire Studie*). In 1901 bespreekt hij de wenselijkheid van het instellen van een leerstoel voor vergelijkende litteratuur-

geschiedenis en van een seminarie voor letterkundige studieën. In 1906 bepleit hij de noodzakelijkheid van een afzonderlijk Departement van Onderwijs.

Maar vooral de Lagere en de Middelbare eksamens in de Franse taal hebben aan zijn initiatief veel te danken; telkens kwam hij met verbeteringen aan. En al gaf dat steeds hervormen een enkele maal de indruk van ongedurigheid, toch hebben de veranderingen die hij heeft ingevoerd tot blijvende verbetering geleid. Zijn naam is onafscheidelijk aan die eksamens verbonden.

De Essayist en Verteller.

Van Hamel had niet gewacht tot dat hij, door zijn ontslag als dominee, zich geheel aan letterkundige studie kon wijden, om zich met belletrie bezig te houden. In 1875 wordt hij redakteur van *Los en Vast*; misschien was hij dat reeds vroeger, of altans medewerker, maar tot dat jaar zijn de artikelen anoniem. Van 1880-1883 is hij hoofdredakteur, en gedurende zijn verblijf te Parijs heeft hij met onverflauwde ijver voor zijn tijdschrift gewerkt. Dan volgen de eerste jaren van zijn professoraat te Groningen, en in 1887 wordt hij opgenomen in de redactie van de *Gids*. Zo heeft hij sedert 1871 telkens een tijdschrift gehad waaraan hij zeer nauw was verbonden en waarvoor hij het grootste gedeelte van zijn werk heeft geschreven. Het was hem een behoefte lezers te hebben aan wie hij, op het ogenblik zelf, kon mededelen wat zijn geest bezighield. En zeker dacht hij aan zichzelf toen hij van Pierson schreef - in dat artikel waaruit wij zoveel kunnen putten, omdat het in vele opzichten als een zelfbeschrijving kan gelden -: 'Wat hem in dien arbeid in ons tijdschrift aantrok, het was niet

alleen de zekerheid dat hij hier het woord richtte tot een kring van bekenden, waaronder zooveel warme vrienden, op wier aandacht en sympathie hij rekenen kon. Wat er hem toe dreef was vooral de behoefte - in dien altijd werkzamen geest telkens oplevend - om, tusschen den geregelden arbeid voor zijne colleges en zijn uitgaven door, van tijd tot tijd eens neer te schrijven wat er in hem wakker werd, hem bezighield, hem verontrustte en vervolgde, bij het lezen van een nieuw of het herlezen van een oud boek, bij het weerzien van bekende figuren of het reizen in een onbekende streek. Hij was gevoelig voor de bekoring van zulk een onvoorziene taak, voor den prikkel dien de actualiteit van het onderwerp en het vlugge der bewerking aan zulk een arbeid geven'. Behoudens enkele wijzigingen, is deze gehele zinsnede op Van Hamel toepasselijk, en zonder twijfel heeft hij, bij het neerschrijven ervan, aan zichzelf gedacht.

Ik heb, misschien wel wat willekeurig, een scheiding gemaakt tussen de opstellen die over moderne letterkunde handelen en de, in de vorige paragraaf, vermelde essays gewijd aan onderwerpen uit de Middeleeuwen en de XVI^{de} eeuw.

Van Hamel heeft bijna uitsluitend Franse en Nederlandse werken besproken. Shakespeare's *Hamlet* dringt zich aan zijn geest op als *Hamlet te Parijs*, en Hamerling is de enige Duitse auteur met wie hij zich ernstig heeft beziggehouden. Na 1879 zijn ook de Hollandse werken zo goed als geheel van het programma verdwenen. In zijn geest was toen bijna alleen meer plaats voor de letterkunde van dat Frankrijk waarin hij geheel opging.

Vaak heeft hij zich laten opwekken tot het schrijven van een artikel door een werk dat kort te voren over hetzelfde onderwerp was verschenen. In een Gidsartikel

van 1901 spreekt hij van een terrein ‘waarop ik den schrijver volgend anderen voorga’; deze zin zou men als motto boven veel zijner essays kunnen plaatsen. Met Van Hamel was het enigszins als met Montaigne, van wie men gezegd heeft dat hij, evenals Plutarchus, nodig had ‘ce secours étranger pour éveiller son activité intellectuelle’. En daarbij kwam hem zijn onbegrensde weetgierigheid en belangstelling te stade. Van welke boeken heeft Van Hamel al niet kennis genomen! En zeker dacht hij, bij het ter hand nemen van een nieuw werk, telkens aan het artikel waartoe het mogelijk aanleiding kon geven. Zijn geestelijke arbeidzaamheid was onvermoeid. Ik kan mij Van Hamel niet voorstellen zonder werk. En dat hij zich niet ertoe bepaalde in zich op te nemen, maar de behoefte gevoelde om van de opgegaarde schatten aan anderen mede te delen, ziedaar wat hem veler dankbaarheid heeft bezorgd. Gedurende jaren is hij de trait d'union geweest tussen de Franse letterkunde en ons.

Het is niet te verwonderen dat Van Hamels werk de sporen draagt van de verschillende omgevingen waarin hij verkeerde: hij was uiterst vatbaar voor indrukken van buiten. In de studies geschreven gedurende de tijd van zijn predikantschap treedt de moralist op de voorgrond; zo wordt in *Natura artis magistra* (1879) over Rousseau gehandeld, doch van de schrijver wordt geen woord gezegd. In de eerste jaren van zijn verblijf te Parijs heeft hetgeen hij schrijft een wereldse bijmaak; sedert zijn vestiging te Groningen worden zijn stukken steeds steviger van opzet, grondiger. Men kan zijn artikelen over Franse litteratuur dus in twee groepen verdelen. Er zijn er waarvan de verdienste enkel zit in de bevallige, luchtige manier van behandeling en waarin men de invloed her-

kent van het Franse journalistiek van de goede soort; als voorbeelden noem ik *Een gedenkdag*, *Een première te Parijs*, *Gekroonde deugd*, *Getooide liefdadigheid*, die alle dateren van 1880. Vooral het laatste heeft het aantrekkelijke van een met vaardige pen geschreven, gedistingeerd koerantartikel, een beetje precieus, soms wat gezocht, maar wel fijn. Het is geen toeval dat, zoals wij zagen, Van Hamel een poosje het 'Leidsche Dagblad' heeft geredigeerd, lang medewerker was van de 'Oprechte Haarlemsche Courant' en ook in de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant' gaarne schreef. Er zaten in Van Hamel journalisteneigingen; hij hield ervan schrijvers te interviewen: Daudet, Sarcey, de moeder van Marie Bashkirtseff, Mounet Sully, wie niet al? Vaak treft men bij hem zinnen aan als: 'Agar zeide tot mij', 'Ik herinner mij Prof. von Treitschke te hebben hooren zeggen', 'Maeterlinck schreef mij onlangs'. Voor hem was de persoon van de schrijver even belangrijk als het werk; in zijn artikel over Mallarmé staat minstens evenveel over de dichter als over zijn verzen. Dat Victor Hugo zelf de voorstelling bijwoont van *Le roi s'amuse* waarover Van Hamel spreekt, wordt uitdrukkelijk vermeld. Dit staat in verband met zijn grote eerbied voor het talent, onder welke vorm zich dit ook openbaarde. Er is soms iets naïefs in de ernst waarmede hij uitlatingen van schrijvers over hen zelve weergeeft. Zo heeft Iwan Gilkin (*Belgische Dichters*, 1895) 'de aanraking gevoeld van iedere letterkunde en elke wijsbegeerte' (!). Van Maeterlinck wordt alles belangrijk geacht. Bourgets uitspattingen zijn te verklaren door de levensmoeheid van de schrijver en zijn onweerstaanbare behoefte om iedere schuilhoek van het leven na te sporen! Bourgets jeugdig enthousiasme voor Shakespeare wordt ernstig opgenomen, al was de schrijver nog

maar zeven jaar oud toen hij die geestdrift in zich gevoelde. Er is in deze mededelingen iets dat verbaast. Zo haalt Van Hamel deze zin van Bourget aan: 'Ik vrees dat de antinomie tusschen de wetenschap en het zedelijk leven onoplosbaar is. N'importe, il est généreux de s'efforcer de la résoudre'. Van die strijd wist Van Hamel heel wat meer af dan Bourget, en zijn persoonlijke ondervinding lijkt ons vrij wat belangrijker dan hetgeen Bourget daarover wel wil mededelen; het hindert ons Van Hamel deze woorden te zien opvangen en ze met zorg te zien neerschrijven.

Hoewel in de studies van de tweede groep die voorliefde voor de persoon van de schrijver niet wordt verloochend, de inhoud ervan is van een zeer veel hoger gehalte. Als voorbeeld van deze soort noem ik het artikel over de *Fransche Symbolisten* (1902); dat is een van die stukken waardoor hij de Franse litteratuur werkelijk nader heeft gebracht tot het beschaafde Nederlandse publiek, een model van aanpassing van een moeielik te beheersen stof aan de behoeften van een uitgebreide kring van lezers. Ook in de eigenlijk Parijse periode van Van Hamel ontbreken deze ernstige studies niet geheel. Zij zijn kenschetsend voor zijn gehele persoonlijkheid en zijn mijns inziens de zuiverste uitdrukking van Van Hamels eigenaardig talent.

Het is opmerkelijk dat hij in de eerste periode, dus tegenover de Nederlandse werken, veel kritieser gestemd was dan later. Hetzij hij, enigszins uit de hoogte, Haverschmidts *Familie en Kennissen* behandelt of, scherp oordelend, uitsprekt hetgeen hem in Emants *Lilith* hindert (*De Mythologie van het Onbewuste*), of wel, op ironiese toon, het zijne zegt over een roman van Prof. Jan ten Brink - ironie was anders aan zijn natuur vreemd -, altijd

krijgen wij de indruk dat hij krities staat tegenover de behandelde werken. Wèl neemt ook in deze stukken de analyse van het boek een grote plaats in; Van Hamel muntte erin uit een verhaal na te tekenen, met vaste lijnen, met strenge inachtneming van de onderlinge verhouding der verschillende elementen van het verhaal in verband met het geheel. Men leze o.a. het artikel over *Le Bonheur* van Sully Prudhomme, de studie over *Parsifal*. In de latere stukken is deze beschrijving hoe langer zo meer op de voorgrond getreden, en men zou, met een kleine wijziging, van hem kunnen zeggen hetgeen men van Taine heeft beweerd: dat zijn verbeelding meer ‘descriptive et explicative’ dan ‘suggestive et révélatrice’ was. Genoemde verandering van houding tegenover de behandelde werken en schrijvers komt treffend uit, als men zijn op zeer scherpe toon geschreven artikel over een lezing van Renan, getiteld *21 Februari 1877*, met zijn later essay *Op den sterfdag van Ernest Renan* (1892) vergelijkt; er is in dit laatste niets meer overgebleven van de vrijmoedige kritiek die Renans godsdienstig dilettantisme hem in de pen had gegeven; terloops vermeldt hij Renans lezing van 1877, doch zonder zelfs met een enkel woord op de bezwaren te wijzen die hij daartegen had en die toch bij het eindoordeel over de schrijver van *La vie de Jésus* hadden moeten wegen. Deze houding is niet te verklaren door Van Hamels evolutie op godsdienstig gebied; immers de kritiek door hem op Renan geoefend was objectief juist; veeleer moet zij in verband worden gebracht met het feit dat hij Renan had leren kennen en onder de invloed was gekomen van diens innemende persoonlijkheid, en ook dat hij had gezien hoe hoog de Parijse wetenschappelijke wereld, waarvoor hij zoveel eerbied had, Renan stelde. Tegenover die indrukken zweeg de kritiek, of liever zij

kwam niet in zijn geest op. Van Hamel geraakte zeer licht onder de invloed van krachtige naturen en tegenover alles wat Frans was had hij neiging zich klein te gevoelen.

Een andere oorzaak voor het meer en meer verstommen van de stem der kritiek vind ik in de steeds hogere waarde die Van Hamel hechtte aan de v o r m ; ik zal daarover in een afzonderlike paragraaf spreken; soms schijnt het of de bewondering voor het uiterlik hem onverschillig maakt voor de inhoud. En dan, Van Hamel was goedhartig, hij hield ervan te prijzen, en daarom heeft hij bij voorkeur ter behandeling schrijvers en werken uitgezocht die hem sympathiek waren, die hij kon mooi vinden. Er is iets zeer aantrekkeliks in die frisheid van bewondering, die hij tot in het laatst van zijn leven heeft bewaard.

Biezonder veel heeft hij gehouden van vier dichters en schrijvers, over wie hij bij herhaling heeft geschreven. Het is interessant na te gaan wat hem in hen aantrok. Het zijn Hamerling, Jean Aicard, Maeterlinck en Sully Prudhomme. Wat Jean Aicard betreft, die tans zo goed als vergeten is, tot Van Hamels geestdrift zal zonder twijfel hebben bijgedragen de omstandigheid dat Aicard de eerste Franse dichter was met wie hij persoonlijk in aanraking kwam, diens gedichten de eerste klank uit dat Parijse leven dat hij toen nog niet kende. Ik wil dus niet te veel nadruk leggen op Van Hamels grote ingenomenheid met deze schrijver. Belangrijker voor de kennis van zijn geestesrichting is de keus der drie anderen. Hamerling heeft een diepe indruk op hem gemaakt; gedurende de gehele Rotterdamse periode vinden wij die naam telkens onder zijn pen: hij bespreekt uitvoerig *Aspasia* (1876); over *Ahasver in Rom* schrijft hij een

artikel (*Een Lijdenstekst*, 1874); voor de kollektie 'Mannen van Beteekenis' geeft hij een uitvoerige levensschets van de dichter (1876); zelfs is er onder de stellingen van zijn dissertatie een waarin Hamerlings theorie van het schone wordt ter sprake gebracht. Merkwaardig is het dat over de vorm van de werken van Hamerling zo goed als niet wordt gehandeld; hetgeen hem in de dichter aantrekt is zijn hoge opvatting van kunst en de ernst die uit zijn werk spreekt. Hamerling beantwoordde volkomen aan hetgeen in die tijd zijn ideaal was: een ernstige opvatting van het leven en van de levenskwesties, vrijmaking van alle dogmatiek en een diep gevoel voor kunst. In Maeterlinck vindt hij de combinatie van diepzinnigheid en bevalligheid waaraan zijn geest behoefte had; moralist en man van de wereld tegelijk, brengt Maeterlinck kwesties tot het grote publiek die vóór hem slechts filosofen hadden beziggehouden: trouwens ook Bourget houdt er van ernstige vraagstukken in een mondain kleed te steken, en ook Bourget was een van Van Hamels geliefkoosde schrijvers. En ik denk aan een gezegde van Van Hamel in zijn voordracht getiteld *Het Komische*: 'Over de vraag wát het is dat ons in den schouwburg doet lachen, kan men, zonder tot wijsbegeerte te vervallen, eenige ideetjes voordragen die allicht den toehoorder tot nadenken prikkelen'. Van Hamel voelde steeds behoefte zich met hoge kwesties bezig te houden, maar zij interesseerden hem alleen wanneer zij zich òf voordeden in een bevallig kleed òf er zich toe leenden in een bevallig kleed te worden gestoken, dus zijn kunstneigingen streelden. 'Denken en dichten', die combinatie was voor hem het hoogste, en zijn diepe eerbied voor Sully Prudhomme is daardoor te verklaren; inderdaad, geen dichter heeft zó gestreefd naar de verzoening

van wetenschap en poëzie; bij hem vinden wij, al staat zijn werk hoger omdat het oprechter is, dezelfde neiging als bij Bourget en Maeterlinck, en zo is Van Hamels voorkeur ook hier te verklaren uit zijn behoefte aan schoongetooide wetenschap, die, naar het mij voorkomt, hoe langer zo meer de eigenlike uiting van zijn geest is geworden. Ik verwijs naar het artikel van 1881, over *Weten en Dichten*: ‘Deze harmonie van denken en dichten is het ideaal dat ons toespreekt uit de verzen van Sully Prudhomme. De juiste voorwaarden van dat verbond te zoeken is een taak veler inspanning waard. Het gevaar blijft groot dat de slang de duive verslindt, of dat de duive schuw de slang ontwijkt. En toch ligt in de vereeniging van slang en duif, dit paradoxale beeld, het geheim opgesloten van het echte, gezonde geestesleven der menschen. De poëzie kan aanspraak maken op de hulde der wetenschap, omdat zij de groote, de onmisbare drijfkracht is van het leven. Zonder het vermogen om diepe indrukken te ontvangen en die indrukken in sprekende beelden te vertolken geen kunst, geen geestdrift.... en ten slotte ook geen wetenschap’.

Naast Van Hamels letterkundig kritiese arbeid is zijn werk van verdichting gering: dat was zijn eigenlijk genre niet. Daarom moge een korte vermelding volstaan. Hij heeft in de eerste plaats enige verhalen geschreven met moralistische strekking (o.a. *Belijdenis doen, Niet gedoopt*). Verder een paar huiselijke schetsen (*Oudejaarsavond*) en reisherinneringen. Hier en daar doet hij ons denken aan Hasebroek, over wie hij in 1901 zo vriendelijk heeft geschreven. Trouwens deze werkjes van verdichting behoren uitsluitend tot de periode toen hij nog predikant was. Uit de latere tijd zou ik alleen kunnen noemen

de eksamenteksten, die hij gedurende vele jaren zelf heeft vervaardigd, meestal onder de indruk van zomerherinneringen. Hij zag in dat men, ter vertaling, niet een of ander fragment moet opgeven uit een gedrukt werk, maar een tekst die een geheel vormt. En hij is er altijd zeer goed in geslaagd in één enkele bladzijde een schets te geven die eenheid vertoont - en bovendien zeer aangenaam is om te lezen.

De Schrijver.

Van Hamel hechtte buitengewoon veel aan de vorm, zoals wij gezien hebben, en hij gaf zich bij het schrijven veel moeite daarvoor; zijn handschriften dragen de sporen van die zorg; er is veel in geschraapt en verbeterd. Zelfs in stukken over een wetenschappelijk onderwerp verloochent zich de kunstenaar niet. Ik heb trouwens reeds gezegd dat hij betrekkelijk zelden uitsluitend voor geleerden heeft geschreven; zijn kracht zocht hij in het pasklaar maken voor een ontwikkeld doch niet speciaal voorbereid publiek van een moeielik onderwerp. Mr. J.N. Van Hall drukte dat aldus uit: 'Van Hamel stelde er prijs op, zelfs een ondankbare stof 'vermakelijk' voor te stellen'. Daarin bezat hij inderdaad een grote virtuositeit; zij die hem in 1902 in de jaarvergadering van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' hebben horen spreken over *Navolgingen en Vertalingen van Victor Hugo in Nederland*, zullen dat oordeel beamen; tussen zeer uiteenlopende feiten wist hij een band te leggen, zó natuurlijk en zó ongezoekt, dat zijn rede een vast geheel werd. Hij heeft van de Fransen gezegd: 'Dezelfde kunst die den franschen journalist in staat stelt de 'faire un article', en den franschen geleerde 'de faire un livre', eischt men ook van den drama-

ticus: hij moet ‘savoir faire une pièce’. Ook Van Hamel stelde er hoge prijs op ‘de savoir faire un article’. En hij vreesde niet zelfs technische stukken als *Fransche Verzen* en *Gesproken en geschreven Fransch* aan het grote publiek voor te stellen en aan te kleden voor een verschijning in de salon. Men kan van mening zijn dat een geleerde meer zichzelf is wanneer hij in een huisjasje op zijn studeerkamer zit dan wanneer hij in zijn rok onder een groot gezelschap moet verkeren; te ontkennen valt het niet dat het kleed waarin Van Hamels essays optreden hun goed staat en aangenaam is om te zien.

Aan de inrichting zijner artikels heeft hij steeds een bijzondere zorg gewijd; hij heeft haar als een middel gebruikt om de aandacht zijner lezers te prikkelen. In zijn eerste periode bedient hij zich niet zelden van de gespreksvorm (*Een waar feest*, 1875; *Aspasia*, 1876; *Molière en het Nederlandsch Tooneel*, 1876, *Lilith* van Emants, 1880 enz.). In hoeverre hierbij invloed van Nederlandse schrijvers als Geel en Beets in het spel is, moet ik in het midden laten.

Dit streven om aan de inhoud ‘reliëf’ te geven door middel van de vorm, verklaart de zorg die van Hamel gewijd heeft aan de aanloop van zijn artikelen en aan de slottiraden. Soms begint hij met een algemene opmerking waaraan het te behandelen onderwerp zich gemakkelijk laat aanknopen, soms ook zoekt hij door de onverwachte overgang van de inleiding tot het onderwerp, dit laatste op de voorgrond te brengen. De voorbeelden hebben wij slechts voor het grijpen. Kenschetsend is het begin van *Een vermakelijk Heldendicht*.

In verband met deze eigenaardigheid van Van Hamels schrijfkunst staat ook de zorg besteed aan de titels zijner stukken; vooral in de eerste periode houdt hij ervan zijn lezers daarin een raadsel voor te leggen.

En nu de slottiraden. Hierin heeft Van Hamel veel van de geest waarover hij beschikte neergelegd. Hij mocht graag door een treffende vergelijking, soms door een ongewone woordkombinatie, niet alleen de inhoud van het voorgaande samenvatten, maar veeleer de lezer laten onder de indruk van iets zeer ongewoons, iets dat hij zich zou blijven herinneren. En hierin komt duidelijk uit wat ik zou willen noemen het 'oratoriese' van Van Hamels schrijfkunst. Hetzij invloed van zijn loopbaan als predikant, waarin de preken zulk een rol speelden, hetzij natuurlijke aanleg van zijn geest - zie de volgende paragraaf -, onmiskenbaar is, zelfs in zijn wetenschappelijke studieën, die redenaarsdraai. Een zeer grondig artikel over het Oudfranse epos eindigt met een verheerliking van onze Koningin. Tussen de opzet van een redevoering en van een essay is bij Van Hamel weinig verschil.

Zeker is aan de invloed der preken toe te schrijven een vernuftig, soms wat vermoeiend, uitspinnen der gedachte. Ziehier een voorbeeld. In *Oudejaarsherinneringen* wordt het volgende denkbeeld ontwikkeld: alle heiligen stelt men zich nog zo voor als in de Middeleeuwen; op Sylvester na, zitten ze stokstijf op hun ereplaatsen in het hemelse paradijs. Deze zeer aardige voorstelling nu wordt, naar mijn bescheiden mening, verzwakt door de volgende uitwerking van het thema: 'De H. Sebastiaan nog aan zijn boom, Laurentius op zijn rooster, Franciscus staart op de musschen onzer moderne daken', enz. enz. In zijn spreken was deze methode om een zelfde denkbeeld telkens op een nieuwe wijze voor te stellen, een uitnemend middel om indruk te maken, in zijn geschriften is die volledigheid van voorstelling soms misplaatst. Men vergelijke nog deze reeds vermelde passage: 'De ziel die het goddelijke te vergeefs heeft gezocht in de blinde macht der natuur, in het

halfdonker van het mysterie, in den loodzwaren dampkring van het kerkelijk leven, in de ijle lucht der bespiegeling...' enz. Hij haalt uit een denkbeeld alles wat er in is, laat het van alle mogelijke kanten zien, beschrijft het op de meest verschillende manieren, door steeds nieuwe beelden en vergelijkingen. Is het nodig te zeggen dat er heel veel talent nodig is om hierin te slagen, dat fantasie en geest, niet minder dan een diep doordringen in de gedachte daarvoor vereist worden? Van Hamels geestigheid komt bij dergelijke fijn uitgesponnen passages schitterend uit: zijn aardige beelden en onverwachte 'rapprochements' hebben zonder twijfel veel tot het succes zijner essays bijgedragen; men vindt ze niet uitsluitend in de slottirades waarvan ik daareven gewaagde. In een artikel getiteld *Het Gemeenteleven*, komt hij te spreken over de plaats die de muziek bij de prediking dient in te nemen; hoezeer hij ook op goede zang is gesteld, toch doet dat dringend vragen naar koren hem wel eens denken aan het woord van Elisa: 'Ik bid u, haal mij een fluitspeler, want de geest des Heeren wil niet vaardig over mij worden'. De studie der Middeleeuwse letterkunde wordt aldus tegenover die moderne litteratuur gesteld: 'Maar zijn de Middeleeuwen eenmaal achter den rug, is men bij de moderne wereld aangekomen, dan staat men op het nieuwe, niet meer tot graven dwingende, enkel tot wandelen uitlokkend veld der litteratuur' (*Wetenschappelijke beoefening d'ér moderne letterkunde*, 1901). Naar aanleiding van de poëzie van Mallarmé, aan wie men (terecht, maar misschien wat al te uitdrukkelijk) onverstaaenbaarheid heeft verweten, haalt hij een vers uit Hamlet aan: 'If this is madness there is method in it'. Maar waar houd ik op als ik doorga met voorbeelden van deze aard op te sommen, waarvan elk artikel er meer dan één bevat?

En weer heeft hij in zijn stuk over Pierson zelf de beste definitie van zijn eigen schrijfkunst gegeven: ‘En moest de artiest die in hem leefde niet met onvermoeiden ijver gelegenheden zoeken en aangrijpen om, door nooit rustende oefening in het componeeren van een artikel, in het schikken van beelden, zinnen, woorden, zijn kunstvaardigheid als stylist onafgebroken te veredelen en te volmaken?’

Ik kom tot Van Hamels stijl. Men krijgt soms de indruk of voor hem niets daarboven ging. ‘Het is toch wel aardig om in zijn leven zoo eens een mooie gelegenheid te hebben om zuiver stylist te zijn’, zegt hij ergens. Soms is het wel of stijl voor hem iets is dat op zichzelf staat, dat een eigen leven voert. En hierin komt zijn kunstenaarsnatuur tot haar recht, en vooral de redenaar die in hem was. Zijn zinnen zijn gemaakt om hardop te worden gelezen. Van Hamel was ‘woordkunstenaar’; niet de gedachte alleen, maar de gedachte *m e t* het kleed waarin zij gehuld was, spraken tot zijn ziel; het denkbeeld kreeg voor hem eerst zijn volle waarde, als het in een behoorlijke vorm werd uitgedrukt. Ook in de poëzie trokken hem, dunkt mij, niet alleen de in de verzen uitgedrukte ideeën aan, en ook niet alleen de muziek der klanken, maar de combinatie van die beide: het *w o o r d*, dat een vereniging is van *k l a n k* en van *d e n k e n*, en waarin, evenals in hem zelf, een intellektueel en een artistiek element om de voorrang strijden. In een ogenblik van ontmoediging heeft Van Hamel eens gezegd: ‘Ik heb alleen de vorm’. Dat was niet juist, maar *w è l* is het waar dat zijn gehele schrijversloopbaan een streven is geweest om, niet alleen de denkbeelden die hij wilde uitdrukken tot hun recht te doen komen,

maar vooral om die denkbeelden te hullen in een vorm waarover hij tevreden kon zijn.

Om met één woord zijn stijl te kenschetsen, zou men kunnen zeggen: hij is ‘verzorgd’, soms tot gekunsteld wordens toe: fijne tegenstellingen, veelvuldige synoniemen, angstvallig gekozen adjektieven, ziedaar onder meer waarop Van Hamel bij het schrijven bedacht was. Hij heeft van Piersons stijl gezegd: ‘Ook van zijn adjektieven zou een leerzame lijst zijn op te maken’. Dit geldt eveneens van hem; het is soms alsof elk substantief noodzakelijkerwijze een bijvoegelijk naamwoord nodig heeft. Dan, de woordvariaties. ‘Wat door de afgetreden rectoren zoo voortreffelijk is gezegd, door sommige ab-actissen zoo u i t n e m e n d is geschreven’ of: ‘Sommigen b e w o n e n de stralende toppen van den Parnassus, anderen h u i z e n in de diepe zalen en gangen der wetenschap’. Men leze vooral, met het oog op de hier bedoelde verscheidenheid, het begin van het opstel over Paul Bourget.

Ik leg er de nadruk op dat slechts een zeer enkele maal de uiterlike vorm zich te veel op de voorgrond dringt, ten koste van de inhoud. Van zulke retoriek herinner ik mij slechts twee voorbeelden: sommige bladzijden uit zijn levensbeschrijving van Hamerling, en, uit zijn tweede periode, het artikel over Gaston Paris in het *Museum*. Wèl krijgen wij meer dan eens de indruk dat hij ‘mooi deed’ - hetgeen zelfs G. Paris in voor het grote publiek geschreven stukken niet altijd wist te vermijden. Doch, ten slotte is dat toch niet anders dan de overdrijving van een hoogst lofwaardige, ja onmisbare eigenschap: eerbied voor eigen werk en voor zijn publiek. En een artikel als *Godsdienst zonder metafysica* bewijst, hoe scherp Van Hamel wist te formuleren wanneer hij zich niet al te zeer bekom-

merde om het artistieke uiterlik van zijn geschrift.

Gevoelig als hij was voor indrukken, heeft hij ook de werking ondergaan van de stijlbeving van 1880; in zijn stuk over de *Fransche Symbolisten* is die invloed duidelijk herkenbaar; ook in *Vreemde Verzen* (bijv. *breed beweeg*).

Als men bedenkt hoeveel waarde de Fransman aan een welverzorgde stijl hecht, hoe de bekoring van de grote Franse stylisten voor een groot deel juist in de treffende verbinding van substantief en adjektief ligt, hoe pijnlik zij de herhaling van hetzelfde woord vermijden, dan zou men geneigd zijn de eigenaardigheden van Van Hamels stijl op rekening van het Frans te stellen. Te eerder, omdat daardoor te verklaren zou zijn dat die stijl vaak de indruk op ons maakt van niet spontaan te wezen. Zeker heeft Van Hamels steeds diepere studie van het Frans tot de vorming van zijn schrijfkunst bijgedragen; doch waar is het dat, van af het begin van zijn schrijversloopbaan, dus van vóór de tijd zijner Franse studieën, zijn stijleigenaardigheden reeds bestonden, en dat naast die overeenkomst met het Frans, zeer gewichtige verschillen zijn aan te wijzen. Als men beproeft, zulk een echte 'Van Hamel-zin' - niet elke schrijver heeft een kachet weten te drukken op zijn schrijven - in het Frans te vertalen, dan eerst geeft men zich rekenschap van het dikwijls echt 'Hollandse' karakter van zijn taalvorm. En niet een der minst treffende verrassingen die de geschiedenis en ontwikkeling van Van Hamels talent ons bereidt, is de scheiding door hem, die eigenlijk tweetalig was, veelal tussen Frans en Hollands gemaakt. Gallicismen zijn bij hem veel zeldzamer dan men zou verwachten bij iemand die zo geheel in het Frans opging. Ik noteerde er enkele, maar voor de aar-

digheid en omdat zij zo zeldzaam zijn, bijv.: ‘Wanneer hij het waagde zich te verliezen in speculatiën’. Vreemde woorden vermeed hij; als hij ze gebruikte, dan was het met een bedoeling. En opnieuw denken wij aan hetgeen Van Hamel zelf van Pierson schreef: ‘Dan is er ook iets zeer persoonlijk in het invoegen van vreemde uitdrukkingen en volzinnen aan vreemde talen ontleend tusschen de deelen eener zuiver Hollandsche periode’.

Misschien verwondert men zich dat ik hier alleen spreek over Van Hamel als schrijver in de Hollandse taal. Ter verklaring moge dienen dat, als men zich in een vreemde taal uitdrukt, mijns inziens alle invloed van de persoonlijkheid is uitgesloten; het komt daarbij slechts aan op meer of minder goed ‘nadoen’. Het enige dat ik dan ook op dit punt zou kunnen zeggen, is dat er een aanmerkelijk verschil bestaat tussen het Frans in Van Hamels preken en in zijn jonere geschriften; de taal waarin deze laatste zijn gesteld laat aan ‘echtheid’ niets te wensen over.

De Redenaar en Recitator.

Ik denk onwillekeurig aan de Mussets *Stances à la Malibran*, nu ik ga schrijven over Van Hamels welsprekendheid. Wat is ons overgebleven van dit heerlike talent om, in grote of kleine kring, bij plechtige of bij vrolijke gelegenheden, allen te boeien en steeds met een ongeëvenaarde takt de stemming van allen te vatten en die te vertolken? Van Hamel was veelzijdig begaafd; het hoogst stond hij als redenaar. Wie hem heeft bijgewoond, hetzij aan een feestdis of bij de opening van een Kongres, of in een vergadering, hoort nog die klankvolle stem

waarnaar hij met genot heeft geluisterd. Ja, Van Hamel was in de eerste plaats redenaar. Zelfs als hij schreef - wij hebben het reeds opgemerkt - waren het klanken, niet letters, die hij op het papier bracht; hij verstond de kunst om zijn toehoorders te treffen door een verrassend beeld of een vergelijking, en hij wist altijd een slot te geven dat pakte. Van dat alles kunnen wij uit de redevoeringen die gedrukt zijn slechts een flauwe voorstelling krijgen, tenzij wij hem telkens voor ons oproepen en de woorden trachten uit te spreken zoals hij die moet hebben gezegd. Ik wil hier over de vorm van die redevoeringen niet uitweiden; hetgeen ik zo straks heb gezegd over de stijl van zijn geschreven essays, past ook op die van het voorgedragen woord.

Van Hamel was zeer gevat. Iemand die hem veel in vergaderingen had gehoord, schrijft mij: 'Uitstekend wist hij bij elke gelegenheid - en de onbeduidendste gelegenheden zijn de moeielikste - een kleine bloemrijke of geestige rede te houden'. Op kongressen was hij steeds een der voormannen. Te Luik, in 1905, op het 'Congrès pour l'extension de la langue française' heb ik hem in zijn volle kracht gezien. En niet minder indruk had zijn optreden in 1900 te Parijs gemaakt, op het Kongres dat tijdens de wereldtentoonstelling vele romanisten samen had gebracht. In Van Hamels openbaar leven heeft de welsprekendheid een grote rol gespeeld. Het glanspunt van zijn carrière als redenaar was wel zijn reis met Krüger; de eenvoudige woorden van de grijze President wist hij toen om te werken en geschikt te maken voor de Franse omgeving.

Het spreken was voor hem een hoge kunst, en meer dan eens heeft hij zijn bewondering betuigd voor een redenaar als Brunetière, wiens talent als spreker hij bij verschillende gelegenheden heeft beschreven.

Op het reciteren van verzen had hij zich reeds zeer vroeg toegelegd; in 1867 was hij, terugkerende uit Genève, te Parijs les gaan nemen in het voordragen bij Mlle Delaporte. Hij heeft veel over dit onderwerp nagedacht, en de artikelen *Fransche Verzen* (1891) en *Dramatische Dictie* (1896) zijn de rijpe vruchten van zijn studie. Voor hem bestond er slechts één goede school van voordragen, nl. de Franse, omdat deze in de eerste plaats natuurlijk was; en slechts één land dat het voordragen als een 'kunst' beschouwde, waarop men zich toelegde en waarbij zo weinig mogelijk aan de inspiratie van het oogenblik werd overgelaten. Zijn grote verwijt tegen Nederlandse toneelspelers was dan ook juist hun gebrek aan voorbereiding en aan studie der voordracht.

Het toneel was Van Hamels hartstocht. In een kermistent had hij voor het eerst een voorstelling bijgewoond; hij was er mede heen genomen door zijn broeder, die al zijn overredingskracht had nodig gehad om de orthodoxe theoloog over te halen tot zulk een werelds vermaak. Men gaf *Moeder en Zoon*, het bekende melodrama; de indruk was overweldigend. Meer nog dan de letterkunde, boezemde het toneel van een volk hem belangstelling in. Toen hij voor een romanisten-kongres naar Bologna was gekomen en van de gelegenheid gebruik maakte om Florence te bezoeken, heeft hij zonder twijfel de musea bezocht, en is naar Fiesole gegaan, maar uit zijn pen vloeit alleen een beschrijving van toneeltoestanden in Italië, en van een bezoek aan een partikuliere toneelschool.

Met het toneel in ons land heeft hij zich veel beziggehouden. Reeds in 1876 bestudeert hij de vraag of Molière nog voor ons geschikt is (*Molière en hel Nederlandsch*

Tooneel) en in 1877 wordt hij met Vosmaer en Haverkorn van Rijsewijk door Le Gras, Van Zuylen en Haspels uitgenodigd om zitting te nemen in een jury die moest uitspraak doen in een prijsvraag naar het beste blijspel. Bij die gelegenheid werd aan de *Kiesvereniging van Stellendijk* de palm toegekend. Over Van Hamels werkzaamheid op dit gebied kan ik echter kort zijn; Mr. J.N. Van Hall heeft, in de *Gids* van Julie 1907, de verdiensten van zijn mederedakteur ten opzichte van ons toneel uiteengezet. Ik verwijs naar deze belangrijke bladzijden, die men kan aanvullen met wat de Heer Berckenhoff in het *Tooneel* (N° 18 van de jaargang 1907) heeft geschreven en met het artikel dat de Heer Mendes da Costa in hetzelfde tijdschrift aan Van Hamel heeft gewijd bij diens aftreden als lid van het Hoofdbestuur van het 'Tooneelverbond'.

Van Hamel ondersteunde vaak de oud-leerlingen van de Toneelschool; met de leerlingen sprak hij gaarne, gaf hun raad en was steeds goed op de hoogte van ieders omstandigheden en vorderingen. Op sommigen heeft hij werkelijk invloed gehad.

Hij heeft veel teleurstelling ondervonden bij zijn streven om ons toneel te verheffen. Misschien heeft hij moeite gehad zich erin te schikken dat dit ten onzent nu eenmaal niet zulk een grote rol speelt als in Frankrijk, en heeft hij toestanden willen scheppen die hier niet op hun plaats waren. Ik voeg hier evenwel dadelijk bij dat Van Hamel zich zeer goed rekenschap gaf van de verschillende eisen van het Franse en het Nederlandse toneel. Men zie o.a. zijn brief aan Mr. J.N. Van Hall (*Dramatisch Overzicht* in de *Gids* van 1903). En op één punt heeft hij zeker terecht aangedrongen - en hiermee kom ik terug op 'Van Hamel als recitator' - nl. op het belang van een gron-

dige studie der 'kunst van verzen zeggen'. Daarin gaf Frankrijk een schitterend voorbeeld.

Samenvatting.

Ik wil tans, tot besluit, de voornaamste trekken van Van Hamels persoonlijkheid bijeenplaatsen; ik heb niet de pretentie ze te verenigen tot een portret.

Meer dan eens is, in de voorgaande bladzijden, gewezen op de grote invloed die het verblijf te Parijs op Van Hamel heeft geoefend. 'Mysterieus, maar machtig is de invloed der Parijsche omgeving. Ongedachte transformaties van geest en gemoed komen in die betooverende wereld tot stand' (*Gids*, 1895).

Dat Parijs Van Hamels natuur zou hebben veranderd, niemand zou het willen geloven. Wel heeft het de verhouding van zijn verschillende karaktertrekken onderling veranderd, en in zover kan men zeggen dat er in zijn veelzijdige, volledige persoonlijkheid een wijziging heeft plaats gegrepen. Ontvankelijk als hij was voor indrukken, licht geïmpressionéerd door de talenten van anderen - een bewijs van zijn bescheidenheid -, zeer geneigd tot bewonderen, was hij meer dan anderen blootgesteld aan invloed van buiten. Maar toch had zelfs een Parijse omgeving nooit zó machtig op hem kunnen werken als hij niet, door zijn aanleg reeds, daarin gepast had. Van Hamel was van het begin af een man voor de samenleving. Reeds toen hij studeerde, waren zijn professoren getroffen door het gemak waarmede hij een gesprek voerde. Mensen hebben hem steeds meer aangetrokken dan de natuur en dan abstracte geleerdheid. Zelfs toen hij nog leefde in de ideale wereld ener hogere levensbeschouwing, was hij meer moralist dan wijsgeer. Vandaar zijn voorliefde voor 'Fransche Wijsheid' als

die van de Comtesse Diane. En in de beschrijving van zijn reis naar Bologna (*Gids*, 1888), is er voor de natuur zo goed als geen plaats. In 1879 verheerlijkt hij de menselijke cultuur; in plaats van 'Natura artis magistra' wil hij lezen 'Ars naturae magistra'. Zijn talenten maakten hem bij uitnemendheid geschikt voor de maatschappij; door zijn welsprekendheid was hij een middelpunt daar waar velen bijeenwaren.

Van Hamel was dus, van het begin af, thuis in de Parijse samenleving: deze heeft alleen een bepaalde kant van zijn natuur meer op de voorgrond doen treden en aan zijn geestelijke werkzaamheid een andere richting gegeven. Niet meer tot de studie van godsdienstkwesities maar tot kunstopenbaringen drijft hem voortaan de kracht tot het hogere die in hem is. Maar juist omdat de kunst niet, zoals de godsdienst, vijandig staat tegenover het mondaine leven, maakt Van Hamels evolutie de indruk van een volte-face. Deze indruk is juist in zover hij veel heeft laten varen van hetgeen hij vroeger hoog stelde; het is soms zelfs alsof zijn leven in omgekeerde richting is gegaan dan bij de meesten; hij denkt aan het eind over veel kwesities luchtiger dan in het begin; als hij aan eigen vroegere opvattingen wordt herinnerd, dan vindt hij die zwaar op de hand. Maar niet juist zou dat beeld zijn als men er uit zou willen lezen dat Van Hamel na zijn aanraking met het Parijse leven alle belangstelling in een hogere opvatting van het leven zou hebben verloren.

Wat Van Hamel in het Franse volk en de Franse geest zozeer aantrok? Voor een deel dat wat allen die Frans lezen in de Franse cultuur boeit en aanlokt, voor een ander deel een persoonlijke affiniteit tussen de Fransen en hem. Ik noem enige punten waarop die geestesver.

wantschap zich openbaart. Vooreerst de ruimere kring waarin men er verkeert; Van Hamel had steeds behoefte om, niet alleen met nieuwe zaken, maar ook met nieuwe personen in aanraking te komen. Dan, de grote macht van het gesproken woord en van de maatschappelijke talenten; Van Hamel, al heeft hij het misschien voor zichzelf nooit uitgesproken, voelde dat in een Parijse omgeving zijn eigen persoon het meest tot haar recht kwam en het best op haar plaats was. In *Een Fransche première* (1880) en *Fransche Wijsheid* (1886) zien wij hoe aangenaam het hem was in een Parijs salon te verkeren. Verder, hij vond in Parijs een zekere gratie die ernst niet uitsluit, een volkomen afwezigheid van een eigenschap die men ons Hollanders wel eens verwijt, nl. zwaar te zijn. In *De jeugdige Franschjes* (1883) zegt hij: ‘Men kan niet zeggen dat in Frankrijk de groote vraagstukken van den dag het zuiverst gesteld worden; daartoe ontbreekt het dit volk aan het noodige geduld en de noodige veelzijdigheid’. Verrassend is het slot: ‘Maar aan dit frissche veerkrachtige land, aan zijn vrijmoedige, doortastende regeering de kunst af te zien om quaesties te behandelen en op te lossen, dit doet men te weinig’. Het zou ondeugend zijn hieruit te lezen dat Van Hamel dus aanraadt de kwesties maar liever niet zuiver te stellen, maar ze vlug af te doen. Ten slotte, de hoofdovereenkomst tussen Van Hamel en zijn Franse omgeving was dat voor geen van beiden een geleerde noodzakelijk het tegengestelde van een ‘homme du monde’ is.

Het is hier niet de plaats om van het persoonlijke tot het algemene op te klimmen, en te spreken over de invloed die de Franse kultuur gedurende eeuwen op de onze heeft gehad. Voor zover de werking van Frankrijk op Van Hamel samenvalt met die welke zij op alle be-

schaafden in Nederland heeft, treedt de beschrijving ervan buiten het kader van dit Levensbericht.

Men heeft Van Hamel wel eens hard gevallen om zijn voorliefde voor Frankrijk. Dat was niet billik. Zo had men niet het recht in zijn optreden te Gent voor de ‘Société d’émulation’ een bewijs te zien van gebrek aan vaderlandsliefde. Zijn zorg om mooi Hollands te schrijven was een bewijs dat hij aan zijn taal was gehecht. Maar, door veel buiten zijn land te verkeren, zag hij onze gebreken duidelijker. Van Huet zegt hij: ‘Hij had vele ‘vaderlandsche’ deugden, bijv. geen ‘Fransche luchthartigheid’, en weinig nationale gebreken; van bekrompenheid, traagheid, besluiteloosheid, inconsequentie had hij een afkeer’. Natuurlijk moesten dergelijke scherpe uitlatingen wel eens kwaad bloed zetten. Maar men vergat meestal dat hij ook voor de gevaren en gebreken van het Parijse leven een open oog had: ‘Neen, de Parijsche lucht is geen klimaat voor u. Men leeft er niet bij het jaar, maar bij den dag, bij het uur. Heden beroemd, morgen vergeten. De concurrentie van alle eierzuchten en alle ijdelheden dringt u op zijde’.

Daar Frankrijk en Parijs in Van Hamels bestaan zulk een gewichtige rol speelden, hebben wij, door verband tussen beide te brengen, reeds een groot deel van zijn persoon gekenschetst.

In onze herinnering zal aan Van Hamels naam verbonden blijven de gedachte aan een grote frisheid en ruimheid van geest.

Hij had een zeldzame levenskracht. Het was of voor hem het leven telkens weer begon, en, met de oprechtheid die hem eigen was, zag hij er niet tegen op af te breken wat hij vroeger had opgebouwd. Van dit ver-

langen naar steeds iets nieuws hebben wij reeds veel bewijzen gegeven: in onderwijs- en toneelzaken kwam hij altijd weer met andere plannen en denkbeelden. Aan zijn initiatief is te danken de stichting van de 'Société amicale Gaston Paris' (1903). In het taalkundig systeem van Dr. Hoogvliet (*Gids*, 1901) trekt hem het nieuwe aan, al staat hij er krities tegenover.

Veelzijdig was hij in dezelfde mate als Pierson het was, Pierson, die in zoveel opzichten met hem overeenkomt. Maar terwijl Pierson de litteratuur steeds met de theologie heeft verbonden, is door Van Hamel de beoefening der letterkunde verenigd met taalstudie. Veelzijdigheid kan een oorzaak van zwakheid zijn, maar Van Hamel deed alles wat hij deed goed. Als ik een vergelijking zocht, zou ik zijn geest een prisma willen noemen waaruit alles wat er in schijnt, met schone kleuren te voorschijn komt. Maar ik besef dat dit beeld slechts gedeeltelijk juist zou zijn, daar een prisma alleen een passieve rol speelt. Voor een groot deel zijner werkzaamheid gaat de vergelijking op, maar daarnaast staan scheppingen die geheel door zijn geest zijn gevormd.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

Lijst der gedrukte geschriften VAN A.G. VAN HAMEL.

N.B. De vaak voorkomende namen van verzamelwerken en tijdschriften zullen op de volgende wijze worden afgekort:

GA = *Godsdienstig Album*; **LV** = *Los en Vast*; **Gi.** = *Gids*; **LL** = *Het Letterkundig Leven in Frankrijk* (Amsterdam, van Kampen, 1898 en 1907); **Sp.** = *Nederlandsche Spectator*.

I. THEOLOGIE.

- 1869 *Godsdienst en Wijsbegeerte* ('Nieuw en Oud', naar aanleiding van Paul Janet, *Le spiritualisme français au XIXe s.*).
Een nieuwe Hervorming in Zwitserland (ibidem).
Het Zout der Aarde, preek (misschien in 1870 of 1871).
- 1870 Vertaling van Hoekstra *Empirisme en Idealisme* in de 'Revue de Théologie et de Philosophie', uitgeg. door Astié en Dandiran, onder de titel *La Science et la Foi*.
- 1871 *Waar is uw God?* (GA).
Het Lied der Hope (GA).
Een Kijkje in Huisgezin en Kerk, Hervormings fantasie (GA).
- 1872 *Geschiedenis van een Kerstpreek* (GA).
Op weg naar Emmaüs (GA).
Herinnering aan den Protestantendag (GA).
De tocht over den Rubicon (GA).
- 1873 *Een laatste Kerkgang op Kerstmis* (GA).
Oudejaarsavond en Nieuwjaarsmorgen (GA).
Een Lijdenstekst (GA).
Belijdenis doen (GA, ook afzonderlik verschenen).
De Helden des Ongeloofs (GA).
Het Gebed om een nieuwe kerk (GA).
Onze eerste Protestantendag (GA).

- De onbekende God*, Toespraak op de Algemene Vergadering der 'Evangelische Maatschappij' te Amsterdam, op 9 September 1873.
- 1874 *Liefde en Geloof* (G A).
Waar toe dit verlies? (G A).
De legende van den Zwaanridder (G A).
Het verloren Paradijs (G A).
Een loftied op den Mensch (G A).
Un roi, un peuple, un Dieu, sermon prêché à Rotterdam, le 17 Mai 1874, pendant les fêtes du 25me anniversaire de l'avènement du roi au trône.
Van gedaante veranderd, preek (uitgeg. in 'Taal des Geloofs', onder redactie van W. de Meyier).
Godsdienst zonder metafysica ('Theologisch Tijdschrift').
- 1875 *Toelichting en Antikritiek* (ibidem).
De tocht naar de overzijde (G A).
Paaschmorgen (G A).
Zichzelf behouden, preek (G A).
Zuivere en onzuivere Godsdienst (G A).
Godsdienstig Leven (G A, ook afzonderlijk verschenen tezamen met drie andere voorlezingen, die ook G A 1875 zijn gedrukt, nl. Dr. I. Hooykaas, *Het recht van den Godsdienst*; Johs. Hooykaas Herderscheê, *De Godsdienst der Ervaring en hare Verhouding tot het Bidden*; Prof. H. Oort, *De Historische Godsdiensten*).
Niet gedoopt (Almanak 'de Liefde Sticht').
 Vertaling met C.G. Chavannes van de *Bijbel voor Jongelieden* van Hooykaas en Oort, Dl. I en II, onder de titel *La Bible des familles*. Voortgezet door Chavannes.
- 1876 *Een blik op de hoogten* (G A).
Een stichtelijk boek (G A, naar aanleiding van het prospectus van Dr. J. Herderscheê's *Bloemlezing uit de godsdienstige geschriften der Israëlieten*).
Wat ziet gij op naar den Hemel? (G A).
Openbaring (G A).
Vogels en Leliën (G A).
Een vervulde belofte (G A, aankondiging van Herderscheê's bovengenoemd werk).
Het Gemeenteleven (G A).
Aan het einde van den Tocht (G A).
Een woord op zijn pas? (L V, naar aanleiding van Piersons *Een Levensbeschouwing*).
- 1877 *21 Februari 1877* (L V, naar aanleiding van Renans voordracht over Spinoza).
Een werk Gods (G A).
Het Evangelie der Opstanding (G A).
Dweepzucht en zelfzucht in den Godsdienst (G A).
Ten afscheid (G A).

- 1878 *Echo's uit Zwitserland* ('Stemmen uit de Vrije Gemeente').
Brieven over de kerkelijke crisis in Nederland ('Alliance libérale').
- 1879 *Vanwaar? Waarheen?* ('Stemmen uit de Vrije Gemeente').
Over de beteekenis die de Christelijke feesten voor ons moeten hebben
('Hervorming' van 17 Mei).
Proeve eener kritiek van de leer der goddelijke Voorzienigheid.
(Academisch Proefschrift, Groningen).
Ma Démission et Mes Adieux, deux sermons prononcés dans le temple
de l'église réformée wallonne de Rotterdam, le 19 octobre et le 30
novembre 1879 (Rotterdam, H.A. Kramer et fils).
- 1880 '*Leider, auch Theologie*' (L V).
Stemmen uit Parijs I ('Stemmen uit de Vrije gemeente').
- 1881 *De Val van den Christus* (L V).
- 1882 '*De Humanist*' (L V).
Uit den Vreemde II ('Stemmen uit de Vrije gemeente').
- 1883 *Uit den Vreemde III* (ibidem).
Oudejaarsavond (L V).
- 1889 *De Paaschweek te Rome* (Opr. Haarl. Courant van 27 April).
- 1896 *Allard Pierson* (Gi.).
- 1897 *Parijsche Devotie* (Gi., L L).
- 1903 *Piersons Nagedachtenis* (Gi.).

II. WETENSCHAPPELIKE STUDIES OVER TAAL- EN LETTERKUNDE. (Uit het *Museum* zijn alleen de hoofdartikels vermeld).

A. Algemene Studies. Geleerden.

- 1884 *La Chaire de français dans une Université néerlandaise*
(Groningen, Wolters).
- 1889 *Romaansche Studiën II* (Sp., over Arsène Darmesteter).
- 1890 *Dr. M.F.A.G. Campbell* (Opr. Haarl. Courant van 8 April).
- 1895 *Gaston Paris en zijn leerlingen* (Gi., L L).
- 1897 *Het zoeken van 'l'âme française' in de Letterkunde en de Taal*
van Frankrijk (Groningen, Wolters).
- 1903 *Gaston Paris* ('Museum').
- 1904 *Adolf Tobler* (ibidem).

B. Taal, Verskunst en Tekstuitgaven.

- 1884 *Het Fransch in Nederland* (Sp.).
- 1885 *Li Romans de Carité et Miserere du Renclus de Moiliens*
(Bibliothèque de l'École des Hautes Études).

- 1887 *Docsaël* (Sp.).
- 1888 *Een handschrift der Utrechtsche Bibliotheek* (Sp.).
Le poème latin de Matheolus ('Romania').
- 1889 *Lessen in het Italiaansch* (Sp.).
- 1890 *Gesproken en geschreven Fransch* (Gi., L L).
- 1891 *Romaansche Studiën III* (Sp., aankondiging van Salverda de Grave, *Eneas*).
- 1892 *Romaansche Studiën IV* (Sp., aankondiging van Constans, *Le Roman de Thebes*).
Les Lamentations de Matheolus et le Livre de Leesce de Jehan Le Fevre, de Resson I (Bibliothèque de l'École des Hautes Études).
- 1893 *Voor de Moedertaal* (Gi.).
- 1896 *Een fonetisch Woordenboek* (Sp.).
- 1897 'Akydysséril' vertaald (Gi.).
- 1901 *Fransche Spraakkunst, I. Het Tolerantie-edict, II. De Methode van Dr. Hoogvliet* (Gi.).
- 1902 *Navolgingen en Vertalingen van Victor Hugo in Nederland* (Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde).
Victor Hugo in Nederland (Gi., L L).
- 1993 *V et W hollandais* ('Album Kern').
- 1905 *Les Lamentations de Matheolus II* (Vgl. hierboven 1892).
Huyghens sur le vers français (Travaux du Congrès pour l'extension de la langue française, à Liège).
- 1906 *G + a dans la langue d'oïl* ('Revue de l'Instruction publique en Belgique').
Romaansche Taalgeschiedenis (Gi., aankondiging van Brunot, *Histoire de la langue française*).

C. Letterkunde der Middeleeuwen en der XVIe eeuw.

- 1883 *Een kritische uitgave van Villon* (Sp.).
François Villon (Gi.).
Een vermakelijk heldendicht (Gi., L L).
- 1887 *Frankrijks oudste Tooneeldichters* (Gi., L L).
- 1888 *Een Studententoondeel in de XVIe eeuw* ('Het Tooneel').
- 1894 *Oudfransche Vertelsels* (Gi., L L).
Aankondiging van Mary Darmesteter, *Froissart* (Gi.).
- 1898 Aankondiging van G. Busken Huet, *Gaston Paris* (Gi.).
Guillaume d'Orange (Gi.).
Het poëzie-album van Louise de Coligny (Gi.).
- 1900 Aankondiging van G. Paris, *Poèmes et Légendes* (Gi.).
De Lach van Rabelais (Gi.).
- 1901 *Een nieuw poëem van Tristan en Iseut* (Gi.).
Wetenschappelijke beoefening der moderne Letterkunde (Gi.).

- 1903 *L'Album de Louise de Coligny* ('Revue d'histoire littéraire de la France').
- 1904 *Cligès en Tristan* ('Taal en Letteren').

Cligès et Tristan ('Romania').

Les Récits médiévaux de Tristan et Iseut (conférence faite à l'Université de Bordeaux, 'Revue Philomathique de Bordeaux et du Sud-Ouest').

- 1905 *Middeleeuwsche Tristanromans* (Gi.).
 1906 *Middeleeuwsch Anti-feminisme* (Gi.).
 1907 *Jocaste-Laudine* ('Mélanges Chabaneau').

D. Onderwijs en Geleerde Instellingen.

- 1883 *De jeugdige Franschjes* (L V).
 1885 *Een nieuw artikel in de Wet op het Hooger Onderwijs* (N. Rotterd. Courant van 22 en van 24 Maart).
 1886 *De eerste 'Neuphilologentag'* (Sp.).
 1887 *Romaansche Studiën I* (Sp., naar aanleiding van Wilmotte, *L'enseignement de la philologie romane à Paris et en Allemagne*).
De levende vreemde talen aan de Universiteit (Gi.).
 1888 *Alma mater studiosorum* (Gi.).
 1892 *De opleiding van leeraren in de moderne talen* (Jaarboekje voor Hooger en Middelbaar Onderwijs, uitgeg. d. Valette).
 1894 *Het Universiteitsfeest te Lyon* (Gi.).
 1895 *Instituut en Academies* (Gi.).
 1897 *De Parijsche Universiteit* (Gi.).
 1900 *Stellingen verdedigd in de Vergadering van Leraren M.O.* (N. Rotterd. Courant van 29 April).
Universitaire Studie (Gi.).
 1906 *Vota academica* (Gi., bespreking van het gelijknamige werk van Prof. Is. van Dijk).
Nog eens Vota academica (Gi.).

III. BELLETRIE.

A. Kritiek en Letterkundige Geschiedenis.

(Niet afzonderlijk vermeld zijn de feuilletons in de Oprechte Haarl. Courant geschreven op 23 Mei en 20 Junie 1887 en verder gedurende dat jaar om de veertien dagen in de koerant van Maandag; daarna gedurende 1888, 1889 en 1890, hoewel niet zo regelmatig, en bovendien op 9 Maart en 13 April 1891).

- 1875 *Een Schilderij van den Nacht* (L V).
Een waar feest (L V).

- 1876 Levensbeschrijving van *Hamerling* ('Mannen van Beteekenis'). *Aspasia* (L V).
Een gezellig kringetje (L V, naar aanleiding van Haverschmidt, *Familie en Kennissen*).
Molière en het Nederlandsch Tooneel (Redevoering bij de opening

- der Algemeene Vergadering der 'Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen' op 15 September 1876 te Rotterdam).
- 1878 *M. Jean Aicard* (Sp.).
- 1879 *Natura artis magistra* (L V).
'L'Assommoir' op het Tooneel (L V).
- 1880 *Getooide Liefdadigheid* (L V).
De Mythologie van het Onbewuste (L V).
Een Gedenkdag (L V).
Drie Hollandsche Boeken op het Leestafeltje (L V).
Gekroonde Deugd (L V).
Gewijd en ingewijd (L V).
Een première te Parijs ('Nederland').
Over Zola (Gi.).
- 1881 *Amazonestrijd* (L V).
Een gedoopte Buddha (L V).
Weten en Dichten (Gi. Dit is oorspronkelijk een voordracht, gehouden in de Vrije Gemeente op 6 Januarije 1881, waarvan een beknopt verslag is gedrukt in de 'Stemmen uit de Vrije Gemeente').
- 1882 *Jong Holland* (L V).
'Le roi s'amuse' (Gi.).
- 1883 *Bij Alphonse Daudet* (L V).
Over Nederlandsche Letterkunde. Congres-indrukken (L V).
- 1884 Levensbeschrijving van *Alph. Daudet* ('Mannen van Beteekenis').
- 1886 *Bij vier Meesters* ('De Portefeuille' van 11 Sept., gedeeltelijk overgedrukt in L L, onder de titel *Bij drie Meesters*).
Levensbeschrijving van *Conr. Busken Huet* ('Mannen van Beteekenis').
Conrad Busken Huet ('De Leeswijzer' van 15 Mei).
Fransche Wijsheid (L V).
- 1887 *Parijsche Glorie* (Sp.).
Onder den koepel van het Institut de France (Gi.).
- 1888 *Molière's don Juan* (Gi., L L).
Een nieuw Paradiso (Gi.).
Parsifal-Perceval (Gi.).
- 1889 *In den salon der Comtesse Diane* (Gi.).
Emile Augier ('Het Tooneel').
- 1890 *Paul Bourget* (Gi., L L).
Huets Brieven uit Parijs (Gi.).
- 1891 *Het Komische* (Volksalmanak der Maatschappij tot Nut van het Algemeen).
Fransche Verzen (Gi.).
- 1892 *Bourgets Italië* (Gi., L L).
Jonathans Feestdag (Opr. Haarl. Courant van 7 Nov.).
Op den sterfdag van Ernest Renan (L L. Waar eerst gedrukt?).
- 1893 *Uit twee landen* (Gi., naar aanleiding van twee werken van Bourget).
Tropheën (Gi., L L).

- De Fransche tragedie* (Gi., L L).
 1895 *Belgische Dichters* (Gi., L L).
 1897 *De Oedipus der fransche klassieken* (Gi., L L).
 1898 ‘*Le Misanthrope*’ (L L. Reeds vroeger gedrukt?).
Het Letterkundig Leven in Frankrijk I en II (Amsterdam, P.N. van Kampen).
 1899 *Dichter-silhouetten* (G. Rodenbach en Stéphan Mallarmé) (Gi., L L).
 1900 *Dichter-silhouetten* (M. Maeterlinck) (Gi., L L).
De receptie van Paul Hervieu als lid der Académie française (Gi.).
 1902 *Vreemde verzen* (Gi., naar aanleiding van Gedichten van Giza Rischl).
Fransche Symbolisten (Gi., L L).
 1903 *Dramatisch Overzicht in de Gids*, met Mr. J.N. Van Hall.
 1906 *Tooneelgeschiedenis* (Gi., aankondiging van Worp, *Geschiedenis van het drama en het tooneel*, en van Cohen, *Mise en scène au théâtre du moyen âge*).
 Aankondiging van Dingley, *l'illustre écrivain*, door Jérôme et Jean Tharaud (Gi.).
 1907 *Dichter-Silhouetten* (Emile Verhaeren) (Gi. L L).
Het Letterkundig Leven in Frankrijk III (Vgl. hierboven 1898).

B. Schetsen, Verhalen en Gedichten.

- 1873 *Een Zondagmiddag in de gevangenis* (G A).
Belijdenis doen (Zie onder I).
Oudejaarsavond en Nieuwjaarsmorgen (G A).
 1874 *Een Schipbreuk* (Almanak ‘de Liefde Sticht’).
 1875 *Niet gedoopt* (Zie onder I).
De Rots der Eeuwen (Almanak ‘de Liefde Sticht’).
De Pleiziertrein (ibidem).
Het Geheim van den Molen (ibidem).
Bij een Gentiana (G A, vertaald van Hamerling).
 1876 *De Zonnebloem* (G A, vertaald van Hamerling).
Het Paradijs (G A, vertaald van Hamerling).
 1878 Gedicht op *Jean Aicard* (uitgesproken in de Rotterdamse Afdeling der ‘Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen’ op 26 November).
 1879 Gedicht op de uitvaart van *Prins Hendrik*, 25 Januarië.
 1881 *Reisherinnering* (L V).
De Melkweg (‘Stemmen uit de Vrije Gemeente’, vertaald van Sully Prudhomme, ook gedrukt in Gi.).
 Vertaling van *Rosées* en van *Stalactites* van S. Prudhomme (Gi.).
 1882 *Oudejaarsherinneringen* (L V).
 1883 *Oudejaarsavond* (L V).
 1901 *Le voyage du président Kruger en France* (‘Revue de Paris’).

IV. UITERLIKE WELSPREKENDHEID EN TONEEL.

(Zie voor de kerkelijke toespraken onder I, en voor de universitaire oraties onder II).

- 1876 *Molière en het Nederlandsch Tooneel* (Zie onder III).
- 1880 *Uit het Conservatoire te Parijs* ('Nederland').
- 1887 *Hamlet te Parijs* (Gi.).
- 1888 >*Uit het Parijsche 'Théâtre d'Application'* ('Het Tooneel').
- 1889 *Een Woord tot Inleiding* (ibidem).
Italiaansche Tooneelspelers (Gi.).
- 1893 Rede op de Algemene Vergadering van de 'Alliance française' te Parijs, op 29 Maart.
- 1895 *Jean Browne* ('Het Tooneel').
Openingsrede 1 Junie (ibidem).
- 1896 *Dramatische Dictie* (Gi., L L).
Vertaling van *Intérieur* van Maeterlinck (Bijlage van 'Het Tooneel' van 15 December).
- 1900 *Royaards Richard II* (Gi.).
- 1903 Feestrede uitgesproken ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Genootschap 'Dicendo Discimus', op 17 Oktober.
- 1904 Feestrede ter opening der reünie van Oud-Studenten der Groningse Hogeschool, op 11 Julie.

Mr. C.P.L. Rutgers. In Memoriam.¹

Carel Pieter Louis Rutgers werd 21 Januari 1854 te Groningen geboren uit het bekende theologengeslacht van dien naam. Ook zijn vader was predikant en het was een innige wensch zijner ouders, dat de twee begaafde zonen, hun geboren, eenmaal den kansel zouden bestijgen.

Met den oudsten zoon kwam die wensch gedurende een kort aantal jaren in vervulling, bij den jongsten vertoonden zich reeds vroeg andere neigingen. Niet dat het hem aan lust tot studie of de vermogens daartoe ontbrak. Integendeel *Carel Rutgers* was een der knapste leerlingen van het Groningsch gymnasium, omtrent wien de hoogste verwachtingen werden gekoesterd. Zoo werd hij in 1872 als student in de rechten te Groningen ingeschreven.

Er volgde voor hem een veelbewogen tijd. Weldra was hij, het is niet te veel gezegd, de meest bekende student aan de academie, zoowel bij zijn mede-studenten als bij het groote publiek. Zijn krachtige gestalte met den forschen kop, omlijst door de golvende koolzwarte lokken, en de doordringende donkere oogen, een zuidelijk type te

1 Met welwillend verleende toestemming van Redactie en Uitgever herdrukt uit 'Nederlandsch Archievenblad' 1907/1908, N°. 2.

midden der blonde muzenzonen van het noorden, moesten wel de aandacht trekken. Zijn overbruisende levenslust en dolle streken deden het overige. Wij jongeren zagen met een gevoel, dat eene mengeling van nieuwsgierigheid, bewondering en vrees bevatte, tegen *Carel Rutgers* op, van wien allerlei geestige gezegden en omtrent wien allerlei anecdoten onder de studentenwereld, tot nog lang na zijne promotie, de ronde hebben gedaan. De omvang toch zijner kennis was moeilijk te beschrijven. *Rutgers* studeerde in bijna alle wetenschappen. Oppervlakkigheid was hem een gruwel. Trok iets zijn aandacht, hij ontzag zich geene moeite om de zaak tot in de fijnste bijzonderheden te leeren kennen. Zijn ijzeren gestel veroorloofde hem veel uitgaan aan veel studeeren te verbinden. Boven alles trok hem de kennis der klassieken aan. Als student reeds maakte hij latijnsche verzen en hij heeft deze wetenschappelijke bezigheid voortgezet tot lange jaren na zijne promotie. Tot betrekkelijk kort voor zijn dood stond hij met twee onzer beste latinisten in geregelde, bijna maandelijksche briefwisseling in de taal van Latium. Zijne nederlandsche gedichten, waarvan hij enkelen in de Groningsche studenten Almanakken heeft uitgegeven, dragen een ouderwetsch, een Bilderdijksaansch karakter. Zij zijn echter onberispelijk van vorm en geheel oorspronkelijk van gedachten. Trouwens banaliteit was hem vreemd, zijn gesprek was doorgaans pittig, zijne opmerkingen waren meestal raak en geestig.

Zoo heeft hij, de overkrachtige, eenige jaren als een Flanor geleefd. Niet ten onrechte zong hij in 1878, toen een ernstige ziekte hem had aangegrepen:

‘Verdiende ik, ziekte, u w komst? Ik zong in blijde galmen,
 Zoo weltemoe mijn jeugdig levenslied;
 Mij dacht ik wandelde onder Nabatheensche palmen,
 En duchtte ziekte niet.

Misschien dat ik te veel op u, gezondheid, bouwde,
 Wier wisselziekheid elk der menschen kent;
 Misschien dat ik te veel u als een rots beschouwde,
 Gegrondvest in cement.

Ja, mogelijk is 't dat 'k u, gezondheids gulden regel,
 Soms, helaas! kleinachtend van mij stiet,
 Den kroes van 's levens vreugd vaak vulde tot den pegel,
 Al schoon gij mij 't ontriedt.'

In Juli 1884 verwierf R u t g e r s den doctorstitel in de rechtswetenschap. Zeker een ongewoon lang studentschap. En toch, die twaalf jaren waren niet in ledigheid doorgebracht. Er zullen weinigen van onze hoogeschoolen zijn gekomen met zulk een breede en veelomvattende kennis.

Na zijn vertrek van de academie vestigde hij zich in een der schoonste Geldersche dorpen, om zich geheel aan de studie te kunnen wijden. Naast de klassieke talen, waarbij Horatius hem het meest geliefd was, bestudeerde hij vooral het Italiaansch en de entomologie.

Men zal zich mijne verbazing kunnen voorstellen, toen eenige jaren later, in het voorjaar van 1891, Mr. R u t g e r s bij mij kwam met het verzoek hem als volontair in het archiefwezen te willen opleiden. Ik bracht het verzoek over aan mijn vader, die als rijksarchivaris en chef van het archief hierover in de eerste plaats had te beslissen. Ik wil het niet ontkennen, dat er aanvankelijk eenige bedenkingen bij mij waren gerezen, doch nog hoor ik het den waardigen toen 77-jarigen grijsaard zeggen: 'Indien het een man van de capaciteiten van R u t g e r s werkelijk ernst is aan een nuttigen werkring zijn verder leven te wijden, dan mogen wij dat niet tegengaan, dan moeten wij dat bevorderen.' En het bleek ernst te zijn. R u t g e r s zette zich en gewende zich aan g e r e g e l d e n arbeid en geregeld leven, het leven van den bureauambtenaar. Zijne vrienden waren een en al verbazing.

Het behoeft wel niet te worden gezegd, dat de nieuwe volontair zich in zeer korten tijd met de archiefleer en de andere hulpwetenschappen, noodig voor den archivaris, voldoende op de hoogte had gesteld.

Het middeleeuwsch latijn der oorkonden, de naieve volkssprake der 15^e eeuw, de kernachtige taal der 17^e en het overdeftige met fransch gespekte hollandsch der 18^e eeuw wisten hem weldra te boeien. Op geestige wijze wist hij die talen weldra in zijne gesprekken en brieven na te bootsen. Niet minder voelde hij zich aangetrokken tot de geheimen der paleographie en chronologie; hij rustte niet voor hij het hem voorgelegde raadsel op dat gebied voldoende had weten op te lossen.

Het spreekt wel als van zelf, dat, toen door mijne benoeming tot rijksarchivaris de door mij vervulde betrekking van commies-chartermeester aan het rijksarchief te Groningen kwam te vaceeren, ik geen oogenblik heb gearzeld Mr. R u t g e r s als mijn opvolger aan te bevelen. Dit had plaats aan het einde van 1892. Er volgde nu een achttal jaren van aangenaam samenwerken. Wij waren over elkander tevreden en uit die samenwerking (opgevroolijkt door menig bon mot en snedig gezegde) is veel goeds tot stand gekomen. Naar buiten zagen daarvan het licht de twee lijvige inventarissen van het familiearchief van het geslacht Van Ewsum en van het huisarchief Farmsum, inventarissen van respectievelijk 201 en 362 blz. druks, volgens de regelen der nieuwere archiefleer bewerkt en in ons orgaan gunstig beoordeeld. Doch ook de gebruiker van de te Groningen bewaarde archieven zal menigen klapper of inventaris ter hand nemen, geschreven met de eigenaardige, sierlijke hand van den commies-chartermeester R u t g e r s .

Bij de samenstelling van den inventaris-Van Ewsum

heeft hij zich de moeite getroost den reeds ten deele door hem in gereedheid gebrachten inventaris van dit familiearchief geheel om te werken naar de beginselen der nieuwere archiefleer, zooals die twee jaren later in de Handleiding zouden worden opgenomen en verklaard. Een verdrietig werk was het, maar zijne volharding heeft het hem doen verrichten tot het einde toe. De logica van het 'Provenienzprincipe' voelde hij wel, de nieuwere werkwijze had zijne instemming, o zeker. Maar toch... 'Het is alles mooi en wel,' placht hij te zeggen en dan kon hij met zulk een innig genoegen wijzen naar de boeken, die op degelijke wijze (want dat eischte hij vóór alles) naar een ouder recept waren bewerkt. Eene verzameling als Driessen's Monumenta had zijne geheele sympathie, en toch heeft hij aan den arbeid ten behoeve van het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe deelgenomen, ook weer niet uit plichtsbeseft alleen, maar meer omdat zijn verstand hem het wenschelijke van een dergelijk boek wel degelijk deed gevoelen. De manier van werken van Driessen, van H.O. Feith Sr., deze was het, die met zijn aanleg het meest overeenkwam, met zijn geheele geaardheid eigenlijk. Want een man van den nieuweren tijd was hij vrijwel in geen enkel opzicht. Hij ging steeds zorgvuldig, zelfs modieus gekleed, maar het kostte weinig moeite, hem zich te denken in de kleedij, in de geheele omgeving van een zestig à zeventig jaren geleden. Zijne particuliere brieven - hij schreef ze gewoonlijk met veeren pennen, vertoonen in hunne eigenaardige zinswendingen een archaïstisch beeld, niet iets gewilds of aangeleerds, neen iets, dat uit de natuur van den man zelf voortkwam. Hij zou het, had hij gewild, niet anders hebben gekund. Hij was een man, die in een anderen tijd hoorde, maar die, in welken tijd hij ook

mocht zijn geplaatst, een figuur zou zijn geweest.

In 1894 als lid van het Historisch Genootschap te Groningen toetreden, werkte hij in dien kring mede bij de tot standkoming der door het genootschap uitgegeven werken. Van het reeds genoemde Oorkondenboek is inzonderheid de bewerking der uitvoerige indices van zijne hand. In het Gedenkboek der Reductie van Groningen schreef hij het hoofdstuk 'Vóór en na de Reductie,' in deel I der in 1896 verschenen 'Historische Avonden' behandelde hij 'Eene Munstersche Kerkenordering van bisschop Frans van Waldeck.' Voor den Groningschen Volksalmanak leverde hij jaarlijks eene bijdrage; niet minder dan twaalf bijna allen uitvoerige studiën van zijne hand zijn daarin opgenomen. De helft dier studiën was gewijd aan de faits et gestes van 18^e eeuwse avonturiers en chevaliers d'industrie, die op de eene of andere wijze met de geschiedenis van Stad en Lande in contact hebben gestaan. Op meermalen snaaksche wijze wist hij daarin te vertellen van de lotgevallen van Johan Willem Ripperda, van J.C. Schatter, van Titus van Ewsum, van Clancarty, den 'mallen graaf van Rottum,' van Stiépan Annibale en anderen. Ook in enkele andere tijdschriften verschenen in dien tijd kleine bijdragen van zijne hand.

In 1900 werd Mr. R u t g e r s aangesteld tot rijksarchivaris te Zwolle. Vol vertrouwen op het succes zijner toekomst zag ik hem gaan, ik wist in hem den man ten volle berekend voor zijn taak. Hij zelf was vol moed, vol belangstelling en ijver voor zijn nieuwen werkkring. Aan die verwachtingen heeft hij niet in allen deele voldaan. Waarom niet? Wij hadden ons geen rekenschap gegeven van twee factoren: zijne gezondheid en zijne breede levensopvatting. R u t g e r s was geen man voor

een kleinere stad, hij vond te Zwolle niet den kring van menschen voor zijn dagelijkschen omgang, welken hij wenschte en scheen noodig te hebben. Hij kon zich aan het leven te Zwolle niet aanpassen en weldra klonken in zijne als altijd geestig gestelde brieven de verzuchtingen 'ex oppidulo Zwollensi.' Zeker was tot die mindere opgewektheid nog belangrijker factor, de toestand zijner gezondheid. Reeds zeer spoedig overviel hem eene zekere voortdurende moeheid, gepaard aan lichte koortsaanvallen en keelpijnen. Wel deed hij zijn werk, doch het ging met halve kracht, herhaaldelijk onderbroken door huisarrest. Nu en dan verscheen nog eens een stuk van hem in den Groningschen Volksalmanak en gaf hij in De Wapenheraut een uitvoerige door hem bewerkte genealogie van het geslacht Ripperda uit, het was echter meest een teren op vroeger verworven kennis. Met eene uitvoerige studie over den staatsman J.W. Ripperda, waartoe hij Spaansch was gaan leeren, wilde het niet vloten. De door hem daarvoor verzamelde litteratuur, archivalia en boeken, zond hij na eenige jaren, onvoldoende geraadpleegd, terug. Voor het lidmaatschap der commissie tot samenstelling van een handboek der Nederlandsche paleographie, met erkentelijkheid voor de eer der benoeming en vol ijver aanvaard, bedankte hij. Hij voelde zich moe en lusteloos, naast lichamelijke kwamen ook financieele zorgen hem plagen.

Eindelijk, in het voorjaar van 1907, bleek het, welk een droevige kwaal reeds jaren bezig was het eens zoo krachtige lichaam te slopen. Na een langdurig lijden overleed hij, 14 September 1907, te München, werwaarts hij was getogen om in eene nieuwe geneesmethode heul te zoeken voor de sluipende, kankerachtige ziekte, welke hem had aangetast.

Rutgers was een man van hooge ontwikkeling en scherp geest, een man van aangename, hoffelijke vormen en royale levensopvatting, hartelijk en mild tegenover zijne vrienden, ook in dagen van nood. Zijn onleschbare dorst naar kennis en naar levensgenot is hem tot geluk, doch tevens tot ongeluk geweest. Carel Rutgers was een figuur, zooals men zelden een mensch ontmoet, een man die indruk maakte, een man, die niet spoedig zal zijn vergeten.

Groningen.

J.A. FEITH.

Lijst der geschriften VAN MR. C.P.L. RUTGERS.

- Hymnen uit den kerker. Gedichten, in: Gron. Studenten-Almanak 1876.
 In honorem Scheueri. Gedicht, *Ib.* 1877.
 In dagen van krankheid. Gedicht, *Ib.* 1879.
 Het niet verschijnen van partijen in rechten. Acad. proefschrift. Gron. 1884.
 Een langdurig proces. Gron. Volks-Almanak 1892.
 Het huis 'met den schoonen gevel'. *Ib.* 1893.
 Johan Willem hertog van Ripperda. *Ib.* 1894.
 Vóór en na de Reductie, in: Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594. 1894.
 De klokken in den Martinitoren te Groningen. Gron. Volks-Almanak 1895.
 De gevangenschap der Ommelander Heeren in 1577. *Ib.* 1896.
 Eene Munstersche Kerkenordering van bisschop Frans van Waldeck, in: Historische Avonden, dl. I. 1896.
 Een onbekend tijdperk uit het leven van Regnerus Praedinius, *Ib.* dl. I. 1896.
 Oorkondenboek van Groningen en Drente (samen met prof. Dr. P.J. Blok, Mr. J.A. Feith, Mr. S. Gratama en prof. Dr. J. Reitsma) 1895-1899.
 Jan Cornelis Schatter. Gron. Volks-Almanak 1898.
 Inventaris van het familie-archief van het geslacht van Ewsum. In jaarverslag van 's Rijks oude Archieven. 1896 (gedrukt 1899).
 De oudheid van het zoogenaamde Nijmeegsche raadsel. In: Gelre, Bijdragen en Mededeelingen dl. XVI.
 Een kijkje op de Groninger kermis voor ruim honderd jaar. Gron. Volks-Almanak 1900.
 De Sassenpoort te Zwolle, bewaarplaats van het Rijksarchief in Overijssel. In: Nederlandsch Archievenblad 1900/01.
 Inventaris van het huisarchief Farmsum. In jaarverslag van 's Rijks oude Archieven. 1900 (gedrukt 1901).
 Inventaris van het familiearchief van het geslacht van Bolhuis te Warffum. *Ib.*

Bernard Johan Prott en zijne verdediging van het fort Bourtange. Gron. Volks-Almanak 1901.

Genealogie van het geslacht Ripperda. In: De Wapenheraut V^e jaargang 1901.

Stiépan Annibale, prins van Albanie. Een avonturier uit de 18e eeuw. Gevolgd door eene Nalezing hierover. Gron. Volks-Almanak 1902 en 1905.

De 'Malle graaf' van Rottum. *Ib.* 1903.

Jonker Titus van Ewsum en de gescheurde Catechismus. *Ib.* 1904.

Bovendien verschenen nog enkele korte mededeelingen en boekaandigingen in het Nederl. Archievenblad en andere periodieken.

Levensbericht van Dr. D. de Loos.

Dirk de Loos werd op 24 Juni 1834 geboren te Rotterdam, waar zijn vader apotheker was. Ook hij scheen bestemd om apotheker te worden. Van September 1847 tot Juni 1850 volgde hij het onderwijs aan het Gymnasium aldaar. In September 1850 werd hij toegelaten tot de lessen van de Geneeskundige School te Rotterdam en in Juni 1854 werd hem het diploma van stedelijk apotheker en drogist door de Provinciale Commissie te Dordrecht uitgereikt.

Zijne studie zou echter hiermede niet eindigen. In September 1854 legde hij het admissie examen af aan de Hoogeschool te Leiden. Bij dit examen werd toen niets anders geeischt dan het vertalen van enkele regels gemakkelijk Grieksch en Latijn en het maken van een paar eenvoudige vraagstukken der algebra en der planimetrie. Aan die zeer matige eischen is het te danken geweest, dat in die jaren vele jonge menschen, die de gelegenheid hadden gemist hunne opleiding aan eene Latijnsche school of een Gymnasium te ontvangen, tot de Hoogeschool werden toegelaten. Hieronder waren na 1864 vele oudleerlingen der Hoogere Burgerscholen, die, bestemd voor de studie der Wis- en Natuurkunde of der Geneeskunde, later, als wetenschappelijke mannen,

de roem zijn geworden van ons land. De wet van 2 April 1876, die een staatsexamen met veel hoogere eischen voorschreef, leidde den stroom van deze jongelieden naar de Polytechnische school. Het gebrek aan leeraren aan inrichtingen van Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs verzekerde hun dan toch, hoewel langs minder doelmatigen weg, eene betrekking van leeraar in de wiskunde bij die takken van onderwijs. Maar de beoefening der natuurwetenschappen in ons land welke aan de mannen, voor 1876 tot de Hoogeschool toegelaten, een periode van bloei te danken had, heeft daaronder bedenkelijk geleden; en voor het onderwijs in deze vakken is deze gebrekkige regeling tot heden toe een groot nadeel gebleven. De Loos behoorde tot degenen, die geholpen door de matige eischen van het admissie-examen het voorrecht hadden, tot de Hoogeschool te worden toegelaten. Hij studeerde te Leiden en werd in 1858 bekroond met de gouden medaille voor het beantwoorden van eene prijsvraag over: 'de Glucosiden.' In September van dat jaar werd hij bevorderd tot Doctor in de Wis- en Natuurkunde, na verdediging van een Academisch proefschrift getiteld: 'Historisch-kritische beschouwing der glucosiden.' Dit proefschrift bevat in hoofdzaak het antwoord op genoemde prijsvraag, vermeerderd met de behandeling van die glucosiden, welke na de inzending van het antwoord op de prijsvraag ontdekt waren. 'Deze met zorg geschreven monographie der suiker-afsplitsende plantenstoffen,' zegt Dr. Greshoff in het verslag van het Koloniaal Museum over 1907 'is lang het eenige Nederlandsche geschrift over dit onderwerp geweest; eerst in 1900 verscheen een tweede werk over dit belangrijke onderwerp, geschreven door onzen landgenoot Dr. J.J.L. van Rijn, doch uitgegeven in Duitschland en in de Deutsche taal.'

Reeds in Juli 1857 was de Loos benoemd tot leeraar in de scheikunde aan de Academie van Beeldende kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam. In 1861 werd hij benoemd tot lid van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte aldaar. Ook in verschillende commissien wist men te Rotterdam van zijn kennis en werkkraft partij te trekken. Zoo werd hij lid van de openbare Gezondheids-Commissie, van het Bestuur der lagere Industrie- en Herhalingschool en van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs.

Nadat op 2 Mei 1863 de Wet op het Middelbaar Onderwijs in werking trad werd de Loos op 21 Juli 1864 benoemd tot directeur der Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus te Leiden, die in September van dat jaar zou geopend worden.

Dat de Gemeenteraad van Leiden, voorgelicht door Prof. Rijke, bij deze benoeming eene gelukkige keus deed, werd door eene ervaring van vele jaren bevestigd. De Loos bezat organiseerend talent, had het noodige overwicht in den omgang met leeraren en leerlingen, eene gewenschte gemakkelijkerheid in den omgang met menschen in het algemeen, en won spoedig aller vertrouwen. Tot zijne leerlingen gevoelde hij zich bijzonder aangetrokken, al meende hij ook soms zijne verontwaardiging, als zij daartoe aanleiding gaven, krachtig te moeten uiten. Hij was een uitstekend leeraar; zonder te veel inspanning van zijne leerlingen te eischen, waren de resultaten van zijn onderwijs zeer gunstig. Daarbij was hij voor hen een trouw en goed raadsman. Dit kon hij zijn door zijn ruimen blik op toestanden en verhoudingen in de maatschappij, waarin hij in allerlei richting werkzaam was; dit kon hij zijn doordat hij belang stelde in het

lot zijner leerlingen. Menig leerling heeft het aan zijn raad en voorlichting te danken, dat hij een voor hem geschikten weg in het leven vond.

Tegenover de autoriteiten wist hij een onafhankelijk standpunt in te nemen, zooals een man van kennis en toewijding dit kan doen. Gemakkelijk was dit aanvankelijk niet, vooral niet tegenover Prof. Rijke, Voorzitter der Commissie van Toezicht, eene krachtige persoonlijkheid, tegen wien zijne leerlingen met ontzag en eerbied opzagen, die een belangrijken invloed had uitgeoefend op de samenstelling der Middelbaar-Onderwijswet en die niet zoo spoedig de verhouding van leermeester tot leerling kon vergeten, welke betrekkelijk korten tijd geleden tusschen hem en de Loos had bestaan. Zoo ontstemde het de Commissie van Toezicht, dat er bij de eerste toelatingsexamens tot de Hoogere Burgerschool betrekkelijk veel leerlingen werden afgewezen, een gevolg daarvan, dat zij, die zich tot het afleggen van het toelatingsexamen aanmeldden, aan allerlei inrichtingen van onderwijs op zeer ongelijksoortige en soms gebrekkige wijze waren voorbereid, vooral waar het de toelating tot de hogere klassen gold. Toen er opnieuw een toelatingsexamen zou gehouden worden riep de Voorzitter alle leden der Commissie van Toezicht op, om daarbij tegenwoordig te zijn, met de bedoeling om bij de beslissing over de toelating invloed uit te oefenen, ofschoon het reglement voorschreef, dat de beslissing berustte bij den directeur, de leeraren, die het examen afnamen en een lid der Commissie van Toezicht, daartoe door den voorzitter aangewezen. De Loos, die de bedoeling begreep, richtte na afloop van het examen, de vraag tot den Voorzitter der Commissie: 'Mag ik U vragen, wie van de leden Uwer Commissie wordt aangewezen, om aan de beraadslaging van direc-

teur en leeraren deel te nemen? De Voorzitter wees een lid aan en de overige leden der Commissie vertrokken. Dergelijke gevallen, die meer voorkwamen, gaven aan een man als Prof. Rijke, die een flink en krachtig optreden ook in anderen eerde, geen aanleiding tot blijvende ontstemming.

Ook van de zijde van het Gemeente-Bestuur genoot de Loos spoedig een groot vertrouwen, zoodat hij, als directeur der Hoogere Burgerschool, eene reeks van jaren onder gelukkige omstandigheden heeft gewerkt. Hij beschikte over veel werkkraft en daarvan werd niet weinig partij getrokken, in de eerste plaats te Leiden.

Gedurende 27 jaar was hij lid en bij herhaling Voorzitter van 'het Departement Leiden' der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; ook was hij 25 jaar lid en vele jaren Voorzitter van het Bestuur van 'het Departement Leiden' der Maatschappij van Nijverheid. In tal van besturen had hij verder zitting als lid en veelal als Voorzitter; o.a. in het Bestuur van het Genootschap 'Mathesis Scientiarum Genetrix,' en in het Bestuur der Leidsche Fabrikschool. Vele jaren was hij Voorzitter-Commissaris der Leidsche broodfabriek, van de Gemeente-Apotheek en van de Maatschappij van Toonkunst.

Maar ook buiten Leiden wist men zijne kennis en zijn practischen zin te waardeeren. Zoo werd hij in 1877 benoemd tot Directeur der Maatschappij van Nijverheid; na verplichte aftreding werd hij telkens (in 1882, 1887, 1892 en 1898) opnieuw benoemd.

In 1875 werd hij benoemd tot lid der Nederlandsche Commissie voor de tentoonstelling van wetenschappelijke instrumenten in het South Kensington Museum te Londen; in 1879 tot lid van de Jury der Arnhemsche Tentoonstelling en tot Voorzitter der Afdeeling 'Voedings-

middelen'; in 1883 tot lid van de Jury der Internationale Tentoonstelling te Amsterdam; in 1888 tot lid van het Hoofdbestuur van de vereeniging ter behartiging van de Nederlandsche belangen der tentoonstelling te Parijs en tot Voorzitter van de afdeeling 'Onderwijs'; in 1893 tot lid van de Nederlandsche Commissie der tentoonstelling te Madrid; in 1894 van die te Antwerpen; in 1897 tot lid van de Centrale Commissie der wereldtentoonstelling te Parijs en tot Voorzitter van groep I voor opvoeding en onderwijs.

Er ging nauwelijks een jaar voorbij, waarin hij niet in een of meer examencommissiën zitting had; als humaan en tactvol examiner werd hij zeer gewaardeerd. Zoo was hij vele jaren lid en eenige malen Voorzitter der Commissie voor de eindexamens der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus. In 1871 en 1873 was hij Voorzitter der Commissie voor de Acte-examens van Middelbaar Onderwijs, afdeeling wis- en natuurkundige wetenschappen, eene taak, die anders altijd aan een der Inspecteurs van het Middelbaar Onderwijs werd opgedragen. Verder is hij lid geweest van de Commissie voor geneeskundige examens, van de Commissie voor aspirant-ingenieurs bij het stoomwezen, lid en vice-voorzitter der Commissie van de examens voor Apotheker, Voorzitter der Litterarisch-Mathematische examens en Regeerings-gecommitteerde bij de eindexamens der Gymnasia.

Ik meende, dit alles hier in herinnering te moeten brengen, om te doen uitkomen over hoeveel werklust en werkkraft de Loos, die als directeur der hoogere burgerschool reeds een drukken werkkring had, beschikte. Toch vond hij nog tijd, om zijne studiën in scheikunde en pharmacie voort te zetten, tot het doen van scheikundige onderzoekingen en het publiceeren der resultaten. In 1868

promoveerde hij op stellingen tot doctor in de pharmacie. In het Tijdschrift voor Nijverheid deed hij achtereenvolgens mededeelingen over: loodaschfabrieken; baker-guano; chili-salpeter; platinaspiegels; gist; koperen spijkers; Portland-cement; samenstelling van eenige meststoffen (1870); Oost-Indische vetten (78); vet van bokkenooten (79); boonen van Theobroma-Cacao (79); vet van bokkenooten der Marowijne en eenige andere producten van Suriname (79); bamba-olie (79); celloid (80); producten van den lontarpalm (80); O.-I. minerale wateren (80); Mangistanschillen; narahan-vet ylan-ylan olie; Curaçao-aloë (81); vluchtige oliën uit Oost-Indië; kananga-olie; kina; papaine (82); mineralen van Aruba; getah laboeai; lagumolie; mangkoedoe (84); steenkolen van Nederlandsch Oost-Indië; caoutchouc en getah pertja; Afrikaansche opium; dammar (85); guano van Monki (86); producten, door Dr. Korthals aan het Koloniaal Museum geschonken, als tubashir, ampoh enz. (89); producten van Engelsch-Indië.

In den wetenschappelijken catalogus van het Koloniaal Museum verschenen van zijne hand monografieën over: vetten, oliën en harsen (1883); caoutchouc en getahpertja (87); producten, geschonken aan het Koloniaal Museum door de 'Pharm. Society'; caroba-bladeren enz. (87); producten van West-Indië (88); tin; diamant en edele metalen (89); steenkolen (92); petroleum (93).

'Daar destijds onze instelling nog geen eigen laboratorium bezat,' zegt Dr. Greshoff (t.a.p.) 'heeft Dr. de Loos aldus krachtig medegewerkt, om de experimenteele richting, die voor een producten-museum de aangewezen is, te doen inslaan en volgen.'

Verder schreef hij in de Algemeene Bibliotheek van Sijthoff over zetmeel en melk; in de Landbouw-courant over guano; in het Tijdschrift van Haaxman over de

werking van bijtende kali op urine; over aniline-kleurstoffen en over amoniakbepaling in water; in het Tijdschrift voor geneeskunde over loodvergiftiging door groenten; in de Economist over Nederlandsche beetwortelsuiker-fabrikage en over ons dagelijksch brood; in het Maandblad voor Natuurwetenschappen over overmangaanzuur en kiezelfluorwaterstofzuur; in de Berichte der Deutschen Chem. Gesellsch. Jahrg. XVII over: asch van Krakatau en water van Aruba; in de verslagen der Sumatra-expeditie over plantaardige vetten.

In de Gids leverde hij eene recensie over de Mechanische technologie van Grothe en over de Organische scheikunde van Wöhler-Fittig (1883). Ook gaf hij een beoordeeling van de Chemische technologie van Dr. Krecke. Verder schreef hij over de opleiding tot Apotheker in het Pharmaceutisch Weekblad.

Ten behoeve van het onderwijs in de scheikunde bewerkte hij eene vertaling van het Leerboek der Scheikunde van Troost, een Atlas voor Chemische technologie en schreef hij een Handleiding bij de practische oefeningen in de Scheikunde.

Talrijk zijn de geschriften van zijne hand, die betrekking hebben op het onderwijs, inzonderheid op het Middelbaar Onderwijs. Zoo schreef hij in de Berichten en Mededeelingen der Vereeniging van leeraren bij het M.O.:

Hooger en Middelbaar onderwijs (1883);

Het admissie-examen tot het Koninklijk Instituut der Marine (1883 en 1884);

Realschulmännerverein te Dusseldorf (1884);

De Leidsche Hoogere burgerschool gedurende haar twintigjarig bestaan;

Eenige mededeelingen over het Middelbaar onderwijs (1885);

- Hooger en Middelbaar onderwijs, 2^e stuk (1885);
 De eindexamens der Hoogere burgerscholen (1886);
 Het Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs in Frankrijk (1886);
 Het voorbereidend onderwijs voor Officier bij het Leger (1886);
 Het Middelbaar en Gymnasiaal onderwijs in Noorwegen (1887);
 Voorbereidende opleiding der thans in functie zijnde assistenten aan de
 Universiteiten (1887);
 Leidsche Hoogere burgerschool, vervolg (1889);
 Rede, uitgesproken bij het vijfentwintigjarig bestaan der Vereeniging van Leeraren
 bij inrichtingen van M.O. (1892);
 Organisation de l'enseignement secondaire dans le royaume des Pays-Bas (1894);
 Organisation de l'enseignement supérieur dans le royaume des Pays-Bas (1895);
 Organisation de l'enseignement primaire dans le royaume des Pays-Bas (1896);
 Organisation de l'enseignement technique dans le royaume des Pays-Bas (1896);
 Comptes rendus du 111e Congrès international de l'enseignement technique de
 Bordeaux (1896);
 De eindexamens der Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus, 2e stuk (1897).
 Verder schreef hij: Het Middelbaar onderwijs in het Historisch gedenkboek bij de
 inhuldiging van Koningin Wilhelmina. 'Eene halve eeuw 1848/1898.'
 Het is eene groote verdienste van de Loos, dat hij het M.O. tegen talrijke aanvallen
 wist te verdedigen, niet zoozeer door lange redeneeringen, als wel door de uitkomsten
 van dit onderwijs in het licht te stellen. In

zijne verhandeling over Hooger en Middelbaar onderwijs (1883) wees hij op de nadeelige gevolgen, die de Hoogeronderwijswet van 2 April 1876 voor de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen zou hebben. Die ongunstige invloed is helaas door de ervaring bevestigd; bovendien is er een gebrek aan bevoegde leeraren bij het Gymnasiaal en Middelbaar onderwijs ontstaan, zooals toen reeds door de Loos werd voorspeld. Hij gaf daarbij eene statistiek van 600 oudleerlingen der Hoogere burgerscholen, die tusschen 1867 en 1884 het onderwijs aan eene Universiteit hadden gevolgd, met vermelding van den graad, dien zij vóór of in 1884 hadden verkregen. Zijn onderzoek bracht hierbij o.a. aan het licht, dat van de bekroningen der 19 prijsvragen, door de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde van de verschillende Universiteiten tusschen 1870 en 1880 uitgeschreven, er 13 ten deel vielen aan oud-leerlingen van het M.O.

Verder gaf hij met medewerking van Prof. van Bemmelen een tabel van den studietijd der studenten in de geneeskunde, die bij ieder hunner vooraf ging aan het afleggen van het eerste examen, en van het succes, waarmede zij dit examen hadden afgelegd, een onderzoek, dat mede zeer gunstig uitviel voor de oud-leerlingen der Hoogere burgerscholen.

In 1885 werd deze statistiek door hem aangevuld zóó, dat van den loop en het resultaat der studie een beeld werd verkregen. Daarbij werden ook de namen opgenomen van die oudleerlingen der Hoogere burgerscholen, die sedert de invoering der nieuwe geneeskundige wetten studeerden voor arts of apotheker. 'Zooals men hieruit ziet,' zegt de Loos 'kunnen wij thans op nog meer feiten wijzen dan bij het verschijnen der vorige statistiek,

feiten, die spreken en het bewijs geleverd hebben, dat eene klassieke opleiding niet onmisbaar is voor de studie der wis- en natuurkunde en die der medicijnen.

In zijne verhandeling over het toelatingsexamen tot het Koninklijk Instituut der Marine wees de Loos er op, dat het Rijk Hoogere burgerscholen sticht en Gemeente-Hoogere burgerscholen subsidieert, maar het toelatingsexamen tot eene Rijks-inrichting als genoemd Instituut zóó inricht, dat de a.s. aspiranten beter doen van het Rijksonderwijs geen gebruik te maken. Hij heeft het nog mogen beleven, dat dit examen in den door hem aangegeven zin geregeld werd en dat men in die richting nog verder ging, dan hij toen durfde verwachten.

Bij de behandeling der begroting in 1885 lieten enkele leden van de 2^e Kamer der Staten-Generaal zich allerongunstigst uit over de resultaten van het M.O. Er werd beweerd, dat de Middelbare Scholen een ellendige werking op de ontwikkeling van het volk hebben en dat handel en nijverheid er meer schade door lijden, dan dat ze er door gebaat worden. Zij, die op grond van ervaring in eigen kring van eene andere zienswijze waren, kenden het geheel der verkregen uitkomsten te weinig, om daartegen hunne stem te verheffen. Dit bracht de Loos op de gelukkige gedachte eens na te gaan, wat er van de oudleerlingen der Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, die het eindexamen hadden afgelegd, geworden was. Het resultaat van dit onderzoek was eene statistiek, die de namen bevatte van alle oudleerlingen in ons land, in het bezit van het getuigschrift van volbracht eindexamen, - hun aantal bedroeg toen 3055 - met vermelding van het jaar, waarin zij het eindexamen hadden afgelegd, de Hoogere burgerschool, aan welke zij het onderwijs gevolgd hadden, en de betrekking, die zij toen in de Maatschappij bekleedden.

Deze statistiek werd in 1897 gevolgd door een tweede, die liep over de jaren 1885 tot 1895, en de namen van 3582 oudleerlingen bevatte. Aan laatstgenoemde tabel ging vooraf eene vergelijkende beschouwing omtrent den duur der studie in de geneeskunde van oudleerlingen der Gymnasia en der Hoogere burgerscholen aan de vier Universiteiten. Deze gaf een gunstigen dunk omtrent het onderwijs aan de Hoogere burgerscholen als voorbereiding tot studie, geheel in strijd met eene bewering in 'de Tijdspiegel' van Mei 1896 geuit, naar aanleiding waarvan de Loos er waarschijnlijk toe kwam, om dat onderzoek in te stellen.

Het resultaat van dezen zeer omvangrijken arbeid is een erkend en gewaardeerd succes geweest; het bracht hen, die op zulke losse gronden hunne grieven tegen het M.O. hadden geuit, tot zwijgen.

'Een onderzoek, door de Loos ingesteld naar de voorbereidende opleiding der in 1887 in functie zijnde adsistenten aan de Universiteiten, bracht aan het licht' zegt Prof. van Bemmelen 'dat verre de groote meerderheid oudleerlingen der Hoogere burgerscholen waren'.

In eene verhandeling over 'het voorbereidend onderwijs voor Officieren bij het leger' toonde de Loos aan, welke belangrijke vruchten het onderwijs aan de Hoogere burgerscholen ook in deze richting had opgeleverd. Aan een tabel, die 538 namen van oudleerlingen bevatte, met aanwijzing van de Hoogere burgerschool, aan welke zij onderwijs hadden ontvangen en het wapen, waarbij zij dienden, voegde hij eenen vergelijkenden staat toe van de resultaten van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie van de oudleerlingen der Hoogere burgerscholen, van de cadetten, die hun voorbereidend onderwijs eerst aan eene Hoogere burgerschool en later

aan eene Kostschool hadden ontvangen en van die, welke uitsluitend aan eene Kostschool waren voorbereid. Ook dit onderzoek viel uit ten gunste van het onderwijs aan de Hoogere burgerscholen. Door eene procentische berekening van de wapens, tot welke de leerlingen dezer drie groepen van leerlingen waren toegelaten tot de Koninklijke Militaire Academie, bestreed hij de bewering, dat de Hoogere burgerscholen niet de geschikte inrichtingen waren ter voorbereiding van militair onderwijs; het hoogste procent-gehalte der hoogere wapens werd bereikt door de leerlingen der Hoogere burgerscholen.

Den tegenstanders van het M.O. en meer bepaald van het onderwijs, gegeven aan de Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus als voorbereiding voor militair onderwijs, bleef nog één argument over, dat niet door het onderzoek van de Loos werd weerlegd; een tweejarige cursus van Militair onderwijs, die volgde op den vijfjarigen cursus van de Hoogere burgerschool, werd te kort geacht, om een militairen geest in de cadetten te brengen. Nadat de Artillerie-cursus te Delft in 1884 en de Militaire school te Haarlem in 1886 was gesticht, inrichtingen, die aansloten aan de Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, niettegenstaande de gunstige resultaten van de opleiding aan die inrichtingen ook in officieele rapporten geroemd, weder werden opgeheven; nadat de Cadettenschool te Alkmaar, die aansluit aan het derde leerjaar der Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus in 1893 werd gesticht; nadat al deze veranderingen belangrijke uitgaven hebben geëischt, schijnt de ervaring ook dat laatste argument te hebben weersproken, nu de Regeering met het voorstel zal komen, om de Cadettenschool op te heffen.

In zijne rede bij de herdenking van het 25-jarig bestaan

der Vereeniging van leeraren bij het M.O. brengt de Loos o.a. in herinnering eene verhandeling van Dr. J.H.H. Hülsman: 'over de opleiding aan de Hoogere burgerscholen tot verschillende takken van openbaren dienst', waarin in het licht wordt gesteld, hoe onlogisch het is, dat de Staat aan den eenen kant uit de openbare kas scholen opricht en onderhoudt, terwijl het aan den anderen kant aan diezelfde scholen onmogelijk gemaakt wordt, de geschikte voorbereidingsplaats voor tal van openbare ambten te zijn. De Staat stelt n.l., uit het oogpunt van algemeene ontwikkeling voor de verschillende vakken van dienst, zonder dat daarvoor bepaalde gronden zijn aan te wijzen, zeer verschillende eischen; zoodat jongelieden, die zich daarvoor willen voorbereiden, deze voorbereiding niet kunnen vinden aan de openbare inrichtingen voor M.O., omdat de programma's, door den Staat voorgeschreven voor de scholen, door den Staat ingericht, daarvoor ongeschikt zijn. Met het bezit van het getuigschrift van volbracht eindexamen der Hoogere burgerscholen met drie- of met vijfjarigen cursus werd daarbij geene rekening gehouden. De Loos vergelijkt deze handelwijze van den Staat met die van een aannemer van groote werken, welke tevens eigenaar is van steenbakkerijen, pannebakkerijen, kalkovens enz. en steenen, pannen en kalk koopt bij zijne concurrenten. Er kan omtrent deze quaestie verschil van inzicht bestaan, maar dit is zeker, dat het daardoor vele ouders en vooral vele niet zeer bemiddelde ouders, moeilijk is gemaakt, hunne kinderen tot de gewenschte bestemming te brengen.

In zijne geschriften: *Organisation de l'enseignement supérieur*, *Organisation de l'enseignement secondaire* et *Organisation de l'enseignement primaire dans le royaume des Pays-Bas* gaf de Loos een nauwkeurig beeld tot in bijzonder-

heden, toegelicht door tal van tabellen, van deze drie takken van onderwijs in ons land.

Hij was lid van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam; van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden; van het Genootschap ter bevordering der Natuur- Genees- en Heelkunde te Amsterdam; van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen; van de Vereeniging voor statistiek en van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië.

In 1886 werd hij benoemd tot eerelid van de Vereeniging van leeraren aan inrichtingen van M.O. en in 1900 tot eerelid van de Vereeniging van directeuren der hogere burgerscholen met vijfjarigen cursus. De Loos was Officier de l'Instruction publique; hij werd in 1894 benoemd tot ridder en in 1900 tot Officier in de orde van Oranje-Nassau. Hij was ridder in de orde van Leopold van België en commandeur in de orde van Bolivar van Venezuela.

Bij de herhaald zware verliezen in zijn gezin bleef hij, hoe diep ook ter neer gedrukt door het leed, dat hem trof, steeds zijn werkkraft behouden. Ook onder de herhaalde teleurstellingen, die hij ondervond, leed zijne onvermoeide werkzaamheid niet. Tweemaal kwam hij ernstig in aanmerking voor een professoraat. Nadat hij zoowel door de Geneeskundige als door de Wis- en Natuurkundige faculteit werd aanbevolen voor de betrekking van hoogleeraar in de Pharmacie en hij zelfs geraadpleegd werd over dengene, die in de tweede plaats zou worden aanbevolen, werd deze, dien hij meende, dat daarvoor in aanmerking kon komen, benoemd. Terwijl aan zijne benoeming niet getwijfeld werd, zooals mij door

een der daarbij betrokken hoogleeraren werd verzekerd, ontving hij een telegram van den in de tweede plaats aanbevolene, van den volgenden inhoud: 'Wil naar een huis voor mij omzien; minister vraagt mij voor professoraat pharmacie'.

Zonderling is het ook, dat een man als de Loos niet voor de betrekking van Inspecteur van het M.O. in aanmerking kwam, toen er iemand benoemd werd, die zich in geen enkel opzicht bijzonder had onderscheiden, en later zelfs iemand, die het M.O. niet dan in de verte kende en die zelfs niet in het bezit was van de bevoegdheid, om als leeraar in eenig vak bij het M.O. op te treden. Dit geschiedde, ofschoon het van algemeene bekendheid was, dat niemand het M.O. zoo kende als de Loos en zijne persoonlijke eigenschappen hem op de betrekking van Inspecteur alle aanspraak gaven.

Was het te betreuren, dat hij tegen 1 April 1900 om gezondheidsredenen zijn ontslag moest vragen als directeur der Hoogere burgerschool te Leiden, eene betrekking die hij meer dan 35 jaren met eere had vervuld, diep te betreuren was het, dat die ziekte hem voor goed alle werkkraft benam. De hulde hem, door leeraren, leerlingen en oudleerlingen bij zijn aftreden gebracht, waaraan het 'Leidsch Dagblad' een extra-nommer wijdde, is hem ongetwijfeld aangenaam geweest.

Tijdens zijne langdurige ziekte ondervond hij de liefdevolle zorgen zijner kinderen en de hartelijkste belangstelling zijner vrienden.

Op 5 Januari 1908 overleden, werden bij zijn graf door Dr. J. Campert, Inspecteur van het M.O. en door den heer P. Werkman, leeraar aan de Hoogere burgerschool te Leiden, woorden van hulde en waardeering gesproken.

In de geschiedenis van het M.O. zal zijn naam naast dien van Dr. D.J. Steijn Parvé met eere worden genoemd. Dat deze nieuwe tak van onderwijs vasten voet heeft gekregen in ons land, daartoe heeft hij meer dan iemand medegewerkt.

Haarlem, 11 Juli 1908.

H. BRONGERSMA.

Levensbericht van Pieter van Eeghen.

Toen Casper van Baerle bij de inwijding van het Athenaeum Illustre te Amsterdam in 1632 zijne oratie hield over 'de Wijze Koopman ofte van de koophandel en wijsheit, leerende hoe nootzaeckelijck het is, dat deze twee oeffeningen elckanderen vergezelschappen en bijwoonen' - wilde hij daarmede vooral op den voorgrond stellen den invloed van den koophandel op de wetenschap. Amsterdam toch, groot geworden door den handel telde zoowel in de regeering als in andere betrekkingen tal van uitstekende mannen wier belangen samen gingen met den drang naar geleerdheid en wetenschap. De oprichting van het Athenaeum Illustre was ook daaraan te danken. 'Wel terecht heeft 'et aensienlyke en voorsichtige mannen goet gedocht dat deze stadt die tot noch toe een zitplaats van Mercurius en woonstede van Pluto geweest is, nu oock een woonplaats van Pallas en Phoebus magh genoemd worden, datze de glans van machten en ryckdommen met de stralen van geleertheit verheerlyke en beschijne en de ryckdommen dan eindelyck recht na volle waerdy leert schatten wanneer ze derzelvigen nuttigheit en gebruik uyt de boeken der Geleerden geleert heeft.'

Zoo is het steeds in Amsterdam geweest en in vele opzichten tot in onze dagen gebleven. Een voorbeeld van

den wijzen koopman door van Baerle geschetst is de man wiens levensbericht ik in enkele trekken wensch te schetsen.

PIETER VAN EEGHEN stamde uit een aanzienlijk koopmansgeslacht te Amsterdam. De oorsprong der familie is in Vlaanderen te zoeken.

In het begin der 17^e eeuw trok een klein kuddeke, door de geloofsvervolging verjaagd, uit Vlaanderen naar de Nederlanden. Het eerst vinden wij onder hen genoemd Adriaan van Eeghem 14 Juni 1631 in het dorpje Kortemerk geboren. Verdreven uit hun geboorteplaats sloegen zij hun oog op Staats-Vlaanderen en trokken naar de vesting Aardenburg waar zich reeds een kleine Doopsgezinde gemeente had gevestigd en waarbij de vluchtelingen zich aansloten. Adriaan werd later Predikant bij de Doopsgezinden te Middelburg, waar hij 24 Maart 1709 overleed zonder kinderen na te laten. In een lijst van gemeenteleden te Aardenburg komt ook 7 April 1636 reeds voor de naam van Christiaan van Eeghen, die uit het Vlaamsche dorp Lichtervelde was overgekomen. Diens zoon Jacob 23 September 1631 te Kortemerk geboren en evenzeer te Aardenburg woonachtig, ging omstreeks 1655 naar Amsterdam en werd daar de stamvader van het tegenwoordige Amsterdamsche geslacht. Bij een bezoek naar Aardenburg overleed hij aldaar 1 Februari 1697 en werd in de St. Bavo kerk begraven waar zijn grafzerk nog aanwezig is. Hij dreef een handel in laken en was als een man van fortuin bekend. Zijn kleinzoon Christiaan (4 Jan. 1700-24 Dec. 1747) was koopman en reeder, evenals diens zoon Jan (5 Oct. 1729-17 Dec. 1760). Van beiden waren op de Historische Tentoonstelling van Amsterdam in 1876, de door T. Regters geschilderde portretten, de laatste met zijn grootmoeder Susanna Block,

aanwezig. In het Naamregister van: Alle de Heeren kooplieden der Stad Amsterdam van 1773 en 1777 vinden wij vermeld: Wed. Jan van Eeghen handelende 'op de West en de Levant.' Heerengracht bij de Wolvenstraat.

De firma werd daarop P. en C. van Eeghen. (Pieter 1753-1815 en Christiaan 1757-1798). De kantoren werden gehouden in 1784 en nog in 1788 Cingel bij de Lijnbaansteeg en van 1793-1814 Keizersgracht voorbij de Runstraat. Het tegenwoordige Huis van Eeghen & Co. opgericht omstreeks 1817, waarin de eerste firmanten waren Abraham (1786-1818), Jan (1789-1838) en daarna Pieter (1794-1847), werd later gedreven door Jan (1816-1865) en Christiaan Pieter (1816-1889) wiens zoon Pieter na zijn leerjaren bij H. & D. Rahusen te hebben doorgebracht, in 1866 procuratiehouder en in 1872 deelgenoot werd, - terwijl thans de Heeren S.P. van Eeghen, de voorzitter van de Kamer van Koophandel, A.W. van Eeghen Jr, J.F. de Beaufort en Mr. Chr. P. van Eeghen de beheerende vennoten van het roemrijke handelshuis zijn. De kantoren der firma werden gehouden achtereenvolgens Keizersgracht tusschen de Heerenstraat en Brouwersgracht, Heerengracht bij de Huidenstraat, Heerengracht bij de Wolvenstraat, Keizersgracht over het Molenpad, van 1850-1895 op de Heerengracht het 2^e huis van de Nieuwe Spiegelstraat, het bekende huis van Braamkamp, thans bewoond door den Heer S.P. van Eeghen en sedert 1896 op de Heerengracht hoek Nieuwe Spiegelstraat.

In het laatst der 18^e eeuw en voornamelijk tijdens den Amerikaanschen oorlog, werd groote handel gedreven op Amerika, zooals de meeste Amsterdamsche handelshuizen dit deden¹, tot 1795 bepaalde men zich

1 In het laatst der 18e en het begin der 19e eeuw was door de familie van Eeghen, in verband met hare handelszaken eene verzameling Americana: boeken, bescheiden, kaarten enz. betreffende den Amerikaanschen vrijheidsoorlog en de vestiging van de Republiek der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, bijeengebracht. Deze uitgebreide verzameling werd in 1888 door de firma van Eeghen & Co. aan de Universiteits-Bibliotheek ten geschenke gegeven.

tot goederen- en effectenhandel, in den Franschen tijd hoofdzakelijk effectenhandel (daar de goederenhandel door het Continentaal stelsel onmogelijk was gemaakt) en bankierszaken, waaronder ook de emissie eener Spaansche leening, terwijl daarna de goederenhandel en in den bloei der koopvaardij ook de reederij op den voorgrond is getreden.

Pieter van Eeghen was geboren te Amsterdam 26 October 1844, als oudste zoon van Christiaan Pieter van Eeghen en Catharina Huidekoper dochter van den bekenden Amsterdamschen Burgemeester Pieter Huidekoper, wien bij zijn aftreden 2 November 1850 door zijn medeburgers een gedenkpenning werd aangeboden met de veelzeggende spreuk: 'Hij was der stede goed en deed den arme wel'. Indien op iemand ooit dezelfde spreuk van toepassing zou zijn geweest, het ware op Christiaan Pieter van Eeghen, den man waarop Amsterdam terecht trotsch mag geweest zijn hem onder hare zonen te hebben geteld. Aan het hoofd van zijn groote handelsfirma staande, vond hij tijd om gedurende zijn geheele leven voor anderen nuttig en werkzaam te zijn en dit zoowel op het gebied van philanthropie in het algemeen als waar het gold het tot stand brengen van hetgeen strekken kon tot nut en tot veredeling van de minder bedeelde bewoners van Amsterdam, met name door het bouwen van goede arbeiderswoningen en door den stoot te geven tot de oprichting van het Vondelpark. Evenmin was de kunst bij hem vergeten en in betrekking daarop is gedurende de

laatste 40 jaren van zijn leven zeker weinig tot stand gekomen waartoe hij niet het initiatief nam of wel zijne medewerking en steun verleende. Men denke aan het Museum van der Hoop in 1854 en de schilderijen van het Chirurfgyns-gilde in 1865. Tot hoogen leeftijd toe bleef hij werkzaam zonder ophef, doch daarom niet minder degelijk. Juist op zijn 73-jarigen geboortedag 25 October 1889, maakte de dood een einde aan dit zoo welbesteed leven.

Het Bestuur van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, waarvan hij mede-oprichter was, eerde zijne nagedachtenis door zijn portret te laten vervaardigen, geëetst door Henriette de Vries.

In het prachtige oud-Amsterdamsche huis in de Bocht van de Heerengracht van 1855-1889 door zijn vader bewoond, bracht Pieter van Eeghen zijn jongelingsjaren door. Degelijkheid, godsdienstzin en eenvoud waren drie groote factoren in het uitgebreide gezin, waar mannen als Van der Goot, Beets, Heldring en zoovele anderen uit den kring der Doopsgezinden of van het réveil tot de huis-vrienden behoorden.

Van de kunstliefde vond ieder die in de ruime huizing zijn intrede deed de bewijzen. Schilderijen van de beroemdste meesters uit die dagen sierden de wanden, met name van Allebé, Bisschop, Bilders, Bles, Bosboom, Dubourcq, Gabriel, te Gempt, Greive, Jozef Israëls, B.C. Koekkoek, Lieste, Louis Meyer, van Os, Pieneman, Rochussen, Sadee, Ary Scheffer, Springer, Verschuur, Maria Vos, Waldorp, van de Nederlandsche school; Decamps, Delaroche, Fleury, Gallait, Gudin, Jacquand, Jacques, Leys, Meijer von Bremen, Ommeganck, Verlat, Vernet en Wappers van de buitenlandsche meesters. Die allen vormden eene verzameling van kunst van groote waarde. Voeg daar-

bij het werk van Ary Scheffer in gravure en teekening compleet aanwezig en door den meester persoonlijk gerangschikt, het werk van Wilkie en niet te vergeten de Luykenverzameling, waarvoor een afzonderlijke kamer was ingericht - en een prachtige Bibliotheek van gallerijwerken, pittoresque reizen, kunst en litteratuur... en de overtuiging is gevestigd dat kunst en wetenschap in het huis nauw verbonden waren.

Was het wonder dat deze indrukken invloed hebben gehad op zijn volgend leven?

Na zijn intrede in het bekende handelshuis, en zijn huwelijk met *M a r i a d e C l e r c q*, trad hij spoedig in het openbare leven.

In 1877 gekozen tot lid van de *Provinciale Staten van Noord-Holland*, bekleedde hij onafgebroken deze betrekking tot kort voor zijn overlijden in 1907, en het was zeker een waar woord door den Voorzitter op 2 Juli gesproken toen hij getuigenis gaf 'van den man die op handelsgebied en in vele andere kringen een in de hoofdstad geëerden naam op waardige wijze heeft gedragen. Wat hij voor het gewest geweest is, weten allen die met hem gedurende korteren of langeren tijd hebben samengewerkt. Hij had een hart vol liefde voor de provincie. Aan onzen arbeid heeft hij steeds met ijver deelgenomen, en waar hij voor haar heden en toekomst wilde zorgen wilde hij tegelijk haar verleden leeren kennen en die kennis verbreiden. Zoo heeft hij zijn liefde getoond voor het gewest dat van zoo groote beteekenis is in de opkomst en bloei van ons vaderland'.

Den 11^{den} Juni 1878 werd hij gekozen tot lid van den *Gemeenteraad*, waarin hij tot 1899 zitting heeft gehad.

Bevordering van handel en kunst heeft hij zich steeds tot plicht gesteld, zoo was hij ook lid van verschillende

commissiën o.a. van finantiën, beursbouw, handelsinrichtingen, entrepôtdok, het Stedelijk Museum, het Museum Willet-Holthuysen, en ging herhaaldelijk zijn stem op, waar het oude historische Amsterdam bedreigd werd; ook bij het geven van straatnamen werd gaarne zijn advies gevolgd.

In den winter van 1874 op 1875 kwam in den boezem van de directie van het Paleis voor Volksvlijt voor het eerst de wenschelijkheid ter sprake om op 27 October 1875, het 600-jarig bestaan van Amsterdam, gerekend van den Tolbrief door Graaf Floris V, 27 October 1275 aan de bewoners der stad gegeven, te herdenken door het houden eener groote tentoonstelling. Het gevolg der eerste besprekingen was het benoemen eener commissie op 26 Februari 1875 om het plan te verwezenlijken. De uitgebreidheid van het plan gaf aanleiding dat men zich eerst verzekeren moest van groote localiteiten; onderhandelingen met de directie van het Paleis voor Volksvlijt sprongen af, men meende zich tot Z.M. den Koning te moeten wenden om het Koninklijk Paleis ten gebruike te kunnen krijgen, maar ook dit plan stuitte af op onoverkomelijke bezwaren, totdat eindelijk de beschikking werd verkregen over de zalen van het Oudemanhuis, dat door de Academie voor beeldende kunsten stond ontruimd te worden. Intusschen ging de commissie bestaande uit de Heeren Jhr. Mr. B.J. Ploos van Amstel als Voorzitter, Mrs. P.A. Brugmans en J.C. de Marez Oyens als Secretarissen en Mr. W.P. Sautijn Kluit als Penningmeester met hare werkzaamheden voort; uitgebreid tot 50 Leden verdeeld over 11 afdeelingen bleek de tijd te kort om nog op 27 October gereed te zijn en werd besloten de Tentoonstelling eerst in 1876 te houden. In Februari werden de oproepingen verzonden en konden de werkzaamheden der

Commissieleden een aanvang nemen. Het was een gezellige tijd, alle leden bezielde met hetzelfde doel: liefde voor Amsterdam, samenwerkend om de glorie der oude stad zoo uitgebreid mogelijk naar voren te brengen. De medewerking van het Gemeentebestuur en het Rijk, van corporatiën en van verzamelaars overtrof aller verwachtingen. Aanvankelijk had de Commissie een tweetal zalen in het Oudemanhuis; langzamerhand werden door volhardenden strijd alle zalen, ook die waar het Museum van der Hoop tentoongesteld was, veroverd en kon met de rangschikking worden begonnen. P. van Eeghen, als Voorzitter van de afdeeling Handel en Nijverheid deed zich in de Commissie kennen als den man van groote werkkraft en doortastende wijze in het wegruimen van allerlei bezwaren, niet alleen in de hem aangewezen afdeeling maar ook in de geheele inrichting der Tentoonstelling. In Mei 1876 werd de *Historische Tentoonstelling van Amsterdam* door Z.M. den Koning geopend en onder voortdurende belangstelling van ruim honderdduizend bezoekers gedurende de zomermaanden bezocht. Na de sluiting 30 September zijn nog eenige zalen door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap voornamelijk door de onvermoeide werkkraft van Mr. A.D. de Vries Az. en D.C. Meijer Jr. ingericht geweest als Amsterdamsch Museum totdat het Oudemanhuis weder een andere bestemming kreeg en een deel der tentoongestelde voorwerpen een plaats vond in het Museum van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in de Spuistraat.

Aan het *Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* te Amsterdam, heeft Van Eeghen een groot deel van zijn leven gewijd en al zijn zorgen besteed, geen moeite is hem ooit te veel geweest om den bloei te bevorderen en den naam van het Genootschap hoog te houden. Meer dan iemand

kan schrijver dezes, die zoo lange jaren als Secretaris met hem gewerkt heeft, hiervan getuigenis geven. Sedert 10 November 1862 lid, was hij van 1882-1907, dus een kwart eeuw lang, lid van het Bestuur als Voorzitter en Vice-Voorzitter en zooals terecht bij zijn graf verklaard is, was hij steeds *de* Voorzitter. In 1907 op nieuw benoemd als Voorzitter nam hij deze benoeming nog voorwaardelijk aan in verband met zijn gezondheidstoestand - het heeft helaas niet meer mogen zijn hem in ons midden te zien.

Door zijn lidmaatschap van de Provinciale Staten en van den Gemeenteraad had hij gelegenheid vele zaken van beteekenis te kunnen bevorderen en tot een goed einde te brengen. In 1883 besloot de Gemeenteraad het Muntgebouw in zijn vroegeren toestand volgens het oorspronkelijke plan van Hendrik de Keyser en de plannen van den architect W. Springer te herbouwen; het was voornamelijk aan de onvermoeide pogingen van Mr. A.D. de Vries Az. te danken dat dit resultaat verkregen werd.

De huur van het oude gebouw in de Spuistraat was verstreken en volgens vroegere overeenkomsten met het Rijk moesten de verzamelingen aan het Rijks Museum in bruikleen worden gegeven. In 1885, 13 April werd met het Gemeentebestuur het huurcontract van het Muntgebouw gesloten, waarbij aan het Genootschap de bovenverdieping tot Vergaderzaal werd afgestaan, en de geheele betimmering naar de wenschen van het Bestuur door den architect J. Bernard Springer werd ingericht.

De eerste Vergadering 14 Februari 1887 in het nieuwe gebouw gehouden, werd door Van Eeghen als Voorzitter geopend met een historisch overzicht over het Muntgebouw. In 1888 werd in het voorportaal door Burgemeester en Wethouders een gedenksteen geplaatst met opschrift: 'Ter gedachtenis aan Mr. A.D. de Vries Az. geb. 13 Maart

1851, overl. 8 Febr. 1884. Hij bevorderde krachtig den herbouw volgens het oorspronkelijk plan.'

In 1887 benoemde het Bestuur een permanente commissie tot instandhouding van gebouwen en voorwerpen die belangrijk zijn voor de kennis van het leven van het voorgeslacht, bestaande uit de Heeren G. van Arkel, C.J. Gonnet, D.C. Meijer Jr., A.W. Weissman en P.H. Witkamp. Het denkbeeld dat het eerst op den voorgrond trad was het maken van een inventaris van hetgeen er nog bestond. Een adres aan Gedeputeerde Staten, in 1890 om eene subsidie voor het maken van een uitvoerigen inventaris van alle gemeenten in Noord-Holland, had het gewenschte resultaat en daardoor was de uitgave van de 'Noord-Hollandsche Oudheden bewerkt door G. van Arkel en A.W. Weissman' verzekerd, en het mogelijk gemaakt dit werk op onbekrompen schaal met talrijke afbeeldingen voorzien het licht te doen zien. Van 1891-1905 verschenen de acht deelen waarin de Provincie Noord-Holland beschreven is en deze uitgave zal steeds als een monument voor het Genootschap en de bewerkers en een vertrouwbare gids genoemd kunnen worden.

Ook aan deze uiting van het Genootschap heeft Van Eeghen zijn krachtadigen steun en medewerking verleend. Voor het behoud van het oude Amsterdam werd niet minder door zijn initiatief gestreden, wij denken aan den toren Swyght Utrecht, de verlaging van de Hoogesluis, de demping van den Nieuwezijds Voorburgwal en het Damrak, het zoogenoemde Hekkepoortje van de Muiderpoort en het oude poortje der Latijnsche school. En al bleef zijn stem in de Raadsvergadering wel eens die eens roependen in de woestijn, toch werd door zijn waarschuwend woord veel voorkomen.

Ook de verzamelingen van het Genootschap werden

niet door hem vergeten; aan den Atlas van Amsterdam schonk hij uit de nalatenschap van zijn vader de unieke verzameling geteekende en gegraveerde kaarten van de bouwterreinen tusschen de Leidschegracht en den Amstel bij de vergrooting der stad in 1664 in het openbaar verkocht, met aanteekening van de prijzen; benevens een serie 18^e eeuwse teekeningen van de bocht van de Heerengracht. Aan de Munt- en Penningverzameling een belangrijke bijdrage van gouden en zilveren munten en gedenkpenningen en in 1903 aan den Atlas van Amsterdam de unieke Loteryprent voor de Oude Kerk te Amsterdam in 1558, waarvan een reproductie bij het Jaarverslag is gevoegd.

Als bijdrage op de vergadering deed hij in 1895 mededeelingen naar aanleiding van twee particuliere correspondentiën uit de Franschen tijd over 'Reizen in 1799-1801' en 'Een garde d'honneur in 1813'. Beide correspondentiën tot een geheel te zamen gevoegd zijn van zeer veel belang voor de kennis van het leven dier dagen. In 1904 hield hij een voordracht over het leven en de werken van Jan en Casper Luyken, waarvan hij reeds vroeger verschillende teekeningen en zeldzame prenten had laten bezichtigen.

Gewaardeerd als Voorzitter door alle leden om zijn persoonlijkheid en zijn kennis, betreurd door allen die het voorrecht hebben gehad hem te kennen in zijn omgang, - blijft zijn nagedachtenis in dankbare herinnering voortleven in de geschiedenis van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, dat hij zoo lief had.

Met niet minder toewijding behartigde hij de belangen van het *Stedelijk Museum* waaraan zijn naam ten allen tijde verbonden zal blijven. Den 4^{den} Maart 1890 overleed Mevrouw de Douairière Jhr. August Pieter Lopez

Suasso geboren Sophia Adriana de Bruyn, die bij testament de gemeente Amsterdam tot hare eenige erfgenaam benoemde, met uitdrukkelijke begeerte dat van hare nagelaten verzamelingen onder den naam van Sophia Augusta Stichting een Museum zou worden ingericht. Deze erfplating is de aanleiding geweest tot de stichting van het Stedelijk Museum.

Een andere niet minder koninklijke beschikking was intusschen geschied, de kinderen van wijlen den heer C.P. van Eeghen hadden ter eere van de nagedachtenis huns vaders, de tijdens zijn leven door hem bijeengebrachte schilderijen en kunstvoorwerpen aan de gemeente Amsterdam aangeboden, vergezeld van een belangrijk bedrag in de kosten van den bouw van een Museum. Hierbij kwam nog de overweging van het Gemeentebestuur dat de door de Vereeniging tot het vormen eener verzameling van hedendaagsche kunst aangekochte schilderijen een betere plaatsing dan in het Rijks Museum verdienden en dat localiteiten voor de driejaarlijksche tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters ten eenemale ontbraken. Een en ander werkte samen tot de voordracht in den Gemeenteraad van 16 Juli 1891 om tot den bouw van een Stedelijk Museum overtegaan. Als terrein werd eerst aangewezen een stuk gronds aan de Nassaukade, terwijl later het terrein aan de van Baerlestraat geschikter werd geacht. Als commissie voor het te bouwen Museum werden aangewezen één lid van het Dagelijksch Bestuur, twee leden van den Gemeenteraad en twee leden van de Vereeniging tot het vormen eener verzameling van hedendaagsche kunst. Als leden van den Gemeenteraad werden Januari 1892 benoemd P. van Eeghen en Jac. Ankersmit. De bouw werd opgedragen aan den Gemeente Architect A.W.

Weissman en 14 September 1895 werd het Museum geopend. De inrichting van de Sophia Augusta Stichting bleek echter een geheel bijzondere taak te zijn; reeds vroeger was van Mr. N. de Roever het denkbeeld uitgegaan de zalen, waarin de voorwerpen uit de verzameling Suasso geplaatst zouden worden, in verschillenden stijl te betimmeren, en na de Roever's overlijden werd dit denkbeeld door Van Eeghen met den benoemden Conservator Mr. J.E. van Someren Brand overgenomen en verschillende omstandigheden hebben medegewerkt een gunstig resultaat te verkrijgen. Na zijne benoeming tot commissie-lid had Van Eeghen reeds de hand kunnen leggen op verschillende binnenbetimmeringen van huizen die door het aanleggen der Raadhuisstraat onteigend moesten worden.

Het prachtige plafond, geschilderd door Jacob de Wit in 1748 is een geschenk van P. van Eeghen en zijn zwager P. de Clercq; de fraaie betimmering met het geschilderde behang van Jurriaan Andriessen afkomstig uit het gebouw der Ontvang- en Betaalkas in de Doelenstraat is mede aan Van Eeghen te danken.

Na zijn aftreden als Raadslid, werd hij benoemd tot 'Adviseur' van de Commissie van Toezicht op het Stedelijk Museum, welke betrekking hij tot aan zijn dood heeft bekleed.

Aan zijn persoonlijke en stoffelijke medewerking, gesteund door de buitengewoon kunstvaardige en vindingrijke wijze waarop Van Someren Brand en later diens opvolger C.W.H. Baard alles tot een goed en smaakvol geheel wisten te brengen - is het te danken dat de Sophia Augusta Stichting een sieraad van het Stedelijk Museum is geworden.

Bij Haar eerste bezoek aan het Stedelijk Museum in 1896, overhandigde H.M. de Koningin Regentes persoonlijk aan Van Eeghen de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Een der meest eigenaardige zalen is de *Luyken-zaal*, waar de voortreffelijke verzameling Teekeningen, Prenten en Boeken van Jan en Casper Luyken bewaard en in eikenhouten kasten tentoongesteld is. Deze verzameling lag Van Eeghen zeer na aan het hart en aan de inrichting van deze zaal heeft hij nog tot het laatst van zijn leven zijn bijzondere zorg gewijd. Oorspronkelijk bijeengebracht door zijn vader en aangevuld door aankoop van de geheele verzameling Geisweit van der Netten in 1884, is het zijn levenstaak geweest die zoo volledig mogelijk te maken. Reeds van zijn jeugd af was het volledig samenstellen van het werk van Jan en Casper Luyken een lievelingsdenkbeeld geweest van J. Ph. van der Kellen en stond hem het doel voor oogen om een beredeneerden catalogus te maken van het werk der beide meesters, Van Eeghen zou hierbij de historische inleiding schrijven. Een in 1871 verspreide lijst waarin hij mededeelde welke prenten hem ontbraken was de voorlooper van het plan en in 1885 scheen het kans van slagen te hebben, maar drukke bezigheden en minder goede gezondheid deden Van der Kellen besluiten den arbeid te laten rusten. De historische studie door Van Eeghen bewerkt zag toen in 1889 afzonderlijk het licht¹. Toen alle kans begon te bestaan dat de schat van kennis door Van der Kellen verzameld, eenmaal geheel verloren zou gaan, was het resultaat van eenige besprekingen dat Van Eeghen de uitvoering van het plan op zich nam onder voorwaarde van de medewerking van eerstgenoemde, die daartoe al zijne aantekeningen afstond. Zoo werd de reuzenarbeid aanvaard en in 1904 vol-

1 Jan Luyken en zijne bloedverwanten door P. van Eeghen. Niet in den handel. (Amsterdam 1889) 8°.

tooid¹. Met de meeste nauwkeurigheid zijn 3275 prenten van Jan Luyken en 1187 van Casper Luyken beschreven met alle copiën, in alle bijzondere staten, afmetingen, de vergelijking van verschillende edities der boeken en atlassen alles chronologisch gerangschikt. Na de prenten volgt de beschrijving van 897 teekeningen door Jan Luyken en 41 door Casper Luyken vervaardigd; de meest zeldzame stukken zijn in reproductie weergegeven. Het geheele werk is een monument voor de meesters en voor den bewerker, wiens arbeid steeds door ieder met de grootste vereering zal worden gewaardeerd.

Het was een daad van groote piëteit toen 23 April 1908 de heer C.W.H. Baard het door Hobbe Smith geschilderde portret van den man aan wien het Museum zooveel te danken heeft een eereplaats gaf in de zaal, waaraan zijn naam steeds verbonden zal blijven.

Bij de verschillende plannen tot opluistering der feesten ter eere van de plechtige ontvangst en inhuldiging van H.M. de Koningin in 1898 was ook op het programma eene *Tentoonstelling van Nationale Kleederdrachten*. Het doel der commissie was een beeld te geven van de nog bestaande typische kleederdrachten in verschillende deelen van het land en in Nederlandsch Oost en West Indië, en daarvoor alles bijeentebrengen wat nog van nationale drachten bestond. Het bleek echter bij de verschillende besprekingen in de commissie dat de kosten zóó groot waren, dat de uitvoering van het plan dreigde opgegeven te moeten worden. Toen heeft Van Eeghen, die Voorzitter van de commissie was, met eenige anderen gezamenlijk alle aansprakelijkheid op zich genomen, met dat

1 Het werk van Jan en Casper Luyken door P. van Eeghen met medewerking van J. Ph. van der Kellen. Met 56 platen. Amsterdam, Frederik Muller & Co. 1905, 2 dln. Roy. 8°.

gevolg dat het houden der Tentoonstelling verzekerd werd. Van Someren Brand met zijn onvermoeide werkkraft reisde met den secretaris Mr. Joh. M. Jolles het geheele land door en het resultaat was dat 242 Nederlandsche kleederdrachten en 10 van Oost en West Indië bij elkander gebracht en in het Stedelijk Museum tentoongesteld werden. Alle kleederdrachten waren in alle opzichten echt en deugdelijk, zonder eenige namaak, afkomstig van of gemaakt door de menschen zelf die er zich nog dagelijks in bewegen. De poppen waren gekleed door deskundigen uit alle hoeken des lands overgekomen. De Vorstelijke personen die de Tentoonstelling bezochten en door den heer Van Eeghen werden rondgeleid, betuigden herhaaldelijk hunne ingenomenheid. Na afloop der tentoonstelling werd algemeen de wensch uitgesproken dat alles wat met zooveel moeite en kosten bijeengebracht was niet her en derwaarts zou verspreid worden en het is wederom aan den krachtigen steun van Van Eeghen te danken geweest dat de geheele verzameling aangekocht werd ter plaatsing in het Rijks Museum.

Bevordering van kunst en wetenschap is steeds voor hem een levensdoel geweest. Met den heer P. de Clercq schonk hij aan het Stedelijk Museum de door T. Regters geschilderde portretten van Dr. Gooitjen Stinstra en zijn echtgenoot Anna Mouter. Evenzeer aan de stad Amsterdam ter plaatsing in het Rijks Museum de portretten van Lucas de Clercq en Feyntje van Steenkiste, meesterstukken van Frans Hals.

Het Geschiedkundig Medisch Pharmaceutisch Museum, de stichting van Dr. C.E. Daniels, werd door Van Eeghen gesteund; een belangrijke bijdrage verzekerde mede den aankoop van de Vondel-verzameling Hartkamp voor het Vondel-Museum, waarvoor het Bestuur hem het Eerlidmaatschap

aanbood; de restauratie van het vijfde glas door Crabeth, het bezoek van Koning Salomo aan de Koningin van Scheba, in de St. Janskerk te Gouda werd door hem bekostigd.

Bij de plechtige herdenking van den 300-jarigen geboortedag van Johan Amos Comenius 28 Maart 1892 te Amsterdam gehouden, was Van Eeghen voorzitter van de Nederlandsche afdeeling van den Fest-Ausschuss der Comenius-Gesellschaft en hield hij de rede bij de onthulling van het monument voor de Utrechtschepoort te Naarden ter eere van den grooten denker opgericht.

Openbare ambten trokken hem niet aan; behalve zijn lidmaatschap voor de Provinciale Staten en den Gemeenteraad, was hij Secretaris van Commissarissen der Nederlandsche Bank en lid van het Bestuur van het Zeemanshuis te Amsterdam, ook heeft hij nog eenige jaren zitting gehad in de commissie voor het Muiderslot.

Hij was lid van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde sedert 1891, voorts van het Historisch Genootschap te Utrecht, en van het Friesch Genootschap.

Wat de Doopsgezinde Broederschap in Van Eeghen verloren heeft, is niet in korte woorden te zeggen¹.

‘Hij was een van die achtbare en bekwame mannen van zaken zooals de gemeente te Amsterdam en niet deze alleen, ook die in enkele andere groote steden, met name die te Haarlem, in de laatste twee en een halve eeuw in haar midden heeft geteld of nog telt, die zich de belangen van Doopsgezinde gemeenten en personen buiten hunne woonplaats aantrokken. Van hen zijn afkomstig of door hen zijn althans tot bloei gebracht de meeste instellingen, fondsen voor buitenlandsche nooden,

1 Door vriendelijke vergunning van Prof. Dr. S. Cramer ontleen ik een en ander aan zijn woord aan Van Eeghen gewijd in de Doopsgezinde Bijdragen 47e Jaargang 1907.

weduwenfonds enz. evenals andere meer in stilte werkende stichtingen, die reeds zoolang haar zegen hebben verspreid. In de archieven met name te Amsterdam ontmoet men namen die er onafgebroken sedert de 17de eeuw in voorkomen als Bierens, de Haan, Van Eeghen, Van Lennep, Fock, Van Heukelom, De Clercq, ook namen die niet meer voorkomen als Van Maurik, Honoré, De Neufville, Van Halmael, Huidekoper, Vollenhoven, Willink om weer plaats te maken voor Rahusen, Portielje e.a. Treffend is de eindelooze even zorgvuldige als belangelooze moeite die in de 18de eeuw 'de vrienden van Amsterdam' zich ten bate van de Doopsgezinde landverhuizers hebben gegeven, door de zachtmoedigheid en het geduld waarmee die mannen bleven goeddoen, ook dan als zij soms hunnen arbeid zagen beloond met onverstand of ook met geringe waardeering. Van deze kringen nu is Van Eeghen een echt vertegenwoordiger geweest. Jaren lang heeft hij met de meerderheid der gemeenten in briefwisseling gestaan en is voor hare belangen in overleg getreden. Daarvoor had hij altoos tijd en was zijn geduld nooit uitgeput. Hij heeft de gemeente vijftien jaren als opziener en diaken gediend, behartigde 26 jaren lang als Bestuurder en daarvan 14 jaren als Secretaris-penningmeester de belangen der Algemeene Doopsgezinde Societeit en groot is het aantal dergenen in de Amsterdamsche gemeente en in de Broederschap wier nooden gelenigd, wier zorgen verlicht zijn door zijn toedoen of door zijne persoonlijke weldadigheid.'

'Hij gevoelde zich gebonden aan de gemeente zijner vaderen, vanwaar hem zijn geestelijk bezit was toegevloed, waar hem zijne plaats en zijn godsdienstig arbeidsveld van God waren aangewezen. Misschien werkte daartoe mede het vredige, geordende en overlegde, ook het har-

monische dat zijne persoonlijkheid kenmerkte. Van Eeghen kon even beslist zijn in zijn oordeelen en doen als hij het verstond meegaande, inschikkelijk te wezen en de vriendelijkheid zelve was. Hij heeft dankbaar alle hoogschatting, die hem is gebracht gewaardeerd, maar heeft tegelijk om die hoogschatting nooit iets gedaan of gelaten. Hij heeft zooveel goeds als de aarde hem bood blijde genoten: maar ook in tijden dat er in zijn woning zwaar werd geleden dat lijden even teeder als manlijk meege dragen en helpen dragen. Hij heeft ieder aardsch, ook ieder stoffelijk belang met de uiterste nauwgezetheid, neen, liefde behartigd, zoolang dat hem was toevertrouwd; maar hij is ook in staat geweest om, zoodra de Eeuwige hem gaf te verstaan dat zijn tijd was gekomen dit dapper te aanvaarden en zijne ziel rustig van al het aardsche los te maken.'

Het jaar 1906 was een gelukkig jaar voor hem, hij had het voorrecht zijn zoon gepromoveerd te zien tot Mr. in de rechten en gelukkig gehuwd en een zijner grootste wenschen werd tevens vervuld, namelijk dat zijn zoon zijn plaats in het aloude handelshuis zou innemen. In het najaar werd zijn gezondheid minder, een reis naar het zuiden bracht geen herstel, zoodat hij besloot zich uit alles terug te trekken en op zijn buitenverblijf Cortemerck bij Nijmegen met zijne dochter de kalme rust te genieten die wellicht tot herstel zou leiden. Het heeft niet mogen zijn; 28 Juni 1907 werd zijn levensdraad afgesneden. Een groote schare begeleidde op de Oosterbegraafplaats te Amsterdam zijn stoffelijk overschot grafwaarts, en uit de woorden aldaar gesproken bleek ten volle hoe hij was gewaardeerd om zijn groote kennis, bemind om zijn persoonlijkheid en betreurd door allen die het voorrecht hebben gehad hem in hun leven nader te leeren kennen.

R.W.P. DE VRIES.

Lijst der geschriften VAN P. VAN EEGHEN.

Jaarverslagen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap 1886-88, 92-94, 96-98, 1902-4.

De Munt. Redevoering uitgesproken op de eerste bijeenkomst in het nieuwe genootschapslokaal van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 14 Februari 1887.

(Jaarverslag 1887) 4°.

Twee particuliere correspondentieën uit den Franschen tijd. (Reizen in 1799-1801. Een garde d'Honneur in 1813).

(Jaarverslag Kon. Oudh. Genootschap 1895) 4°.

Jan Luyken en zijne bloedverwanten. Amst. 1889. (Niet in den handel). gr. 8°.

Het werk van Jan en Casper Luyken. Met medewerking van J. PH. VAN DER KELLEN. Met 56 platen. Amst. Frederik Muller & Co. 2 dln. 1905. Roy. 8°.

Jan Minnaert. Tweeërlei opvatting van een onderdeel der armenzorg in den ouden tijd.

(Doopsgezinde Bijdragen 47° Jaargang) Leiden 1907, 8°.

Levensbericht van Johannes Apollonius Ort.

‘Kijk, daar heb je een stukje Romeinschen weg’.

‘Waaraan ziet u dat’?

Uitlegging volgde. Zoo leerde ik vóór ongeveer 25 jaren in den ritmeester Ort een oudheidkundige kennen gedurende een rijtoer te paard, dien wij maakten in den omtrek van Breda, waar wij beiden als leeraar - hij tevens als hoofd van onderwijs voor het wapen der cavalerie - aan de Koninklijke Militaire Academie werkzaam waren.

Eenigen tijd daarna stelde hij mij in de gelegenheid in zijn huis zijn schatten - zijn urnen, zijn vaatwerk, zijn munten - te bezichtigen.

Wanneer ik het nu waag, als gevolg van die toenmalige nadere kennismaking, welke ook in latere jaren bleef aangehouden, en voornamelijk ook ingevolge den aandrang in dezen van zijne achtergelaten weduwe, te voldoen aan het vereerend verzoek van het bestuur onzer Maatschappij, om van den overleden kolonel Ort een levensbericht te schrijven, dan moet mij allereerst de bekentenis uit de pen, dat het mij, als niet-deskundige, niet mogelijk is zijne verdiensten als oudheidkundig onderzoeker in het ware licht te stellen. Ik zal mij dus

bepalen tot de mededeelingen en inlichtingen, mij in hoofdzaak door zijne weduwe verstrekt en tot enkele aantekeningen betreffende de door hem uitgegeven geschriften.

Johannes Apollonius Ort werd geboren te Woudrichem den 2^{en} Mei 1842 als oudste zoon uit het vrij talrijk gezin van dokter W.F. Ort en mejuffrouw S.G. Hanegraaff. Hij ontving aldaar zijn eerste onderricht op de gewone lagere school tot zijn 12^e jaar, genoot zijne verdere opleiding aan de toen zoo gunstig bekende kostschool van den heer Kattenbusch te Gorinchem en daarna aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Den 22^{en} Juni 1861 werd hij op 19-jarigen leeftijd benoemd tot 2^e luitenant bij het 5^e regiment dragonders.

Zijn helder verstand, zijne gave van mededeeling, zijne meer dan gewone opgewektheid, zijn zelfstandig, toch meêgaand karakter, zijne goede militaire eigenschappen - al kon hij te zijner tijd op vrij luidruchtige wijze zijne afkeuring over bestaande toestanden of genomen maatregelen te kennen geven - deden hem al spoedig bij zijne meerderen in het oog vallen als een officier, die in aanmerking kon en moest komen voor bijzondere diensten. Zoo was hij in 1870-1872 leeraar in de krijgskundige vakken aan den hoofdcursus der cavalerie te Haarlem; van 1874 tot 1877, in welk laatste jaar hij tot ritmeester werd benoemd, vervulde hij de betrekking van 1^e luitenantadjutant bij het 2^e regiment huzaren; in 1879 werd hij als ritmeester-instructeur belast met de africhting der paarden en de opleiding der recruten bij zijn regiment; van 1880-1887 was hij aan de Koninklijke Militaire Academie hoofd van onderwijs in de cavalerie-vakken en in het paardrijden.

Als hoofdofficier werd hij later geregeld aangewezen

om zitting te nemen in de commissie voor het officiersexamen der cadetten; en toen hij aan de beurt kwam voor een regimentscommando, en men den toenmaligen instructeur aan de rijsschool, als daartoe bijzonder geschikt, als *kolonel* in die betrekking wenschte te handhaven, werd hem door het hoofdbestuur de waardeering zijner verdiensten getoond in zijne benoeming tot kolonel, boven de formatie (op luitenant-kolonels-tractement), eene onderscheiding, die naderhand niemand meer is tebeurtgevallen. Na vier jaren te Deventer het commando gevoerd te hebben over het 1^e regiment huzaren, werd hij in April 1899 gepensionneerd.

Reeds in zijne kindsche jaren had hij zijn onderzoekingsgeest getoond in ijverig lezen en het verzamelen van oude voorwerpen. De toenmalige studie-richting op de Academie was niet zeer geschikt, om dien geest levendig te houden; en de jeugdige, vroolijke ruiters-officier, met zoovele anderen losgebrosen uit de knellende banden, waarmede het verouderde opvoedingsstelsel te Breda de cadetten in het gareel hield, vond in den eersten tijd in het vrije maatschappelijke leven, te midden van jolige kamaraden, te veel smaak, dan dat hij er aan gedacht zou hebben, zich al dadelijk aan de studie te wijden. In alle opzichten de onbezorgde - zoo noodig vermetele - cavalerist te zijn - verder gingen zijne illusiën in die jaren niet.

In 1870, toen hij leeraar werd aan den cursus te Haarlem, moesten evenwel de boeken voor den dag gehaald, en in 1874, weder in Venlo in garnizoen, wees eene militaire opdracht hem als het ware van zelf de richting aan, waarin hij zich op wetenschappelijk gebied verder zou ontwikkelen. In alle garnizoenen moesten

door de officieren kaarten vervaardigd worden van de garnizoensplaats en omstreken op de schaal van 1/8000. Ort zou dit te Venlo doen. Bij de volbrenging van die taak leefde zijn sluimerende onderzoekingsgeest weêr op. Het terrein, dat hem door zijn tochten te paard reeds zoo bekend was, moest nu nog nauwkeuriger worden in oogenschouw genomen. Navraag moest worden gedaan bij de land- en heibewoners; inlichtingen werden hem gegeven omtrent heuvels en oude wallen, welke door hun regelmatig aanleg reeds zijn aandacht hadden getrokken; vondsten werden hem getoond van oude bronzen voorwerpen, van oud vaatwerk of scherven daarvan, van urnen, van munten; oude begraafplaatsen werden hem aangewezen..... Zijn geest had gevonden, wat hem - naast zijne militaire werkzaamheden - voor zijn geheele verder leven zou bezig houden en boeien. De kaart werd afgeteekend, maar het terrein bleef zijn onderzoekingsveld. Waar hij ook later geweest is - en de cavalerieofficieren wisselen nog al eens van garnizoen - daar werd de omtrek doorkruist, met vorschend oog opgenomen, daar werden opgravingen gedaan en van alles, wat hij op oudheidkundig gebied vond en vernam, werd ten slotte nauwkeurig aanteekening gehouden.

In het begin zijner onderzoekingen te Venlo maakte hij daarbij kennis met een ploegbaas van de Venlo Boxteler spoorbaan Frans Deserière, die hem zoodanig op de hoogte bleek te zijn, dat hij dien voorstelde voortaan gezamenlijk onderzoekingen te doen¹. Hoeveel hulp hij van dien eenvoudigen werkman moet hebben gehad, blijkt het best uit de in een zijner geschriften gedane mededeeling, dat Dr. W. Pleyte, de bekende conservator (later

1 De oud-ploegbaas leeft nog te Blerick bij Venlo.

directeur) van het rijksmuseum van oudheden te Leiden, in een rapport aan zijn directeur over Deserière getuigde: 'Een der ondergeschikte personen, een ploegbaas aan de Venlo-Boxteler baan, behoort tot de meest ontwikkelde personen op het gebied der oudheidkundige onderzoekingen in deze streek. Hij gebruikt al zijn ledigen tijd voor de nasporing der verschillende oudheden en is zeer bekwaam en zorgvuldig in het ontgraven van urnen en andere voorwerpen. Het ware te wenschen, dat deze persoon F.D. voor dergelijke zaken ten voordeele der oude geschiedenis van Limburg kon worden behouden'.

Met dezen 'deskundige' onderzocht Ort achtereenvolgens de dorpen Blerick, Grubbenvorst, Lottum, Tienraay, Meerloo, Baerlo, Kessel en meer andere, alsmede de Jammerdaalsche heide bij Venlo, waarbij zij zich met goede uitkomsten mochten verheugen.

Na zijn huwelijk in October 1876 met Helena Catharina Grobbee was deze veeltijds zijne getrouwe gezellin bij zijne nasporingen. Geheel medelevende in de liefhebberijstudiën van haar man, vergezelde zij hem op zijne wandelingen en tochten, was zij bij zijne opgravingen tegenwoordig; terwijl zij daarna zijne combinatiën of gevolgtrekkingen met betrekking tot de verkregen inlichtingen en de gedane vondsten met deelnemende aandacht volgde, en mede-overwoog.

Toen Ort in 1877 als ritmeester naar Deventer verplaatst werd, had hij in Limburg reeds eene aanmerkelijke verzameling van urnen, kannetjes, munten enz. bijeenvergaard, buiten de vele, waarmede hij het museum te Leiden verrijkt had.

In 1879 kwam hij in Leiden in garnizoen. 'Aldaar mocht ik¹ mij reeds spoedig verheugen in de vriendschap

1 Uit de inleiding zijner: *Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten.* Leiden, E.J. Brill. 1884.

van de heeren Dr. C. Leemans, directeur van en Dr. W. Pleyte, conservator van het Rijksmuseum van oudheden. Zij gaven mij met de meeste voorkomendheid de gevraagde inlichtingen en wezen mij tevens den weg aan, om eene meer wetenschappelijke richting aan de onderzoekingen, die wij bleven voortzetten, te geven. Een groot aantal geschriften, waaronder de Bonner Jahrbücher en de Publications du Limbourg, die ik ter lezing ontving, verklaarden mij menige zaak, die ik wel had opgemerkt, maar niet grondig begrepen. Ik maakte bij deze studie aantekeningen, zoodra het plaatsen in Limburg of nabij de Nederlandsche grenzen betrof en teekende eene kaart op 1/50000 van de landstreek gelegen tusschen Nijmegen, Birten, Aachen en Tongres, waarop ik de Romeinsche wegen en bij elke vindplaats een gekleurd teeken plaatste, om aan te geven tot welk tijdperk de gevonden voorwerpen behoorden, het een en ander echter alléén voor eigen gebruik..... het deed bij mij het plan oprijzen om de aantekeningen en de kaart voor de pers geschikt te maken. Dr. Leemans en Dr. Pleyte hebben mij dien arbeid, door hunne hulp aanmerkelijk verlicht en ik betuig beide heeren hierbij openlijk mijn hartelijken dank daarvoor'.

Een nieuw veld van arbeid had hij zich geopend. De nasporingen langs velden en wegen zouden verwerkt worden in het stille studeervertrek of in de huiskamer. Tijdens Ort aan dit zijn voornaamste werk bezig was, zag in 1882 een eerste geschriftje van zijne hand het licht: 'Plaatsen in de gemeente Blerick (Limburg), waar vóór-geschiedkundige, Germaansche en Romeinsche voorwerpen zijn gevonden'¹. In de Publications de la Société

1 Roermond, J.J. Romen en Zonen. 1882.

d'archéologie dans le duché de Limbourg, Tome XVIII had de geleerde rijks-archivaris van Limburg Jos. Habets den Romeinschen weg van Tongeren naar Nijmegen langs den linker Maasoever en de vindplaatsen van Romeinsche, Germaansche en Frankische oudheden, in de nabijheid van dien weg, beschreven. Daarin kwam o.a. voor, dat indertijd opgravingen op de Römerheide te Blerick hadden plaats gehad met het doel naar verborgen schatten in die gemeente te zoeken, en dat daaraan zelfs officieren uit Venlo zouden hebben deelgenomen.

Nauwelijks had hij dit gelezen, of Ort greep naar de pen. Daar wist hij alles van: 'Ik acht mij geroepen, maar ook bevoegd, omtrent een en ander, *maar voornamelijk omtrent dat feit*, eenige meer nauwkeurige inlichtingen in het midden te brengen'. En tusschen de opgaven van de verschillende vondsten en vindplaatsen, verhaalt hij, hoe hij in 1874 enkele menschen op verschillende plaatsen in de heide vond graven, die hem vertelden, dat zij naar een schat zochten, die verborgen zoude zijn in een mooi, rood, aarden potje met een dekseltje; zij wisten zulks van een pastoor.

'Daar ging mij' (in verband met andere omstandigheden) - zoo schrijft hij - 'een licht op; de pastoor van Ittervoort, die te vergeefs naar de Romeinsche nederzetting te Blerick had gezocht, hoopte nu, zonder kosten en moeite, die nederzetting te vinden door de boeren voor hem te laten zoeken; hij had hun daarom de beschrijving gegeven van een Romeinsch potje van terra sigillata. Ik bracht zulks die lieden onder het oog, die dan ook dadelijk met zoeken ophielden'.

Hij besluit het geschriftje met de woorden: 'de nadere inlichtingen, die ik beloofde, heb ik hiermede gegeven, en het Venloosch garnizoen evenals dien braven ploeg-

baas Frans Deserière van den op hen geworpen blaam gezuiverd’.

Twee jaren later, in 1884, verscheen zijn boven reeds genoemd werk: ‘Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten’, hetwelk eenigszins als een aanvulling kan beschouwd worden van Pleyte's ‘Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote’, waarin Limburg en Brabant niet behandeld zijn. In dit werk zijn de Romeinsche en andere oude wegen beschreven, die zich ten noorden van den Rijn, tusschen de Lippe en de Nederlandsche grenzen, tusschen Rijn en Maas en op den linker Maasoever bevinden, benevens de landweren in die streken. De wetenschappelijke wijze van behandeling blijkt vooral uit de in een dertigtal bladzijden voorafgaande aantekeningen betreffende: de Romeinsche wegen in het algemeen; verdeeling der wegen naar hunne bestemming; wegebouw; richting der wegen; opsporen der wegen; wegmaten in het Romeinsche rijk; over de kaart van Peutinger en het reisboek van Antoninus; loop van den beneden-Rijn en de Waal ten tijde der Romeinen; kanalen en dijken. En het komt stellig aan het werk ten goede, dat een kundig militair dit onderwerp ter behandeling koos. Meer nog dan de groote heerbanen, op bevel van Napoleon ook in ons land aangelegd, zijn de Romeinsche wegen in hoofdzaak militaire wegen; en zoo zullen de bijzonderheden b.v. van richting en aanleg door een in militair opzicht geoefend oog allicht meer op hare juiste waarde zijn geschat, dan die door een minder deskundige zoude zijn opgemerkt.

Hoe dit zij, het werk ging de wereld in met het navolgende hoogst gunstige voorwoord van Leemans en Pleyte: ‘Een boek als dit behoeft geen aanbeveling.

Vlijtig en met oordeel samengesteld uit zeer verspreide gegevens, aangevuld door eigen onderzoek, is het werk een eerste bron voor ieder die dit onderzoek wil voortzetten, en in de geschiedenis van zijn land belang stelt. Het is een inleiding in de studie der oudheid voor geheel Nederland, uit dit oogpunt nog niet behandeld.

‘Moge het die belangstelling ondervinden die het verdient en die het mogelijk maken zal, dat ook het tweede deel met de ontworpen oudheidkundige kaart zal kunnen verschijnen’.

Hoevelen zijn er in Nederland, die een werk koopen over Romeinsche wegen in Limburg? Het antwoord op die vraag zal wel tevens de verklaring geven, waarom aan den wensch, in het laatste gedeelte van dit voorwoord uitgedrukt, niet kon worden voldaan. Ort had zich voorgesteld, dit eerste door een tweede werk te doen volgen, ‘bestaande uit een alphabetische woordenlijst der vindplaatsen met een meer of minder nauwkeurige beschrijving van het gevondene en van die plaats zelve’ en later door eene oudheidkundige kaart, vervaardigd op 1/50000, waarvan hiervoren reeds gesproken is. Ze zijn niet verschenen.

Zal hem dit stellig teleurgesteld hebben, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bood hem korten tijd daarna (1886) haar lidmaatschap aan, wat hem een bewijs zal geweest zijn, dat zijn arbeid meer de opmerkzaamheid had getrokken, dan de uitgever ervan meende te kunnen vaststellen.

Het vorige jaar had hij als bijdrage aan het werk, dat Dr. Leemans, als oudheidkundige, op zijn 50-jarig feest werd aangeboden, een stukje ingezonden getiteld: ‘Der Römerort Sablonnes’, welke plaats volgens hem op de Jammerdaalsche heide moest gezocht worden.

In den aanvang van de negentigerjaren vinden we den majoor Ort in 's-Hertogenbosch. Ook daar zou hij de sporen achterlaten van zijne onvermoeide werkzaamheid, van zijn steeds uitgebreider navorschen van alles, wat op de geschiedenis van Oud-Nederland betrekking heeft. In den winter van 1891/92 ordende en catalogiseerde hij de verzameling van oudheden in het museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarvoor het bestuur van dit genootschap als erkenning van bewezen diensten hem eene oorkonde met zilveren penning op naam geslagen ten geschenke aanbod.

De gedrukte 'Handelingen' van dit genootschap over de jaren 1891-93 bewaren nog eene lezing van Ort, gehouden in de algemeene vergadering van 10 November 1892¹. Gaarne had hij 'eene critische beschouwing geleverd van de landstreek die wij bewonen, wat betreft de verschillende volkeren, die hier in overoude tijden waren gehuisvest, in verband met de gevonden voorwerpen uit die tijden, de landweren die de stammen scheidde en hunne verkeerswegen.

'Het is mij echter niet mogelijk geweest, daar ik hier slechts korten tijd in garnizoen was en de uren, die mijne beroepsbezigheden mij vrij lieten om aan oudheden te wijden, te weinig waren, om zulk een resultaat te bereiken; doch hetgeen nu nog niet is, hoop ik dat toch éénmaal zal worden'.

Die laatste woorden teekenen den volhardenden dilettant-werker: wat we vandaag niet kunnen doen, dat doen we morgen. Dien avond bepaalde hij er zich toe, den leden van het genootschap eenige oudheden te doen

1 In 1894 als overdruk afzonderlijk uitgegeven te 's-Hertogenbosch bij de Gebroeders Muller.

zien uit het museum, die in al hare bijzonderheden te beschrijven, en in verband met de vindplaatsen en plaatselijke toestanden na te gaan, welke gevolgtrekkingen daaruit konden gemaakt worden met betrekking tot lang vervlogen tijden.

Overal waar hij in garnizoen kwam, zette hij zijne onderzoekingen voort, en zoo verzamelde hij langzamerhand een schat van gegevens. Van het een moest hij op het andere komen. 'Het is een inleiding in de studie der oudheid voor geheel Nederland', hadden Leemans en Pleyte van zijn 'Oude wegen en landweren in Limburg' gezegd. Zoo moest hij ook van zelf tot die studie der oudheid komen; en zoo kwamen na zijne pensionneering in 1899 achtereenvolgens zijne 'Oudheidkundige aantekeningen, meest betrekking hebbende op Nederland en zijne bewoners' in druk. In vijf grootere en kleinere afleveringen¹ werden daarin in 340 bladzijden behandeld:

I. *a.* De samenvloeiing van de Maas en Waal tijdens Julius Caesar.

b. De veldtocht van Caesar tegen de Usipeten en Tencteren.

II. *c.* De Marsen en hun land.

III. *d.* Oldenzaal tijdens de Salische Franken.

e. Crhepstini².

IV. *f.* De Germaansche God Mars.

V. *g.* De Romeinsche linker-Rijnoeverwegen in het Batavenland.

Wie die studiën doorwerkt, zal begrijpen hoeveel arbeid

1 De eerste verschenen te Deventer bij de Deventer boek- en steendrukkerij, de overige in den Haag bij de Gebroeders van Cleef.

2 Een woord, voorkomende op het Nederlandsche gedeelte van de Peutinger-tafel of wereldkaart van Castorius, hetwelk door Ort met 'grafsteenen' wordt verklaard.

en nadenken daaraan ten grondslag ligt. Want het is geen naschrijverij, wat ons hier geboden wordt. Verre van dien; tot de oudste bronnen wordt opgeklimmen. Eerst worden de Grieksche en Romeinsche schrijvers geraadpleegd, vervolgens nagegaan wat goedbekende geschiedvorschers uit die verhalen, welke aan duidelijkheid zooveel te wenschen overlaten, hebben meenen te lezen; en in de chaotische verwarring, die zich dan meermalen voor zijn geest zal hebben opgedaan, komt voor hem eerst licht bij zijne wandelingen, zijne scherpzinnige opmerkingen in het terrein, waarop de beschreven handelingen of toestanden betrekking hebben. Daar laat hij de wegen, de bosschen, de huizen, de begraafplaatsen, de oude gedenkteekenen, de steenen tot hem spreken, en hij verstaat hunne taal; daar luistert hij met gespannen aandacht naar de verhalen van de nog weinig ontwikkelde, bijgeloovige landbewoners, liefst van de oudsten onder hen, die hem vertellen van de witte wiven, van de kabauters, van de weerwolven, van het grijze veulen, van 'de Gluininge' uit wiens oogen, neus en mond vuur spat, en die zij zelven gezien hebben. Dit alles wordt nauwkeurig opgeteekend, met zorg overwogen, met elkaar in verband gebracht, op de oudste kaarten nagegaan en dan eerst wordt eene eigen meening ontwikkeld, meermalen afwijkende van hetgeen deskundigen tot dusverre als waarheid hadden aangenomen, of van anderen hadden nageschreven.

Wie zoo werkt, heeft zich het recht verworven, als oudheidkundige genoemd te worden.

Een enkel voorbeeld. Om de woonplaats der Marsen vast te stellen, wordt begonnen met de mededeeling van hetgeen Strabo en Tacitus ons hebben overgeleverd omtrent dat volk, 'dat wij, *onder dien naam*, alleen kennen

door de beschrijving van de veldtochten van Germanicus, in de jaren 14, 15 en 16 na Christus'. Daarna wordt de meening van een *dertigtal* Duitsche en Nederlandsche geschiedvorschers vermeld, wier opgaven omtrent die woonplaats uiteenloopen tusschen Texel en Holstein, tusschen Friesland en de Lahn.

Aangezien 'de overvalling van Germanicus in het najaar van 14 na Chr. ons leert, dat de Marsen in *zulk* een landstreek moeten gewoond hebben, dat de Bructerer, Tubanten en Usipeten gelegenheid hadden om zich in korten tijd te verzamelen tusschen den Rijn en het Romeinsche leger, dat uit het Marsenland naar die rivier terugtrok', wordt het dan noodig geoordeeld eerst een onderzoek naar de woonplaatsen van deze drie volksstammen in te stellen, 'waarbij vooral niet uit het oog mag worden verloren de jaren waarin deze geschiedenis plaats heeft gehad'.

En wanneer dan als slotsom wordt opgemaakt: 'de eenige landstreek, waar - volgens mijne zienswijze - de Marsen *kunnen* gewoond hebben en die aan *alle vereischten* voldoet, die door het geschiedkundig verhaal van Tacitus kunnen gesteld worden, is de provincie *Overijsel*' - dan is het nog 'om dit verder zoo duidelijk mogelijk te maken, noodzakelijk om niet alléén dit land zelf, maar ook dat tusschen zijn zuidgrenzen en den Rijn, uit een oudheidkundig oogpunt na te gaan'. Zoo worden dan weder de landweren en de oude wegen in die landstreken op de kaart en op het terrein nagegaan, waarna de tocht van Germanicus in het jaar 14 zonder bezwaren geheel kan worden gevolgd. Als nadere aanwijzing wordt dan gegeven: 'Uit al het hiervoor medegedeelde blijkt dus dat het gebied der Marsen ten noorden van de Hallerlandweer (gemeente Zelhem) moet gelegen hebben en wel

op ongeveer één dagmarsch afstand daarvan verwijderd’.

Voldaan is onze onderzoeker hiermede echter nog niet. In den aanvang zijner studie is de onderstelling gewaagd, dat de naam Marsen ontleend kon zijn aan het land dat zij bewoonden, aan de *marsen*, laaggelegen plaatsen of kuilen op de heiden, die met water zijn gevuld en waaromheen een smalle strook gras groeit, of aan marschgrond, laaggelegen moerassig en vet land, dat in de middeleeuwen dikwijls *mersch* wordt genoemd; terwijl in het verhaal van Tacitus voorkomt, dat het hoog vereerde heiligdom (van) Tanfanae (in het Marsenland) met den grond werd gelijkgemaakt. Hij meent dus, dat de bodemnaam ‘Mars’ en eene oude overlevering omtrent de plaats waar de tempel (van) Tanfanae gestaan heeft, nog nadere aanwijzingen kunnen geven omtrent de grenzen van het toenmalige Marsenland, en noemt daarom al de plaatsen in Overijssel en Drente op, waarin of waarbij het woord *mars* voorkomt, hetgeen aldaar veelvuldig het geval is, om zoodoende *ongeveer* de uitgestrektheid van het oude Marsenland te bepalen. De plaats waar de tempel (van) Tanfanae gestaan heeft, weet hij nog niet met zekerheid te zeggen. Eene legende stelt die op Tankenberg bij Oldenzaal, zeker de oudste stad in het Marsen- en Tubantenland. Daarover zal hij in eene volgende aanteekening handelen.

Die volgende aanteekening: ‘Oldenzaal tijdens de Salische Franken en de oude gerechtsplaatsen, namen van hoeven en overleveringen in de Marken Berghuisen en de Lutte’ (verschenen 1901), is de meest uitgebreide (200 bladzijden) en geeft in de verschillende wandelingen langs wegen en buurten buiten Oldenzaal, vooral aan een leek, een juist denkbeeld van de wijze, waarop een oudheidkenner uit alles, wat hij op zijn weg tegenkomt, uit

de eenvoudige namen der hoeven zijne gevolgtrekkingen weet te maken.

Ook hieruit een enkele greep.

‘Drie kilometers ten zuiden van Oldenzaal’ - zoo lezen we op bladz. 153 - ‘wordt de kunstweg naar Enschede gesneden door een beek, die ongeveer bij de oostelijk van dien weg gelegen hoeve *de Ulenkotte* in de elfter lescap van de marke der Lutte ontspringt’.

.... (bladz. 156) ‘De Ulenkotte staat met den nachtuil in verband. Die vogel bezit een voorspellend vermogen; door zijn klagend geluid geeft hij de nadering van den dood aan, hij is een ongeluksvogel en in de wilde jacht, die door Wodan of door Holda wordt aangevoerd, vliegen soms twee uilen vooraan’.

.... (bladz. 157) ‘Uit deze omstandigheid leidde ik af, dat bij de Ulenkotte een grafveld moest zijn. Werkelijk vond ik grafheuvels, op een paar honderd meters achter de Kotte, achter het nabijgelegen Kersthuis...’

Volgens belofte komt de schrijver in deze aantekening terug op de door Tacitus gebezigde uitdrukking: ‘templum quod Tanfanae vocabant’, en geeft hij eene uitvoerige verklaring, waarom hij niet, zooals Van der Aa en Weeling, Grimm en Van den Bergh, gelooft aan eene godin Tanfanae, doch van meening is, dat Tacitus ‘Tancfanae’ had moeten schrijven, hetwelk de beteekenis zou hebben van ‘geheiligde gerechtsplaats’; dat verder de hunnebedden op Tancenberg (bij Oldenzaal) te zamen den templum Tancfanae vormden, en dat die hunnebedden in het jaar 14 door de Romeinen met den grond werden gelijkgemaakt.

In de volgende studie ‘De Germaansche God Mars’ wordt deze als de godheid aangewezen, die in den templum Tancfanae het Recht vertegenwoordigde en tevens

als de stamvader en wetgever van de Marsen, waardoor eene afleiding van dien volksnaam van marsch- of marsland moet vervallen.

In het vijfde of laatste deeltje der aantekeningen (verschenen in 1904) wordt, in afwachting dat door particulieren of van regeeringswege daartoe het noodige gedaan wordt, een *voorloopig onderzoek* ingesteld naar de Romeinsche linker-Rijnoeverwegen in het Batavenland, waaromtrent we in den aanvang de klacht lezen: 'Nooit heeft er een geregeld onderzoek naar de Romeinsche wegen in Nederland plaats gehad; ik betwijfel zelfs of men getracht heeft het spoor te vervolgen, dat men daarvan te Kesteren heeft gevonden. - In Duitschland stelt en het publiek en de regeering meer belang in dergelijke zaken, zooals mij persoonlijk dikwijls is gebleken'.

Ort heeft het zijne gedaan, om in die leemte te voorzien.

Vóór het verschijnen van dit laatste deeltje had hij gemeend in een oude strijdvraag een woordje te moeten medespreken. Mijn geleerde vriend Prof. Blok had den 22^{en} Januari 1903 in de eerste vergadering van de Vereeniging 'Oud-Leiden' eene voordracht gehouden over de oude geschiedenis der Academiestad, en als uitslag van zijn onderzoek o.a. medegedeeld, dat de stad geen recht had, om zich Lugdunum te noemen.

Ort was ook in Leiden in garnizoen geweest, en natuurlijk - kan men wel zeggen - had hij dit geschilpunt in den kring zijner onderzoekingen opgenomen. Reeds in Maart d.a.v. verschijnt zijn 'Lugdunum' in druk, waarin hij, na een betoog van 20 bladzijden, besluit:

'1. Volgens de wegmaten, door de Romeinsche geographen opgegeven, lag binnen de tegenwoordige stad Leiden vroeger een plaats Lugdunum.

2. Deze plaatsnaam beteekent gerechtsplaats op een duin.

3. Deze gerechtsplaats, op en bij het Pieterskerkhof gelegen, is nog in de middeleeuwen in gebruik voor het grafelijk gerecht. De plaatselijke inrichting daarvan en de plaatsnamen daar en daarbij wijzen ontwijfelbaar terug op den ouden Germaanschen toestand.

Oud-Leiden kan dus rustig zijn,
Het was en blijft Lugduno-heim'.

Een belangwekkende kamp tusschen den beroeps-geschied- en den dilettant-oudheidkundige!

In het eerste jaarboekje van Oud-Leiden (1904) gaf Prof. Blok volgens belofte de uitwerking zijner aantekeningen in een stuk, met het opschrift 'Lugdunum Batavorum', waarin hij zijne meening, in de vroeger gehouden lezing uitgesproken, tegen de opvatting van Ort handhaafde, terwijl daarachter als tweede stuk een uittreksel volgde uit Ort's brochure 'Lugdunum'. De gronden, door laatstgenoemden aangevoerd - voornamelijk ontleend aan de plaatselijke ligging volgens de Peutingertafel en het reisboek van Antoninus, alsmede aan de beteekenis van het woord Lugdunum - werden in het eerste stuk gewogen en te licht bevonden; op (vermeende) fouten werd daarbij de aandacht gevestigd; en ten slotte - wel eenigszins met al te groote verzekerdheid van gelijk te hebben - 'na deze uitweiding over de beweringen en onderstellingen in de brochure van den heer Ort, met erkentelijkheid voor de goede bedoeling daarvan afscheid genomen'.

Maar Ort was de man niet om op die wijze van zich of van zijne brochure te laten afscheid nemen. Als hij gewaagd had tegen een hoogleeraar in de geschiedenis in het strijdperk te treden, dan was dit omdat hij

de heilige overtuiging had, dat zijne meening de juiste was, en nadat hij de zaak vooraf van alle kanten bekeken had. In den Nederlandsche Spectator 1904 N°s. 10 en 16 leverde hij dan ook de bewijzen, dat zijn harnas deugdelijker was, dan zijn bestrijder gemeend had, en dat het niet zoo gemakkelijk was, daarin de zwakke punten te treffen. In die weerlegging vooral komen Ort's degelijk weten, zijne oorspronkelijkheid, ja zelfs zijne persoonlijkheid uit. Wie hem gekend hebben, hooren hem met de ietwat krijschende stem, die hem soms eigen was, en op elk woord de klemtoon leggende, den volzin uiten vóór hij dien neerschreef: 'Begrijpt U nu, Professor, waarom ik met dien god Lug¹ niets te maken wil hebben bij mijne determinatie van Lugdunum?' Hij besloot zijne repliek met de mededeeling van een door hem ontvangen schrijven van den heer Espérandieu te Parijs dd. 15 Août 1903, waarin o.a. 'Dans le prochain numéro de la Revue que je dirige², vous trouverez un petit compte rendu de la brochure *Lugdunum*. Il se peut que vos conclusions ne soient pas acceptées par tout le monde: la langue celtique est tellement obscure, que toutes les opinions, lorsqu'elles sont raisonnables et suffisamment justifiées, sont permises. Mais les idées nouvelles que vous exprimez l'emportent certainement sur beaucoup d'autres et sont à envisager sérieusement'.

Prof. Blok heeft aan Ort het laatste woord gelaten. Ik zal mij wel wachten, uitspraak te doen, aan wien in deze de zegepalm moet worden uitgereikt; maar ik meen

- 1 Prof. Blok meende het woord Lugdunum uit het Keltisch te moeten verklaren, in welke taal volgens sommigen het woord Lug eene bekende godheid zou aanduiden. Ort verklaarde het woord uit het Germaansch.
- 2 Revue épigraphique du midi de la France.

te mogen zeggen, dat het voor hen, die in het geschilpunt belang stellen, een voorrecht is te noemen, dat zij van den strijd tusschen twee zoo machtige kampioenen getuigen hebben kunnen zijn.

In het bovenstaande is Ort's werkzaamheid op oudheidkundig gebied medegedeeld, voor zooveel hij daaraan naar buiten uiting heeft gegeven. Zijne geschriften dragen blijk van degelijke studie, scherpzinnig combinatie-vermogen en vooral van frissche oorspronkelijkheid. De schrijver volgt zijn eigen weg. Hij neemt wel kennis van wat anderen vóór hem over het te behandelen onderwerp hebben gezegd, maar hij laat zich door geen van hen leiden, en ziet er niet tegenop gevolgtrekkingen te maken in strijd met wat oudheidkundigen van naam als vaststaande hadden verkondigd. Het is daarom begrijpelijk, dat ook zijne inzichten niet door ieder als 'de waarheid' zullen worden aangenomen, te meer waar het handelingen en toestanden betreft, die uit duistere verhalen van twintig eeuwen her moeten worden blootgelegd. Aan gronden voor hetgeen hij beweert, laat hij het evenwel nimmer ontbreken; somtijds is hij daarmede zelfs overstelpend, wat iets vermoeiends geeft bij de lezing zijner geschriften, die zeer zeker niet onder lichte lectuur kunnen gerangschikt worden. Maar die heeft hij ook niet bedoeld te geven. En het is voor hem geen lichte taak geweest, die aantekeningen bijeen te zamelen. Hij heeft zich vooraf moeten zetten aan de studie van het Latijn, van het Grieksch, ja zelfs van het Keltisch en het oud Germaansch; de kennis der Romeinsche, Grieksche en Noorsche godenleer en mythologie heeft hij zich moeten eigen maken; met de oud-Germaansche en oud-Nederlandsche sagen en overleveringen, met de folklore blijkt hij ver-

trouwd te zijn. Alleen zijn scherpe blik op het terrein hangt samen met zijne militaire, inzonderheid cavaleristische werkzaamheid, waartoe hij van jongsaf was opgeleid. De rest heeft hij zich zelf moeten leeren, voortgeholpen door enkele goede vrienden, waaronder vooral Dr. M.E. Houck te Deventer; terwijl hij over Keltische uitdrukkingen of duisterheden meermalen in correspondentie was met de heeren Espérandieu te Parijs en Mr. C.A. Serrure te Brussel, welke laatste (sedert overleden) hem meermalen kwam opzoeken.

Alleen vrienden en bekenden weten van zijn werkzaamheid op numismatiek gebied. Zoowel door zijne onderzoekingen in den omtrek zijner verschillende garnizoensplaatsen, als door zijne buitenlandsche reizen naar Trier, Constantz, Badenweiler enz., waarbij hij natuurlijk niet verzuimde kennis te maken met al, wat op oudheidkundig gebied bezienswaardig was, verkreeg hij langzamerhand eene uitgebreide verzameling niet alleen van Romeinsche en Germaansche wapens, werktuigen, urnen, kruikjes, kannetjes enz., maar ook (zoowel door vondsten als aankoop) van voornamelijk Romeinsche consulaire en keizerlijke munten tot een aantal van ± 2000 varianten. Op oordeelkundige wijze stelde hij daarvan een catalogus samen, daarbij de indeeling volgende van de bekende werken van Cohen: 'Description générale des monnaies de la république romaine, communément appelées médailles consulaires. Paris chez M. Rollin 1857', en 'Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain, communément appelées médailles impériales. Paris chez M. Rollin 1859'.

De oudste der verzameling zijn wel 3 munten uit Campanië (geslagen 268 vóór Chr.); een der belangrijkste is een denaar van P. Lucinius Stolo, geslagen 17 vóór Chr.

en afkomstig uit de verzameling van Dr. Phil. Paul Becker, Directeur van het Lyceum Richelieu te Odessa; van Vitellius zijn er 3 denaren en 2 middel bronzen, een der eerste gevonden te Tiel - munten, die betrekkelijk zeldzaam zijn, omdat die keizer minder dan acht maanden geregeerd heeft.

Verschillende munten zijn er bij, die in ons land zijn gevonden, als te Nijmegen, in den omtrek van Gorinchem, tusschen Woudrichem en Almkerk, te Lusseike buiten Venlo, in de Maas te Andel, enz. Drie staan er in den catalogus, als te Leiden gevonden: een middel brons van Nero, een middel brons van Trajanus, en een groot brons van Marcus Aurelius.

De geheele verzameling - zoo verzekerde mij een kenner - blijkt met veel kennis en zorg te zijn samengesteld. Zij zal te Amsterdam door den heer Schulman worden verkocht.

De verzameling Germaansche en Romeinsche oudheden blijft bijeen en zal haar plaats vinden in de oudheidkamer te Oldenzaal, gesticht door den heer P.J. Gelderman, tot welker oprichting Ort grootendeels den stoot heeft gegeven, en welker uitbreiding door hem steeds met belangstelling werd gevolgd.

Tot aan zijn dood toe is hij zich aan zijn liefhebberijstudie blijven wijden. Na zijne pensionneering zich in den Haag gevestigd hebbende, kon het wel niet anders, of hij moest zich aangetrokken gevoelen tot de vereeniging 'die Haghe', waarvan hij lid en bestuurslid werd. Hij had zich voorgenomen in eene der vergaderingen van die vereeniging eene voordracht te houden, ten einde de opgravingen op Arendsburg onder Voorburg (het oude Forum Hadriani) voor te bereiden, en vermoedelijk zouden die in het voorjaar onder zijne leiding zijn aange-

vangen; doch eene kortstondige ziekte maakte den 8^{en} Februari 1908 plotseling een einde aan zijn werkzaam leven.

Door zijne medewerkers op oudheidkundig gebied, maar niet minder door zijne vele vrienden en bekenden, ook uit niet-militaire kringen, zal de hartelijke, steeds opgewekte oud-kolonel niet spoedig vergeten worden. Wat hij voor zijne hem innig liefhebbende echtgenootte geweest is, weet zij alleen, en het zal haar grootste troost zijn, daaraan te blijven terugdenken.

Zijne verdiensten werden door de Regeering erkend in zijne benoeming tot officier in de orde van Oranje-Nassau; terwijl hij, behalve van onze Maatschappij, ook lid was van het Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheden Taalkunde, van 'Gelre', Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, van den Bonner Verein, benevens associé étranger de la Société numismatique de la Belgique.

G.J.W. KOOLEMANS BEIJNEN.